गवां शकृत्क्वाथविपक्वमुत्तमं
हितं तु तैलं तिमिरेषु नावनम् ।
हितं घृतं केवलमेव पैत्तिके
ह्यजाविकं यन्मधुरैर्विपाचितम् ॥ २५८ ॥

(पाठसु-)

शुक्लैरण्डान्मूलमथोग्रां शतपुष्पां
पुष्पोद्भूतं यच्च बृहत्यास्तगरश्च ।
पक्वं तैलं तैस्सपयस्कैस्तिमिरघ्नं
नस्यश्रेष्ठं व्याधिषु चोर्ध्वेष्वपरेषु ॥ २५९ ॥

(योगशतके बाहटे च)

तिलतैलमक्षतैलं भृंगस्वरसोऽसनाच्च निर्यूहः ।
आयसपात्रविपक्वं करोति दृष्टेर्बलं नस्यम् ॥ २६० ॥

(वाहटे सङ्ग्रहे च)

तुलां पचेत जीवन्त्या द्रोणेऽपां पादशेषितै ।
तत्क्वाथे द्विगुणक्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २६१ ॥
प्रपौण्डरीककाकोळीपिप्पलीलोध्रसैन्धवैः ।
शताह्वामधुकद्राक्षासितादारुफलत्रयैः ॥ २६२ ॥
कार्षिकैर्निशि तत्पीतं तिमिरापहरं परम् ।
द्राक्षाचन्दनमञ्जिष्ठाकाकोळीद्वयसैन्धवैः ॥ २६३ ॥
सिताशतावरीमेदापुण्ड्राह्वमधुकोत्पलैः ।
पचेज्जीर्णघृतप्रस्थं समक्षीरं पिचून्मितैः ॥ २६४ ॥
हन्ति तच्छुक्लतिमिररक्तराजीशिरोरुजः ।
पटोलनिम्बकटुकादार्वीसेव्यवराव्रुषम् ॥ २६५ ॥
सधन्वयासत्रायन्तीपर्पटं पालिकं पृथक् ।
प्रस्थमामलकानां च क्वाथयेद्र्मणेऽम्भसः ॥ २६६ ॥
तदाढकेर्द्धपलिकैः पिष्टैः प्रस्थं घृतात्पचेत् ।
मुस्ताभूनिम्बयष्ट्याह्वकुटचोदीच्यचन्दनैः ॥ २६७ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सव्योषचव्यैस्तत्सर्पिर्घ्राणकर्णाक्षिरोगजित्।
विद्रधिज्वरदुष्टारुर्विसर्पापचिकुष्ठजित् ॥ २६८ ॥
विशेषाच्छुक्लतिमिरनक्तान्ध्योष्णविदाहजित्।
त्रिफलाष्टपलं क्वाथ्यं पादशेषं जलाढके ॥ २६९ ॥
तेन तुल्यपयस्केन त्रिफलापलकल्कवान्।
अर्द्धप्रस्थो घृतात् सिद्धः सितया माक्षिकेण वा ॥ २७० ॥
युक्तं पिबेत्तत् तिमिरी तद्युक्तं वा वरारसम्।
यष्टीमधुद्विकाकोळीव्याघ्रीकृष्णामृतोत्पलैः ॥ २७१ ॥
पालिकैःससिताद्राक्षैर्घृतप्रस्थं पचेत् समैः।
अजाक्षीरवरावाशामार्कवस्वरसैः पृथक् ॥ २७२ ॥
महात्रैफलमित्येतत् परं दृष्टिविकारजित् ॥ २७३ ॥

(वाहटे)

त्रिफलाक्वाथकल्केन सपयस्कं शृतं घृतम्।
तिमिराण्यचिराद्धन्यात् पीतमेतन्निशामुखे ॥ २७४ ॥

(सिद्धसारे-)

त्रैफलेनाथ हविषा लिहानस्त्रिफलां निशि।
यष्टीमधुकसंयुक्तां मधुना च परिप्लुताम् ॥ २७५ ॥
मासमेकं हिताहारः पिबन्नामलकोदकम्।
सौपर्णं लभते चक्षुरित्याह भगवान्निमिः ॥ २७६ ॥
प्रातर्भक्तस्य वा पूर्वमद्यात् पथ्यां पृथक् पृथक्।
मृद्वीकाशर्कराक्षौद्रैस्सततं तिमिरातुरः ॥ २७७ ॥
मांसीत्रिजातकायःकुङ्कुमनीलोत्पलाभयातुत्थैः।
सितकाचशङ्खफेनकमरिचाञ्जनपिप्पलीमधुकैः ॥ २७८ ॥
चन्द्रेऽश्विनीसनाथे सुचूर्णितैरञ्जयेद्युगळमक्ष्णोः।
तिमिरार्मरक्तराजीकण्डूकाचादिशममिच्छन् ॥ २७९ ॥
मरिचवरलवणभागौ भागौ द्वौ कणसमुद्रफेनाभ्याम्।
सौवीरभागनवकं चित्रायां चूर्णितं कफामयजित् ॥ २८० ॥
निर्दग्धं बदराङ्गारैस्तुत्थं चेत्थं निषेचितम् ॥ २८१ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

क्रमादजापयःसर्पिःक्षौद्रे तस्मात्पलद्वयम् ।
कार्षिकैस्ताप्यमरिचस्रोतोजकटुकानतैः ॥ २८२ ॥
पटुलोध्रनिशापथ्याकणैलाञ्जनफेनकैः ।
युक्तं पलेन यष्ट्याश्च मूषान्तर्ध्मातचूर्णितम् ॥ २८३ ॥
हन्ति काचार्मनक्तान्ध्यरक्तराजीः सुशीलितः ।
चूर्णो विशेषात्तिमिरं भास्करो भास्करो यथा ॥ २८४ ॥

गोमूत्रे छगणरसेऽम्लकाञ्चिके च
स्त्रीस्तन्ये हविषि विषे च माक्षिके च ।
यत्तुत्थं ज्वलितमनेकशो निषिक्तं
तत् कुर्याद् गरुडसमं नरस्य चक्षुः ॥ २८५ ॥

श्रेष्ठाजलं भृङ्गरसं सविषाज्यमजापयः ।
यष्टीरसं च यत् सीसं सप्तकृत्वः पृथक् पृथक् ॥ २८६ ॥

तप्तं तप्तं पायितं तच्छलाका
नेत्रे युक्ता साञ्जनानञ्जना वा ।
तैमिर्यार्मस्रावपैच्छिल्यपैल्लं
कण्डूं जाल्यं रक्तराजीं च हन्ति ॥ २८७ ॥

रसेन्द्रभुजगौ तुल्यौ तयोस्तुल्यमथाञ्जनम् ।
ईषत्कर्पूरसंयुक्तमञ्जनं तिमिरापहम् ॥ २८८ ॥

मरिचानि दशार्धपिचु-
स्ताप्यात्तुत्थात्पलं पिचुर्यष्ट्याः ।
क्षीरार्द्रदग्धमञ्जन-
मप्रतिसाराख्यमुत्तमं तिमिरे ॥ २८९ ॥

अक्षबीजमरिचामलकत्वक्-
तुत्थयष्टिमधुकैः जलपिष्टैः ।
छाययैव गुळिकाः परिशुष्का
नाशयन्ति तिमिराण्यचिरेण ॥ २९० ॥

मरिचामलकजलोद्भवतुत्थाञ्जनताप्यधातुभिः क्रमवृद्धैः ।
षण्माक्षिक इति योगस्तिमिरार्मक्लेदकाचकण्डूहन्वा ॥ २९१ ॥

Gandhi National Centre for the Arts

कृष्णं सर्पं मृतं न्यस्य चतुरश्चापि वृश्चिकान् ।
क्षीरकुम्भे त्रिसप्ताहं क्लेदयित्वा प्रमन्थयेत् ॥ २९२ ॥
तत्र यन्नवनीतं स्यात् पुष्णीयात्तेन कुक्कुटम् ।
अन्धस्तस्य पुरीषेण प्रेक्षते ध्रुवमञ्जनात् ॥ २९३ ॥
कृष्णसर्पवसा शङ्खः कतकात्फलमञ्जनम् ।
रसक्रियेयमचिरादन्धानां दर्शनप्रदा ॥ २९४ ॥

(२३।७)

मनोह्वा सैन्धवं व्योषं शङ्खनाभीरसाञ्जनम् ।
कतकं चन्दनं फेनो विळङ्गानि सितोपला ॥ २९५ ॥
कुक्कुटाण्डकपालं च जलपिष्टा सुखावती ।
हन्त्येषा मधुना घृष्टा काचतैमिर्यशुक्लकान् ॥ २९६ ॥

(सङ्ग्रहे)

मधुकमरिचपिप्पली सलोध्रा
तरुरजनी त्रिफला हिमाम्बुपिष्टा ।
तिमिरपटलकाचकण्डुहन्त्री
विमलकरी विमलेति विश्रुता सा ॥ २९७ ॥

(शर्वत्रातः)

ऊषणमेकं पिष्ट्वा दशाद्रिकन्याश्च पुष्पाणि ।
तिमिरेञ्जयेदथैकं मरिचाढ्यं द्रोणपुष्पि पुष्पिशतम्(?)॥२९८॥

(सिद्धयोगे)

मरिचामलकैः करञ्जबीजैः
क्रमवृद्धोत्तरभृङ्गतोयपिष्टैः ।
तिमिरं पटलं निहन्ति काचं
सुकृतं कर्म यथाकृतं कृतघ्ने ॥ २९९ ॥

(तन्त्रान्तरे)

लिकुचपक्वफलोदकसंस्थितं
मरिचमर्ककरैरथ शोषितम् ।
दृषदि वारिनिघृष्टमिदं नृणां
तिमिरकाचनिशान्ध्यजिदञ्जनात् ॥ ३०० ॥

(कुत्रचित्

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नीलोत्पलपत्रशतं मुद्रशतं यवशतं च निस्तुषकम् ।
मालत्याः कुसुमशतं पिप्पल्याः तण्डुलशतं च पञ्चशती ॥३०१॥
एषा वर्त्तिर्लिखिता यवनैः (कुहचन) शिलास्तम्भे ।
अन्धमनन्धं कुरुते यस्य च नोत्पाटिते नेत्रे ॥ ३०२ ॥
शतमुत्पलपत्राणां मुद्रानां तावदेव च ।
पिप्पलीतण्डुलशतमेभिः सौवीरकं समम् ॥ ३०३ ॥
एतच्छ्लक्ष्णीकृतं चूर्णं वृद्धानां तिमिरापहम् ।
अशीतितिलपुष्पाणि मरिचानि च षोडश ॥ ३०४ ॥
पञ्चाशज्जातिपुष्पाणि षष्टिः पिप्पलितण्डुलाः ।
इयं चन्द्रप्रभा नाम वर्त्तिस्तिमिरनाशिनी ।
क्लेदकण्डूप्रशमनी मलकाचविनाशिनी ॥ ३०५ ॥

(एतत् त्रयं चन्द्रटात्)

चिञ्चादलस्वरसपिष्टगुरुञ्जिबीजं
कंसे प्रलिप्य परिशोष्य तदातपेन ।
तैलं ततः स्रुतमिदं शशिपादभागं
योज्यं दृढार्मतिमिरे तिलमात्रमक्ष्णि ॥ ३०६ ॥

शशिटङ्कणलवणोषण-
कणालिकास्तूर्ध्ववृद्धमलिसलिले ।
पिष्टं कांस्यनिघृष्टं
तिमिरार्ज्जुनकाचपटलघ्नम् ॥ ३०७ ॥

नागपारदधात्रीन्दुप्रत्नाज्यकणसैन्धवैः ।
रसाञ्जनसिताक्षौद्रैर्योगो नेत्रामयापहः ॥ ३०८ ॥

(काञ्ची-)

पुष्पाख्यताक्ष्यंजसितोदधिफेनशङ्ख-
सिन्धूत्थगैरिकशिलामरिचैः समांशैः ।
पिष्टैश्च माक्षिकरसेन रसक्रियेयं
हन्त्यर्मकाचतिमिरार्जुनवर्त्मरोगान् ॥ ३०९ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

शशिकणमरिचकपालं
पिष्ट्वा भृङ्गरसेन सक्षौद्रम् ।
मुनिदिनकांस्यनिघृष्टं
तिमिरार्जुनपटलकाचघ्नम् ॥ ३१० ॥

वेदाग्निभूतवसुधातुरसाश्च सिन्धुं-
कृष्णोग्रताम्रमधुकाह्वयकुष्ठभागाः ।
शुल्वोषिताजपयसा मुनिवारपिष्टाः
स्यन्दाधिमन्थतिमिरादिहरा च वर्त्तिः ॥ ३११ ॥

वारणसारथिविष्णोर्मातुलगोसर्पकचभसितैः ।
पिष्टैस्तल्लपोटरसे वर्त्तिर्नयनामयघ्नी द्राक् ॥ ३१२ ॥

(तन्त्रा-)

भूभुजगमष्टनिष्कं तुत्थं निष्कद्वयं भसितशुक्लम् ।
निष्कं च मरिचमेतत् तिमिरघ्नं निम्बतैलपरिपिष्टम् ॥ ३१३ ॥

(वृद्ध-)

फलत्रयं चापि कटुत्रयं च
ज्योतिष्ककारञ्जविलङ्गबीजम् ।
प्रपौण्डरीकं मधुकं सताम्रं
सिन्धूद्भवं च स्फटिकं सशङ्खम् ॥ ३१४ ॥

वचाञ्जनं गैरिकचन्दनं च
द्राक्षा निशा शाबरलोध्रकं च ।
तुत्थं च पीताह्वयरोहिणी च
पेष्यं करञ्जस्वरसेन सर्वम् ॥ ३१५ ॥

तुत्थादिभागाद् द्विगुणो वचादिः
प्रपुण्डरीकादिगणस्त्रिभागः ।
शेषश्चतुर्भाग इयं निहन्या-
द्वर्त्तिः सुनेत्री सकलाक्षिरोगान् ॥ ३२६ ॥

काचं सपुष्पं पटलं व्रणं च
कोथं च कण्डूं तिमिरं कुकूणम् ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्रावं च दाहं च निशान्धतां च
तथाधिमांसं च निहन्ति शीघ्रम् ॥ ३१७ ॥
कतकसैन्धवतुत्थकट्टात्रिक-
स्फटिकताम्रमयो हिमरोहिणी ।
उरगपारदटङ्कणमञ्जनं
त्रिफलया मधुकेन च संयुतम् ।
करजवल्करसेन सुपेषितं
गरुडदृष्टिसमां कुरुते दृशम् ॥ ३१८ ॥
त्रिफला त्रिकटूनि विलङ्गवचा-
हरितालरसाञ्जनसह्लवणम् ।
शबराह्वयताम्ररजः स्फटिकं
रजनीद्वयरोचनवारिचरम् ॥ ३१९ ॥
तुटिचन्दनताप्यतरुक्षतजं
कतकं मधुकोदधिफेनयुतम् ।
शशिपीतकरोहिणिसीसरुजा-
गिरिशृङ्गगवाक्षिकगोदशनम् ॥ ३२० ॥
क्षुररेण्वणुमौक्तिकतुत्थवरी-
परिकूर्मवराटककान्तमुखम् ।
अमृताक्ष्यळिनिम्बकरञ्जरसैः
सुरसाञ्जनजातिमुराङ्गिरसैः ॥ ३२१ ॥
सुनिषण्णकबीजकपूररसैः
सुरया पयसा च गवां विहिता ।
दिनषड्द्वयतो मधुतैलघृतै-
र्द्रववर्त्तिरियं नळमध्यगता ॥ ३२२ ॥
तिमिरे पटलेर्मणि काचगदे
व्रणशुक्लगदेप्यजके महति ।
निमिना विहिता किल संयमिना
नयनामयसप्ततिनाशकरी ॥ ३२३ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्रिफला त्रिकटूनि विळङ्गवचा-
हरितालरसाञ्जनसह्लवणम्।
शबराह्वयताम्ररजःस्फटिकं
सुरसाञ्जनिकानवजातिरसैः ॥ ३२४ ॥
अथ मार्कवबीजकपूररसैः
सुरया पयसा च गवां मधुना।
घृततोऽपि च सप्तदिनानि कृता
द्रववर्त्तिरियं नळमध्यगता ॥ ३२५ ॥

तिमिरे पटल इत्यादि पूर्ववत्।

(तन्त्रा०)

दोषानुरोधेन च नैकशस्तं
स्नेहास्रविस्रावणरेकनस्यैः।
उपाचरेदञ्जनमूर्धवस्ति-
वस्तिक्रियातर्पणलेपसेकैः ॥ ३२६ ॥

सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषमतःशृणु।
वातजे तिमिरे तत्र दशमूलाम्भसा घृतम् ॥ ३२७ ॥
क्षीरे चतुर्गुणे श्रेष्ठाकल्कपक्कं पिबेत्ततः।
त्रिफलापञ्चमूलानां कषायं क्षीरसंयुतम् ॥ ३२८ ॥
एरण्डतैलसंयुक्तं योजयेत विरेचनम्।
समूलजालजीवन्तीतुलां द्रोणेऽम्भसः पचेत् ॥ ३२९ ॥
अष्टभागस्थिते तस्मिन् तैलप्रस्थं पयःसमम्।
बलात्रितयजीवन्तीवरीमूलैः पलोन्मितैः ॥ ३३० ॥
यष्टीपलैश्चतुर्भिश्च लोहपात्रे विपाचयेत्।
लोह एव स्थितं मासं नावनादूर्ध्वजत्रुजान् ॥ ३३१ ॥
वातपित्तामयान् हन्ति तद्विशेषाद्दृगाशयान्।
केशास्यकन्धरास्कन्धपुष्टिलावण्यकान्तिकृत् ॥ ३३२ ॥
सितैरण्डजडासिंहीफलदारुवचानतैः।
शताह्वाबिल्वमूलैश्च तैलं पक्कं पयोन्वितम् ॥ ३३३ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नस्यं सर्वोर्ध्वजत्रूत्थवातश्लेष्मामयार्त्तिजित् ।
वातपीनसवच्चात्र निरूहं सानुवासनम् ॥ ३३४ ॥
पित्तजे तिमिरे सर्पिर्जीवनीयफलत्रयैः ।
विपाचितं पाययित्वा स्निग्धस्य व्यधयेत् सिराम् ॥ ३३५ ॥
शर्करैलात्रिवृच्चूर्णैर्मधुयुक्तैर्विरेचनम् ॥ ३३६ ॥
(वाहटे)

स्तन्यं वा पद्मकोशीरक्षीरवृक्षाङ्कुरैः शृतम् ।
नस्यं चाज्यं शृतं क्षीरं जीवनीयसितोत्पलैः ॥ ३३७ ॥
(सङ्गहे)

सौवीराञ्जनतुत्थक-
शृङ्गीधात्रीफलस्फाटिककर्पूरम् ।
पञ्चांशं पञ्चांशं
त्र्यंशमथैकांशमञ्जनं तिमिरघ्नम् ॥ ३३८ ॥

श्लेष्मोद्भवेऽमृताक्वाथवराकणशृतं घृतम् ।
विध्येत् सिरां पीतवतो दद्याच्चानुविरेचनम् ॥ ३३९ ॥
क्वाथं पूगाभयाशुण्ठीकृष्णाकुम्भनिकुम्भजम् ।
(वाहटे)

मनोह्वाशङ्खसिन्धूत्थमरिचैस्तिमिरं जयेत् ।
वर्त्तिःअगाढमप्याशु शुक्रपिल्लामयामं च ॥ ३४० ॥
(सङ्गहे)

रक्तजे पित्तवत्सिद्धिः शीतैश्चास्रं प्रसादयेत् ॥ ३४१ ॥
*लाक्षयानळदलोध्रयष्टिका-
शङ्खताम्रहिमपद्मपद्मकैः ।
सोत्पलैश्छगलदुग्धवर्त्तितै-
रस्रजं तिमिरमाशु नश्यति ॥ ३४२ ॥

संसर्गसन्निपातोत्थे यथादोषोदयं क्रिया ।
नतनीलोत्पलानन्तायष्ट्याह्वसुनिषण्णकैः ॥ ३४३ ॥
साधितं नावने तैलं शिरोवस्तौ च शस्यते ।
दद्यादुशीरनिर्यूहे चूर्णितं कणसैन्धवम् ॥ ३४४ ॥

---

* द्राक्षया इति मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठः तथा यष्टिभिः इत्यपि ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तच्छृतं सघृतं भूयः पचेत् क्षौद्रं क्षिपेद्घने ।
शीते चास्मिन् हितमिदं सर्वजे तिमिरेऽञ्जनम् ॥ ३४५ ॥

काचेऽप्येषा क्रिया मुक्त्वा सिरां यन्त्रनिपीडनात् ।
आन्ध्याय स्युर्मला दद्यात् स्राव्ये त्वस्रे जळौकसः ॥ ३४६ ॥

गुळः फेनोऽञ्जनं कृष्णा मरिचं कुङ्कुमाद्रजः ।
रसक्रियेयं सक्षौद्रा काचयापनमञ्जनम् ॥ ३४७ ॥

शिलासैन्धवकासीसशङ्खव्योषरसाञ्जनैः ।
रसक्रियेयं सक्षौद्रा काचयापनमञ्जनम् ॥ ३४८ ॥

नकुलान्धे त्रिदोषोत्थतैमिर्यविहितो विधिः ।
रसक्रिया घृतक्षौद्रगोमयस्वरसद्रुतैः ॥ ३४९ ॥

तार्क्ष्यगैरिकताळीसैर्निशान्धे हितमञ्जनम् ।
दध्ना विघृष्टं मरिचं रात्र्यन्धेऽञ्जनमुत्तमम् ॥ ३५० ॥

संनिवेश्य यकृन्मध्ये पिप्पलीरदहन् पचेत् ।
ताः शुष्का मधुना घृष्टा निशान्धे श्रेष्ठमञ्जनम् ॥ ३५१ ॥

घृते सिद्धानि जीवन्त्याः पल्लवानि च भक्षयेत् ।
सिद्धं घृतं कुम्भयोनेः पत्रैः पाने च पूजितम् ॥ ३५२ ॥
(वाहटे)

क्षौद्रजातीरसाभ्यां वा द्विहरिद्रारसाञ्जनैः ।
अजामूत्रेण वा कौन्तीकृष्णास्रोतोजसैन्धवैः ॥ ३५३ ॥

गोशकृद्रसपिष्टैर्वा द्विनिशापिप्पलीयुतैः ।
कालानुसारीतालीसपत्रयष्ट्याह्वनागरैः ॥ ३५४ ॥
(सङ्ग्रहे)

सिन्धूत्थतैलं स्तनजोषणं च
शार्ङ्गेष्टपत्रस्वरसेन घृष्टम् ।
ताम्रेण नक्तान्ध्यमिदं निहन्या-
न्निम्बस्य बीजं मधुनाऽञ्जनं वा ॥ ३५५ ॥
(योगामृते)

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सतैलं द्रोणपुष्पाम्बु कृष्णा वा सशकृद्रसा ।
कर्णविड्वाथ सक्षौद्रमञ्जनात् क्षणदान्ध्यनुत् ॥ ३५६ ॥
(नारायणीये)

मुनितरुदळरसयुक्तं
दिनकरकरशोषितं मरिचम् ।
पुनरपि तेन विघृष्टं
प्रणुदति दोषान्ध्यमञ्जनं तीव्रम् ॥ ३५७॥

तद्वच्छकृद्रसाढ्या वैदेही पित्तमाजं वा ।
आजौ यकृत्प्लिहानौ खादेज्जम्ब्वधसा दग्ध्वा ॥ ३५८ ॥
(सिद्धयोगे)

खादेद्यकृत्प्लिहानौ च माहिषौ तैलसर्पिषा ॥ ३५९ ॥
(वाहटे)

गोदन्तमथ पिप्पल्यः सैन्धवं गैरिकं तथा ।
एतैः कृत्वातु गुळिका नक्तमान्ध्यस्य भेषजम् ॥ ३६० ॥
(वृद्ध०)

कृष्णा वा गोशकृद्रसेति ।
(सिद्धसारे)

धूमराख्याम्लपित्तोष्णविदाहे जीर्णसर्पिषा ।
स्निग्धं विरेचयेच्छीतैः शीतैर्दिह्याच्च सर्वतः ॥ ३६१ ॥
गोशकृद्रसदुग्धाज्यैर्विपक्वं शस्यतेऽञ्जनम् ।
स्वर्णगैरिकतालीसचूर्णावापा रसक्रिया ॥ ३६२ ॥
तर्पणं क्षीरसर्पिः स्यादशाम्यति सिराव्यधः ॥ ३६३ ॥

सूर्योपरागानलविद्युदादि-
विलोकनेनोपहतेक्षणस्य ।
सन्तर्पणं स्निग्धहिमादि योज्यं
तथाञ्जनं हेमघृतेन घृष्टम् ॥ ३६४ ॥
चिन्ताभिघातभीशोकरौक्ष्यात्सोत्कुटकासनात् ॥ ३६५ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

विरेकनस्यवमथुपुटपाकादिविभ्रमात् ।
विदग्धाहारवमनात् क्षुत्तृष्णादिविधारणात् ॥ ३६६ ॥
अक्षिरोगावसानाच्च पश्येत्तिमिररोगिवत् ।
यथास्वं तत्र युञ्जीत दोषादीन् वीक्ष्य भेषजम् ॥ ३६७ ॥
(वाहटे)

तमालतुटिकुङ्कुमान्यसितमुत्पलं पिप्पली-
सिताञ्जनमयोरजो मरिचकाकमाचीत्वचः ।
सयष्टिमधुकाञ्जनाम्युदधिफेनमक्ष्यामये-
ष्वनुत्तममतोऽञ्जनं विमलमाशु तैमिर्यहृत् ॥ ३६८ ॥

लिङ्गनाशे नीलिका पटलमान्ध्यमिति पर्यायाः ।
(सङ्ग्रहे)

विध्येत् सुजातं निष्प्रेक्ष्यं लिङ्गनाशं कफोद्भवम् ।
आवर्तक्यादिभिष्षड्भिर्विवर्जितमुपद्रवैः ॥ ३६९ ॥
सोऽसञ्जातो हि विषमो दधिमस्तुनिभस्तनुः ।
शलाकयावकृष्टोऽपि पुनरूर्ध्वं प्रपद्यते ॥ ३७० ॥
करोति वेदनां तीव्रां दृष्टिं च स्थगयेत् पुनः ।
श्लेष्मलैः पूर्यते चाशु सोऽन्यैः सोपद्रवैश्चिरात् ॥ ३७१ ॥
श्लैष्मिको लिङ्गनाशो हि सितत्वाच्छ्लेष्मणः सितः ।
तस्यान्यदोषाभिभवात् भवत्याम्नीलता गदे ॥ ३७२ ॥
(वाहटे)

तत्र श्वेतारुणावर्तवदनवस्थिता दृष्टिरावर्तकी । अर्कक्षीरलेशेनेव कूर्चिकापिण्डेनेव चाऽऽचिता शर्करा । शालिशूकाभराज्यावृता राजीमती । छिन्नविषमदग्धाभा सरुक् छिन्नांशुका । कांस्यसमच्छाया चन्द्रकसंस्थाना चन्द्रकी । नैकवर्णा छत्रनिभा छत्रकी । ता न विध्येत् ।

न विध्येदसिराहाणां न तृट्पीनसकासिनाम् ।
नाजीर्णभीरुवमितशिरःकर्णाक्षिशूलिनाम् ।
नात्युष्णशीतवाताभ्रे नासंपूर्णां च नीलिकाम् ॥ ३७३ ॥
(संग्रहे)

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अथ साधारणे काले शुद्धसम्भोजितात्मनः ।
देशे प्रकाशे पूर्वाह्णे भिषग् जानूच्चपीठगः ॥ ३७४ ॥

यन्त्रितस्योपविष्टस्य स्विन्नाक्षस्य मुखानिलैः ।
अङ्गुष्ठमृदिते नेत्रे दृष्टौ दृष्ट्वोत्प्लुतं मलम् ॥ ३७५ ॥

स्वां नासां प्रेक्षमाणस्य निष्कम्पं मूर्ध्नि धारिते ।
कृष्णादर्धाङ्गुलं मुक्त्वा तदर्धार्द्धमपाङ्गतः ॥ ३७६ ॥

तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैः शलाकां निश्चलां धृताम् ।
दैवच्छिद्रं नयेत्पार्श्वादूर्ध्वमामन्थयन्निव ॥ ३७७ ॥

सव्यं दक्षिणहस्तेन नेत्रं सव्येन चेतरत् ।
विध्येत् सुविद्धे शब्दः स्यादरुक् चाम्बुलवस्रुतिः ॥ ३७८ ॥

सान्त्वयन्नातुरं चानु नेत्रं स्तन्येन सेचयेत् ।
शलाकायास्ततोऽग्रेण निर्लिखेद्दृष्टिमण्डलम् ॥ ३७९ ॥

अबाधमानः शनकैर्नासां प्रतिनुदंस्ततः ।
उच्छिङ्घनाच्चापहरेद् दृष्टिमण्डलगं कफम् ॥ ३८० ॥

स्थिरे दोषे चले वापि स्वेदयेदाक्षि बाह्यतः ।
अथ दृष्टेषु रूपेषु शलाकामाहरेच्छनैः ।
घृताप्लुतं पिचुं दत्त्वा बद्धाक्षं शाययेत्ततः ॥ ३८१ ॥

विद्धादन्येन पार्श्वेन तमुत्तानं द्वयोर्व्यधे ।
निवाते शयनेऽभ्यक्तशिरःपादं हिते रतम् ॥ ३८२ ॥

(वाग्भटे)

यथाशक्ति चैनमुपवासयेत् । उद्गारक्षवथुकासनिष्ठीवनोत्क्षेपणानि त्र्यहं परिहरेत् । स्नानाम्बुपानदन्तधावनाधोमुखावस्थानानि सप्ताहम् । स्नेहविधिं चेक्षेत ।

(संग्रहे)

शक्तितो लङ्घयेत्सेको रुजि कोष्णेन सर्पिषा ।
सव्योषामलकं वाद्यमश्नीयात् सघृतं द्रवम् ॥
विलेपीं वा त्र्यहाच्चास्य काथैर्मुक्त्वाक्षि सेचयेत् ॥ ३८३ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वातघ्नैस्सप्तमे त्वह्नि सर्वथैवाक्षि मोचयेत् ॥ ३८४ ॥

(वाहटे)

तृतीये चाह्नि मुक्त्वाक्षि परिषेचयेदेरण्डपल्लवशृतेन दुग्धोष्णेन दुग्धेन । जीवनीयैर्वा सिद्धेन पयसा हविषा वा । तद्वल्लघुना पञ्चमूलेन । ततः पूर्ववद् बध्नीयात् । ततः प्रभृत्येवमेव प्रत्यहमासप्ताहम् । सप्तमे तु दिवसे सर्वथा मोक्षयेत् । दशमे वा भोजयेच्चैनं व्योषामलकयुक्तं द्रवमीषत्स्नेहलवणं वाध्युष्णोदकद्वितीयं विलेपीं वा । एवमाचरतो रुजारागादयो नानुवर्तन्ते ॥

(संग्रहे)

यन्त्रणामनुरुध्येत दृष्टेरास्थैर्यलाभतः ।
रूपाणि सूक्ष्मदीप्तानि सहसा नावलोकयेत् ॥ ३८५ ॥
शोफरागरुजादीनामधिमन्थस्य चोद्भवः ।
अहितैर्वेधदोषाच्च यथास्वं तानुपाचरेत् ॥ ३८६ ॥
कल्किताः सघृता दूर्वायवगैरिकशारिवाः ।
मुखालेपे प्रयोक्तव्या रुजारागोपशान्तये ॥ ३८७ ॥
लोध्रसैन्धवमृद्वीकामधुकैश्छागलं पयः ।
शृतमाश्च्योतनं योज्यं रुजारागविनाशनम् ॥ ३८८ ॥
सिरां तथानुपशमे स्निग्धस्विन्नस्य मोक्षयेत् ।
मन्थोक्तां च क्रियां कुर्याद् व्यभ्रे रूढेऽञ्जनं मृदु ॥ ३८९ ॥

(वाहटे)

वेध्येक्षिण कार्ये स्वेदादौ नियमोऽयं विधीयते ।
स्वेददाहप्रतीमर्शान् सद्यो विद्धे तु सेचनम् ॥ ३९० ॥
अवपीडं तृतीयेह्नि युञ्ज्यात्तद्वज्जलौकसः ।
सप्ताहान्ते सिरामोक्षं विरेकं बस्तिकर्म च ॥ ३९१ ॥

(सङ्ग्रहे)

आढकीमूलमरिचहरितालरसाञ्जनैः ।
विद्धेक्षिण सगुडा वर्तिर्योज्या दिव्याम्बुपेषिता ॥ ३९२ ॥

(वाहटे)

व्रणवच्चाक्षिरोगेषु भोज्याभोज्यानि निर्दिशेत् ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अविधारितवेगस्य भजतोऽञ्जननावनम् ।
त्यजतः क्रोधशोकौ च तिमिरं नाश्नुतेऽन्तरम् ॥ ३९३ ॥

त्रिफलामश्नतो रात्रौ संस्कृतं पिबतो घृतम् ।
भुक्त्वा चापिबतस्तोयं तिमिरं लघु शाम्यति ॥ ३९४ ॥

सुष्ठु भव्यं सुकन्यां च स्कन्दं च्यवनमश्विनौ ।
षडेतान् यः स्मरेन्नित्यं तस्य चक्षुर्न हीयते ॥ ३९५ ॥

(तन्त्रा-)

इति दृष्टिरोगचिकित्सा ।

अथ सर्वाक्षिरोगचिकित्सा ।

वातपित्तश्लेष्मरक्तैश्चत्वारोभिष्यन्दाश्चत्वारोधिमन्थाः, तथा हताधिमन्थान्यतोवातवातपर्यायाः शुष्काक्षिपाकसशोफाल्पशोफाक्षिपाकात्ययाम्लोषिता इति षोडश सर्वाक्षिगताः । तत्र वातजेभिष्यन्देऽल्पशोफता शङ्खादितोदः शुष्काल्पदूषिकता शीताच्छस्रुतिः स्निग्धोष्णोपशयश्च भवन्ति । स चोपेक्षितः सन् अधिमन्थो भवेदतितीव्रवेदनः सकर्णनादभ्रमः । सोप्यपचाराद्धताधिमन्थो भवेत् । तत्रानेकरूपा वेदना दृष्टिहा व्रणश्च स्यात् । यदा वायुर्मन्यादिषु तीव्रवेदनां कुर्वन् शोफरागरहितमक्षि साश्रु सङ्कोचयति, स रोगोऽन्यतोवाताख्यः । अस्य तोदरुजादिकं कुर्वन् वातो जिह्ममूनं वाक्षि कुर्यात् । स वातपर्ययः । पित्तजोभिष्यन्दः सदाहधूमायनं सशोफरागः पीतोष्णाश्रुः क्षारोक्षितव्रणसमाक्षश्च स्यात् । तज्जेधिमन्थे ज्वलदङ्गारकीर्णाभं यकृत्पिण्डाभमक्षि स्यात् । कफाभिष्यन्दे तु जाल्यातिशोफकण्डूनिद्रान्नाश्रद्धाः सान्द्रसितबहुदूषिकाश्रुता च भवति । तज्जेधिमन्थे कृष्णापनतिः शुक्लभावोन्नतिः प्रसेकः पांसुपूर्णाभाक्षता च । रक्तस्यन्दे रक्ताश्रुदूषिका शुक्लभागरक्तता पित्तस्यन्दलिङ्गं च । तज्जेधिमन्थे नेत्रं बन्धूकाभं स्पर्शासहमसृङ्मग्नारिष्टफलाभकृष्णभागमग्न्याभदर्शनमुत्पाटनसमानरुक् च स्यात् ।

अधिमन्था यथास्वं च सर्वे स्यन्दाधिकव्यथाः ।
शङ्खदन्तकपोलेषु कपाले चातिरुक्कराः ॥ ३९६ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वातपित्ताभ्यां घर्षतोदकृच्छ्रोन्मीलनिमीलनशीतेच्छाशूलपाकयुक्तमक्षि स्यात् । स शुष्काक्षिपाकाख्यः ।

सास्रैर्दोषैः सशोफोऽक्षिपाकः स्यात् । तत्र शोफः सरुग्दाहः पक्वोदुम्बराभशुक्लभागत्वमनवस्थितशीतोष्णपिच्छिलविशदाच्छघनं बहु चाश्रु स्यात् । तल्लिङ्गोऽल्पशोफाक्षिपाकस्तत्र शोफस्याल्पता स्यात् । अक्षिपाकात्यये शोफदाहकलुषाश्रुता कफदिग्धकृष्णभागता सक्लेदरागशुक्लतानवस्थितवेदना च । पित्तरक्तोल्बणैर्दोषैरम्लतां नीतोऽन्नसारो नेत्रं प्राप्य श्यावलोहितं सतोददाहपाकमाविलदर्शनं च कुर्यात् अयमम्लोषितः । इत्युक्ता गदाः षोडश सर्वगाः ॥

हताधिमन्थमेतेषु साक्षिपाकात्ययं त्यजेत् ।

वातोद्भूतः पञ्चरात्रेण दृष्टिं
सप्ताहेन श्लेष्मजातोऽधिमन्थः ।
रक्तोत्पन्नो हन्ति तद्वत्त्रिरात्रा-
न्मिथ्याचारात् पैत्तिकः सद्य एव ॥ ३९७ ॥

प्राग्रूप एव स्यन्देषु तीक्ष्णगण्डूषनावनम् ।
कारयेदुपवासं च कोपादन्यत्र वातजात् ॥ ३९८ ॥
दाहोपदेहरागाश्रुशोफशान्त्यै बिलाळकम् ।

कुर्यात् सर्वत्र पत्रैलामरिचस्वर्णगैरिकैः ।
सरसाञ्जनयष्ट्याह्वनतचन्दनसैन्धवैः ॥ ३९९ ॥

(वाहटे)

रसाञ्जनाभयादार्वीगैरिकैः सैन्धवान्वितैः ।
जलपिष्टैर्बहिर्लेपः सर्वनेत्रामयापहः ॥ ४०० ॥

(सिद्धसारे)

हरीतकीसैन्धवतार्क्ष्यशैलैः
सगैरिकैः स्वच्छजलप्रपिष्टैः ।
बहिः प्रलेपं नयनस्य कुर्यात्
सर्वाक्षिरोगोपशमाय मर्त्यः ॥ ४०१ ॥

(वररुचेः अमितप्रमीये)

ताम्बूलशिग्रुकरवीरशिरीषदन्ती-
श्यामादधित्थसुरसासुमनार्जकानाम् ।
प्रत्येकशो मधुयुतः स्वरसोऽञ्जनेन
कोपं नवं नयनयोः सहसैव हन्ति ॥ ४०२ ॥

(चन्द्र-)

ताम्बूलपत्रं लवणेन मिश्रं
किञ्चिच्च तैलेन तु सम्प्रदिग्धम् ।
दीपप्रतप्तं च करेण घृष्ट्वा
तस्माद्रसो हन्ति नवाक्षिरोगान् ॥ ४०३ ॥

(वृद्ध-)

मुस्तायवामृताव्याघ्रीपटोलत्रिफलाजलैः ।
क्वथितं पाययेद्वारि सर्वाभिष्यन्दनाशनम् ॥ ४०४ ॥

(चन्द्रटे)

ससैन्धवं लोध्रमथाज्यभृष्टं
सौवीरपिष्टं सितवस्त्रबद्धम् ।
आश्च्योतनं तन्नयनस्य कण्डूं
दाहं च रागं च रुजां च हन्ति ॥ ४०५ ॥

(अमितप्रभीये)

एरण्डेन भृतं क्षीरं साज्यमाश्च्योतनं हितम् ।
शूलघ्नं वरणोदीच्ययष्टीसैन्धवसाधितम् ।
आयसे ताम्रपात्रे वा सैन्धवं दधिमर्दितम् ॥ ४०६॥

(सिद्धसारे)

षोडशभिः सलिलपलैः
पलं तथैकं कटंकटेर्याः सिद्धम् ।
सेकोऽष्टभागशिष्टः
क्षौद्रयुतः सर्वदोषकुपिते नेत्रे ॥ ४०७ ॥

(वाहटे)

क्षीरेण यष्टिमधुकं क्वथितं शर्करान्वितम् ।
अक्षिरोगेषु सर्वेषु परिषेकः प्रशस्यते ॥ ४०८ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

घृतेन दार्वीत्रिफलाक्काथसेकोऽक्षिशूलनुत् ।
दार्व्याः क्षीरकषायश्च सर्वाभिष्यन्दसेचनम् ॥ ४०९ ॥

(हारी)

व्योषाभयातुत्थकयष्टिलोध्रै-
मूर्तिः[1] सुसूक्ष्मैः श्लथवस्त्रबद्धैः ।
ताम्रस्थधान्याम्लनिमग्नमूर्त्ति-
रार्त्तिं जयत्यक्षणि नैकरूपाम् ॥ ४१० ॥
वातपित्तकफसन्निपातजां
नेत्रयोर्बहुविधामपि व्यथाम् ।
शीघ्रमेव जयति प्रयोजितः
शिग्रुपल्लवरसः समाक्षिकः ॥ ४११ ॥
आरण्याश्छगणरसे पटावबद्धाः
सुस्विन्ना नखवितुषीकृताः कुलत्थाः ।
तच्चूर्णं सकृदवचूर्णनान्निशीथे
नेत्राणां विधमति सद्य एव कोपम् ॥ ४१२ ॥

(वाह)

श्वेतलोध्रत्वचं बहिर्विलिखितां निम्बपत्रकल्केन प्रदिग्धां पुटपाकविपक्कामर्द्धपलोन्मितां मरिचचतुष्टययुक्तां श्लक्ष्णरजीकृतां वस्त्रबद्धामक्षण्यवकिरेत् । एतदवगुण्ठनं शूलरोगदाहाश्रुश्वयथुकण्डूषापाकक्लेदोपदेहहरम् । तथैव च पोट्टलिकयाऽऽश्च्योतनकालेऽवन्तिसोमाप्लुतयाऽऽश्च्योतयेत् ।

(सङ्ग्रहे)

काञ्जिककल्कितफञ्जीपत्रमभिष्यन्दमाशु नाशयति ।
कंसे मस्तुनिघृष्टो दन्त इवौष्ट्रो बहिर्लेपात् ॥ ४१३ ॥
उत्तमकन्याक्षीरं पादनिषिक्तं नवाक्षिरोगहरम् ।
किंशुकपल्लवतोयं सपटु यथा पूरितं श्रोत्रे ॥ ४१४ ॥
मर्दितपन्नगवल्लीमयूरहरिगन्धिकादलं स्तन्ये ।
चेलनिषिक्तं जिघ्रन् नवाक्षिरोगं नरो जयति ॥ ४१५ ॥

१. घोषा इति मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठः ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नवनवनीतसनाथं कांस्ये विनिघृष्य मूलमैलकजम् ।
नेत्रनिषिक्तं सुखयति जित्वा घर्षाश्रुणी सहसा ॥ ४१६ ॥

अतिमसृणं सितभसितं कांस्ये विनिघृष्य मूलमैलकजम् ।
नेत्रनिषिक्तं सुखयति जित्वा घर्षाश्रुणी सहसा ॥ ४१७ ॥

चिश्चापल्लवपूरितचित्रकुमारीं विदह्य सम्पुटिताम् ।
तत्स्वरसे कतकफलैर्घृष्टं मरिचं जयत्याभिष्यन्दम् ॥ ४१८ ॥

कंसे कृशोदरीदुग्धं नवनीतेन घट्टितम् ।
माहिषेण बहिर्लेपादञ्जनाद्वाक्षिरोगनुत् ॥ ४१९ ॥

लिकुचरसेनायःपत्रे घृष्टं मधुकं अलं वाक्ष्यक्तं लिप्तं बहुशः घर्षाश्रुणी विजित्य प्रसादयति ।

मूलेन हंसपद्याः काञ्जिकपिष्टेन नयनमालिम्पेत् ।
जिघ्रन्वा जयति नरो मयूरमूलं नवाक्षिरुजम् ॥ ४२० ॥

दरमरिचतैलयुक्तं पद्मामूलं विघृष्य लिकुचरसे ।
आयसपात्रे हन्यात् नेत्रविकारं बहिर्लेपात् ॥ ४२१ ॥

(काञ्चीपुर-)

सलवणदधितक्रं मत्स्यचक्षुः समूलं
स्तनजातिलजयुक्तं कंसताम्रेण घृष्टम् ।
नवनयनविकारं क्षिप्रमेतन्निहन्या-
त्तम इव सितभानोर्भानुजालं मयूखैः ॥ ४२२ ॥

(तन्त्रा-)

वर्षाभूमूलसिन्धूत्थं नारीक्षीरेण संयुतम् ।
नस्यं कुर्यादभिष्यन्दे सशूले तिमिरेऽर्मणि ॥ ४२३ ॥

कुङ्कुमं मधुकं शुण्ठी सैन्धवं च सशर्करम् ।
तैर्विपक्कं घृतं नस्यान्नेत्रशूलविनाशनम् ॥ ४२४ ॥

(योगसारसमुच्चये)

नासि निहितैर्निर्गुण्डी-
पत्रोत्थस्वरसबिन्दुभिर्द्वित्रैः ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नश्यति नेत्ररुजां द्रा-
ग्गुर्वी लज्जेव मदनशरैः ॥ ४२५ ॥

(काञ्ची)

अङ्गनास्तनपयोभिरैष्टकं
कंसताम्रपरिघट्टितं रजः ।
निम्बपत्रतिलमुद्गसर्षपै-
र्धूपितं हरति नेत्रवेदनाम् ॥ ४२६ ॥

(वृद्ध-)

तुत्थं ताम्रे मस्तुघृष्टं तु जाला-
भिष्यन्दार्मस्रावशुक्लेऽञ्जनं स्यात् ।
शुल्वे घृष्टं धूपितं सर्पिषाम्बु
शिग्रोः पत्रान्नेत्रघर्षास्ररुग्घ्नम् ४२७ ॥

(योगामृ)

तुत्थाक्षधात्रीफलमध्यबीजै-
स्त्रिद्व्येकभागैर्विदधीत वर्त्तिम् ।
तयाञ्जयेदस्रमतिप्रवृद्ध-
मक्ष्णोर्हरेत् कष्टमपि प्रकोपम् ॥ ४२८ ॥

(वररुचेः

रसाञ्जनं शृङ्गिवेरमभया तुत्थकं शुभम् ।
यथोत्तरं द्विगुणितैस्तैर्वर्त्तिरपराजिता ॥ ४२९ ॥
ऋते वातादभिष्यन्दतिमिराणि कुकूणकम् ।
पोथकीः पिटकाः पिल्लानर्माणि च नियच्छति ॥ ४३० ॥
निषिक्तं तुत्थकं वारान् गोजले पञ्चविंशतिम् ।
स्तन्ये वा छागदुग्धे वा सद्यःकोपे तदञ्जनम् ॥ ४३१ ॥

(सङ्ग्रहे)

तत्रैव ।

पथ्यातुत्थे तुल्ये तुल्यो मरिचस्तयोरियं गुलिका ।
कौमारीति पृथिव्यां प्रथिता नवरोगनाशाय ॥ ४३२ ॥
गोसर्पिषि निष्पक्वा क्षीरनिपिष्टा च सारिमेददला ।
उपरि दृशोः परिलिप्ता हरीतकी शोषयत्यश्रु ॥ ४३३ ॥

(अमृताञ्जलौ)

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्वेतपूलासमूलत्वक्तुत्थे चिश्चाप्रसूनजैः ।
रसैः पिष्ट्वा कृता वर्तिर्माभिष्यन्दशूलनुत् ॥ ४३४ ॥

(वद्ध-)

तरुणसुरुपूगपत्रं मूलं च विभिद्य सिद्धमाजे क्षीरे ।
वाताभिष्यन्दरुजां सद्यो विनिहन्ति सक्तुपिण्डिकाचोष्णा ॥ ४३५ ॥

(बाहटे)

वाताभिष्यन्दिनमादावेव जाङ्गलरसैर्भोजयित्वा दशमूलरास्नात्रिफलाक्वाथेन जीवनीयकल्केन च पयोयुक्तं सिद्धमितरद्वा पुराणसर्पिः पाययेत् । रास्नाभीरुदशमूलबलाकोलकुलत्थयवानामजाक्षीरस्विन्नानां बाष्पेण ललाटगण्डादिषु स्वेदः । रास्नादिभिरेव सिद्धं तैलं सर्पिर्नावनम् । एवंविधैरेव च नाळीस्वेदं कुर्यात् । एवमप्यनुपशान्तरुजः सिरां मोक्षयेत् । स्नेहस्वेदत्रिष्यन्दं हि वातदुष्टमसृङ् निर्ह्रियमाणं नानिलप्रकोपाय । पुनश्च स्निग्धाय विरेचनं दद्यात् । शुद्धं च वातप्रतिश्यायवदास्थापयेदनुवासयेच्च । उद्धृतसरेण गव्येन दध्नाम्लेन *ताम्रभाजनमालिम्पेत् । नीलभूतं च विशुष्कं मस्तुना वर्तयः कृता छायाविशोषिता वाताक्षिरोगं जयन्ति ॥

बृहत्येरण्डमूलत्वक्शिग्रुमूलैः ससैन्धवैः ।
वर्त्तिराजपयःपिष्टैः सर्ववाताक्षिरोगजित् ॥ ४३६ ॥

अयमेव विधिः सर्वो मन्थादिष्वपि शस्यते ।
अशान्ते सर्वथा मन्थे भ्रुवोरुपरि दाहयेत् ॥ ४३७॥

(बाहटे)

अनुपशमे पूर्वोक्तमेव च व्यत्यासेन कुर्यादिति ।

(संग्रहे)

पुराणं पवने सर्पिः पित्ते शर्करयान्वितम् ।
व्योषसिद्धं कफे पीत्वा यवक्षारावचूर्णितम् ॥ ४३८ ॥

स्रावयेद्रुधिरं भूयस्ततः स्निग्धं विरेचयेत् ।
आनूपवेशवारेण शिरोवदनलेपनम् ॥ ४३९ ॥

---

* 'राजत' इति मुद्रितसंग्रहे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

उष्णेन शूले दाहे च पयःसर्पिर्युतैर्हिमैः।
तिमिरप्रतिषेधं च युञ्ज्याद्वीक्ष्य यथायथम् ॥ ४४० ॥

(बाहटे)

पित्ताभिष्यन्दाधिमन्थयोः शर्करावचूर्णितं सर्पिः पानं तिक्तादीनामन्यतमं वा। मधुककटंकटेरीनिर्यूहः सितास्तन्यवा नाश्च्योतनम्।

(संग्रहे)

मञ्जिष्ठारजनीलाक्षाद्राक्षाद्विमधुकोत्पलैः।
क्वाथः सशर्करः शीतः सेचनं रक्तपित्तजित् ॥ ४४१ ॥
श्वेतलोध्रं समधुकं घृतभृष्टं सुचूर्णितम्।
वस्त्रस्थं स्तन्यमृदितं पित्तरक्ताभिघातजित् ॥ ४४२ ॥

(बाहटे)

एवमसिद्धौ सिराव्यधः। पुनः स्निग्धस्य त्रिफलाकाश्मर्यक्वाथशर्करात्रिवृच्चूर्णैर्विरेकः।

(सङ्ग्रहे)

सुमनःकोरकाः शङ्खस्त्रिफला मधुकं बला।
पित्तरक्तापहा वर्त्तिः पिष्टा दिव्येन वारिणा ॥ ४४३ ॥

(बाहटे)

काश्मर्यस्वरसपिष्टः शारिबाशर्कराकल्को नस्यम्। इक्षुरसपिष्टं वा यष्ट्याह्वम्।

(संग्रहे)

त्र्यहादूर्ध्वं क्षीरसर्पिश्च नस्यं
पालाशं स्याच्छोणितं चाञ्जनार्थे ॥ ४४४ ॥

(पाठ०)

क्षतशुक्लोक्तं चात्र तर्पणं पुटपाकश्च।

श्लेष्माभिष्यन्देऽधिमन्थे च त्र्यहमुपवासयेत्। तीक्ष्णानि धूमकवलनावनानि। शिग्रुपल्लवरसो मधुमिश्र आश्च्योतनम्। व्योषविपक्वं यवक्षारावचूर्णितं सर्पिः पाययेत्। ततः सिराव्यधो विरेकश्च। मरिचहरिद्राभयाञ्जनैर्वा जलपिष्टा वर्त्तिः। हरीतकी तुत्थं च समभागं तुत्थादष्टांशेन मरिचमेषा वर्त्तिः कुमारी सर्वश्लेष्माक्षिरोगघ्नी। कण्ड्वां मनःशिलासैन्धवश्वेतमरिचैर्मातुलुङ्गरसपिष्टैर्वर्त्तिः।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सैन्धवं त्रिफला व्योषं शङ्खनाभिः समुद्रजः ।
फेनः शैलेयकं सर्जो वर्तिः श्लेष्माक्षिरोगजित् ॥ ४४५ ॥

रक्तजं पुनरभिष्यन्दमधिमन्थं च पित्तवदुपक्रमेत । स्तन्येक्षुरसशर्करोदकान्यतमेन वा आश्च्योतयेत् । पुनः पुनश्चास्य रुधिरमवसेचयेत् सिराव्यधेन जलौकोभिश्च । घृतमण्डः शर्करामधुरनीलोत्पलैर्मानुषीदुग्धयुक्तः सिद्धो नस्यमिति ।

(संग्रहे)

शुष्काक्षिपाके हविषः पानमक्ष्णोश्च तर्पणम् ।
घृतेन जीवनीयेन नस्यं तैलेन वाणुना ॥ ४४६ ॥

परिषेको हितश्चात्र पयः कोष्णं ससैन्धवम् ।
सर्पिर्युतं स्तन्यपिष्टमञ्जने च महौषधम् ॥ ४४७ ॥

घृताक्तान् दर्पणे घृष्टान् केशान्मल्लकसम्पुटे ।
दग्ध्वाज्यपिष्टा लोहस्था सा मषी श्रेष्ठमञ्जनम् ॥ ४४८ ॥

सशोफे चाल्पशोफे च स्निग्धस्य व्यधयेत् सिराम् ।
रेकः स्निग्धैः पुनर्द्राक्षापथ्याक्वाथत्रिवृद्घृतैः ॥ ४४९ ॥

श्वेतलोध्रं घृते भृष्टं चूर्णितं तान्तवे स्थितम् ।
उष्णाम्बुना प्रमृदितं सेकः शूलहरः परम् ॥ ४५० ॥

सन्धावांश्च प्रयुञ्जीत घर्षरागाश्रुरुग्घरान् ॥ ४५१ ॥

शङ्खं ताम्रे स्तन्यघृष्टं घृताक्तैः शम्यापत्रैः धूपितं तद्यवैश्च ।
नेत्रे युक्तं हन्ति सन्धावसंज्ञं क्षिप्रं घर्षं वेदनाश्चातितीव्राः ॥ ४५२ ॥

उदुम्बरफलं लोहे घृष्टं स्तन्येन धूपितम् ।
साज्यैः शमीच्छदैर्दाहशूलरागाश्रुघर्षजित् ॥ ४५३ ॥

शिग्रुपल्लवनिर्यासः सुघृष्टस्ताम्रसम्पुटे ।
घृतेन धूपितो हन्ति शोफघर्षाश्रुवेदनाः ॥ ४५४ ॥

सन्धावेनाञ्जिते नेत्रे विगतौषधवेदने ।
स्तन्येनाश्च्योतनं कुर्यात्त्रिः परं नाञ्जयेच्च तैः ॥ ४५५ ॥

(वाग्भटे)

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अबद्धास्थि सहकारमांसं विगतत्वचं सम्मताम्रचूर्णमीषत्सैन्धवोपेतं गव्येन दध्ना पिष्ट्वा ताम्रमालेपयेत्। शुष्कं शुष्कं तथैव पिष्ट्वा पुनर्लेपयेत्। एतत्सप्तभिः सप्ताहैः पिण्डाञ्जनं कृतं सर्वाक्षिपाकाश्रुघर्षशोफरागवर्त्मोपचयघ्नम्। इत्थमपि शोफानुवृत्तौ पुनरस्रावसेकः शिरोविरेकश्च।

(संग्रहे)

अम्लोषिते प्रयुञ्जीत पित्ताभिष्यन्दसाधनम्।
उत्क्लिष्टाः कफपित्तास्रनिचयोत्थाः कुकूणकः॥ ४५६॥
पक्ष्मोपरोधः शुष्काक्षिपाकः पूयालसो बिसः।
पोथक्यम्लोषितोत्पाख्याः स्यन्दमन्थाः विनानिलात्॥४५७॥
एतेऽष्टादश पिल्लाख्या दीर्घकालानुबन्धिनः।
चिकित्सा पृथगेतेषां स्वं स्वमुक्ताथ वक्ष्यते॥ ४५८॥
पिल्लीभूतेषु सामान्यादथ पिल्लाक्षिरोगिणः।
स्निग्धस्य छर्दितवतः सिराव्यधहृतासृजः॥ ४५९॥
विरिक्तस्य च वर्त्मानु निर्लिखेदाविशुद्धितः।

(वाहटे)

सकृल्लेखनादशुद्धौ पुनर्लेखयेत्। जलूकाभिश्च ग्राहयेत्। तुवरिकाफलत्रयरोचनाक्वाथेन मधुमता सायं प्रातः सदा प्रक्षालनं अञ्जनान्ते च कषायवृक्षपल्लवकषायेण।

(सङ्ग्रहे)

तुत्थकस्य पलं श्वेतमरिचानि च विंशतिः।
त्रिंशता काञ्जिकपलैः पिष्ट्वा ताम्रे निधापयेत्॥ ४६०॥
पिल्लानपिल्लान् कुरुते बहुवर्षोत्थितानपि।
तत्सेकेनोपदेहाश्रुकण्डूशोफांश्च नाशयेत्॥ ४६१॥
करञ्जबीजं सुरसं सुमनःकोरकाणि च।
संक्षुद्य साधयेत् क्वाथे पूते तत्र रसक्रिया॥ ४६२॥
अञ्जनं पिल्लभैषज्यं पक्ष्मणां च प्ररोहणम्।
रसाञ्जनं सर्जरसो रीतिपुष्पं मनःशिला॥ ४६३॥
समुद्रफेनं लशुनं गैरिकं मरिचानि च।
अञ्जनं मधुना घृष्टं क्लेदकण्डूघ्नमुत्तमम्॥ ४६४॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अभयारसपिष्टं वा तगरं पिल्लनाशनम् ।
भावितं बस्तमूत्रेण सस्नेहं देवदारु च ॥ ४६५ ॥
सैन्धवत्रिफलाकृष्णाकटुकाशङ्खनाभयः ।
सताम्ररजसो वर्त्तिः पिल्लशुक्लकनाशनी ॥ ४६६ ॥
अलं च सौवीरकमञ्जनं च ताभ्यां समं ताम्ररजश्च सूक्ष्मम् ।
पिल्लेषु रोमाणि निषेवितोऽसौ चूर्णः करोत्येकशलाकयापि ॥

(बाहटे)

सुरसारसपिष्टैर्वा वचार्कं देवदारुभिः ॥ ४६७ ॥

(संग्रहे)

कुण्डलिकाफलसलिलं द्विकंसघृष्टं समेतगृहधूमम् ।
मधुतैललवणयुक्तं हिनस्ति पिशिताक्षितामक्ष्णोः ॥ ४६८ ॥

(अमृताञ्जलौ)

चिञ्चानिम्बकरञ्जताललवणीकुण्डल्यळर्कोद्भव-
स्तैलव्योषयुतो रसः सलवणः सक्षौद्रकर्पूरकः ।
कारञ्जेन नवेन ताम्रमयके दण्डेन घृष्टोऽञ्जनं
शोफक्लेदविदाहरागाजिदिदं पिल्लापहं शस्यते ॥ ४६९ ॥

(तन्त्रान्तरे)

चिञ्चापत्रस्वरसे परिपिष्टा दृषदि लवणमृत्स्नासौ ।
गुलिकीकृतार्मकण्डूस्यन्दाधिमन्थतिमिरपिल्लघ्नी ॥ ४७० ॥
वृत्तमरिचौ हुताशांशौ पिष्ट्वातिमसृणमाज्येन ।
पिल्लाविलमक्ष्यक्तं मासात् घनपक्ष्ममालं स्यात् ॥ ४७१ ॥
मधुकररसबहुभावितचेलमषीवृत्तकंसनवनीतम् ।
मूत्रे पिष्टमजाया हन्याद् पिल्लं बहिर्लेपात् ॥ ४७२ ॥
अतिपुरुषायुषमाक्षं मूलं ताम्रे निघृष्टमम्लेन ।
अञ्जनमतुल्यमखिलां पिल्लाद्यां हन्ति नेत्ररुजाम् ॥ ४७३ ॥
सितकुसुमवेगगन्ध्या मूलं ताम्रे निघृष्टमम्लेन ।
अञ्जनमतुल्यमेतत् तिमिरार्जुनवर्त्मरोगपटलेषु ॥ ४७४ ॥

(काञ्चीपुरवासी)

लाक्षानिर्गुण्डीभृङ्गदार्वीरसेन
श्रेष्ठं कार्पासं भावितं सप्तकृत्वः ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दीपः प्रज्वाल्यः सर्पिषा तत्समुत्था
श्रेष्ठा पिल्लानां रोपणार्थे मषी सा ॥ ४७५ ॥

कार्पासमूलजं भस्म योषित्क्षीरेण घर्षयेत् ।
कंसे ताम्रेण पिल्लाक्षे तदञ्जनमनुत्तमम् ॥ ४७६ ॥

षडङ्घ्रितोयेन पिचुं सुभावितं
दग्ध्वा शरावद्वितयेन कज्जळम् ।
आदाय तुल्यामथ कांस्यकिङ्किणीं
पिष्ट्वाजमूत्रेण ततोऽमुनाणुशः ॥ ४७७ ॥

सम्मिळितं तद्द्वितयं महिषीनवनीतसंयुक्तम् ।
कंसनिघृष्टं बहुशः पिल्लामयमाशु नाशयति ॥ ४७८ ॥

मन्दिरधूमं कंसे कुण्डलिकाफलरसेन संघृष्टम् ।
महिषीनवनीतयुतं क्षपयति पिल्लाक्षमक्ष्यक्ता ॥ ४७९ ॥

(तन्त्रान्तरे)

त्रिफलास्थिभवं बीजं निष्कं चालं पृथक् पृथक् ।
पथ्या धात्री हरिद्रा च कुण्डली द्विगुणं पृथक् ॥ ४८० ॥

इष्टकारेणुलवणमृद्ब्रह्मीनिम्बपल्लवम् ।
त्रिगुणं चपलासिन्धुनागसूतं चतुर्गुणम् ॥ ४८१ ॥

पञ्चैव पञ्चलोहं तु गोनागक्षारतीक्ष्णकम् ।
चतुष्पलं स्यात् स्फटिकं षट्पलं च शिलाह्वयम् ॥ ४८२ ॥

पलार्द्धं पलमात्रं वा सर्वं पिष्ट्वा रसैर्भिषक् ।
तिन्त्रिणीलवणीनिम्बगृष्टिर्मौर्वी च सातला ॥ ४८३ ॥

यक्षाक्षी च तदुद्भूतैः कंसपात्रे प्रलेपयेत् ।
सप्ताहे समतिक्रान्ते तत्रैव परिशोषयेत् ॥ ४८४ ॥

पुनः संचूर्ण्य संयुञ्ज्याच्छिलामात्रं रसाञ्जनम् ।
मर्दयन्नवनीतेन माहिषेण समेन तैः ॥ ४८५ ॥

एतदौदुम्बरे कांस्ये आक्षे वा भाजने स्थितम् ।
पिल्लादीनि निहन्त्याशु वर्त्मरोगान् सुदारुणान् ॥ ४८६ ॥

(सिद्धयोगे)

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वर्त्मावलेखं बहुशस्तद्वच्छोणितमोक्षणम् ।
पुनः पुनर्विरेकं च पिल्लरोगातुरो भजेत् ॥ ४८७ ॥
चतुर्णवतिरित्यक्ष्णोर्हेतुलक्षणसाधनैः ।
परस्परमसंकीर्णाः कार्त्स्न्येन गदिता गदाः ॥ ४८८ ॥
सर्वदा च निषेवेत स्वस्थोऽपि नयनप्रियः ।
पुराणयवगोधूमशालिषष्टिककोद्रवान् ॥ ४८९ ॥
मुद्गादीन् कफपित्तघ्नान् भूरिसर्पिःपरिप्लुतान् ।
शाकं चैवंविधं मांसं जाङ्गलं डाडिमं सिताम् ॥ ४९० ॥
सैन्धवं त्रिफलां द्राक्षां वारि पाने च नाभसम् ।
आतपत्रं पदत्राणं विधिवद् दोषशोधनम् ॥ ४९१ ॥
वर्जयेद्वेगसंरोधमजीर्णाध्यशनानि च ।
क्रोधशोकदिवास्वप्नरात्रिजागरणानि च ॥ ४९२॥
विदाहि विष्टम्भकरं यच्चेहाहारभेषजम् ।

(बाहटे)

ताम्बूलचंक्रमणशाकजलाभिषेक-
पानीयमैथुनपरागबहुप्रलापान् ।
तेजोनिरीक्षणदिवाकरधामधूम-
वातानिहाक्षिगदिनः परिवर्जयेयुः ॥ ४९३ ॥

निष्पावानपि मूलकदधिमद्यक्षारशुक्तपिष्टान्नान् ।
पिण्याकतक्रकाञ्जिककुलत्थांश्च वर्जयेन्नेत्रार्थी ॥ ४९४ ॥
ग्राम्यधर्मो रजो धूमः स्वेदो वातातपो हिमः ।
निद्राच्छेदो दिवास्वप्नः सलिले चातिमज्जनम् ॥ ४९५ ॥
क्षुधया सततं पीडा सततं चातिभोजनम् ।
इत्येते द्वादश बाधा विवर्ज्याश्चक्षुरिच्छता ॥ ३९६ ॥

(तन्त्रान्तरे)

लवणानि तथैवाम्लं कटुकं च विवर्जयेत् ।
माषसूपं तिलकृतं पिष्टमौरभ्रमामिषम् ॥ ४९७ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अभिष्यन्दि च यत्किञ्चित् सदा तत्परिवर्जयेत् ।

(चतुष्षष्टौ रोगाधिकरणे)

वल्लूरं माषसूपं च मत्स्यान् सर्वांश्च शुक्तकम् ॥ ४९८ ॥

लकुचं करमर्दं च पक्वं तालफलं तथा।

त्रपुसान्यालुपांश्चैव कर्कारु च विवर्जयेत् ॥ ४९९ ॥

कपित्थं मातुलुङ्गं च बिसमाम्रमरुष्करम् ।

शृङ्गिवेरं करञ्जं च शिग्रुमाषकमूलकम् ॥ ५०० ॥

शुष्कशाकानि सर्वाणि दध्युदश्चिच्च वर्जयेत् ।

करीरतुम्बवल्लूरफञ्जीनालीकलायकम् ॥ ५०१ ॥

मूषिकाश्रावणीसेलुनालीशाकं च वर्जयेत् ।

आजंमांसं तथा गव्यं तथौरभ्रं तथा भृशम् ॥ ५०२ ॥

दधि तक्रमपि क्षीरं सर्वं शुक्तं विशेषतः ।

सर्वं पिष्टमयं चैव सर्वं च तिलसंस्कृतम् ॥ ५०३ ॥

अभिष्यन्दीनि सर्वाणि गुरूणि च विशेषतः ।

नात्यश्नीयात् सदा प्राज्ञो मधुरे भक्ष्यभोजने ॥ ५०४ ॥

अभिष्यन्देषु सर्वेषु शुक्लेषु तिमिरेषु च ।

पयो विधिशृतं शीतं सदैवानुपिबेत् सुखम् ॥ ५०५ ॥

तथामलकसंघृष्टमम्लार्थमुपकल्पयेत् ।

काममाम्रातकं दद्यात् डाडिमं वाम्लशीलितः ॥ ५०६ ॥

शालयश्च पुराणा ये लघवश्चक्षुषो हिताः ।

व्रीहयो यवगोधूमा नीवाराः कोरदूषकाः ॥ ५०७ ॥

मुद्गान् मसूरान् सूपार्थे तुवरीं चैव योजयेत् ।

कुलत्थयूषं सघृतं सूपवर्जमुपाहरेत् ॥ ५०८ ॥

(तन्त्रान्तरे)

कृष्णायाः कृष्णवत्सायाः गोः पयः सर्पिरेव च ॥ ५०९ ॥

पानेऽक्षितर्पणे नस्ये परमं चक्षुषे हितम् ॥ ५१० ॥

(चन्द्रटे)

Indira Gandhi National Centre for the Arts

चक्षूरक्षायां सर्वकालं मनुष्यै-
र्यत्नः कर्तव्यो जीविते यावदिच्छा ।
व्यर्थो लोकोऽयं तुल्यरात्रिंदिवानां
पुंसामन्धानां विद्यमानेऽपि वित्ते ॥ ५११ ॥

त्रिफला रुधिरस्रुतिर्विशुद्धि-
र्मनसो निर्वृतिरञ्जनं च नस्यम् ।
शकुनाशनता सपादपूजा
घृतपानं च सदैव नेत्ररक्षा ॥ ५१२ ॥

अहितादशनात् सदा निवृत्तिः
भृशभास्वच्चलसूक्ष्मवीक्षणाच्च ।
निमिना मुनिनोपदिष्टमेतत्
परमं रक्षणमीक्षणस्य पुंसाम् ॥ ५१३ ॥

द्वे पादमध्ये पृथुसन्निवेशे सिरे गते ते बहुधा च नेत्रे ।
ता म्रक्षणोद्वर्तनलेपनादीन् पादप्रयुक्तान्नयनं नयन्ति ॥ ५१४ ॥

मलोष्णसंघट्टनपीडनाद्यै स्ता दूषयन्ते नयनानि दुष्टाः ।
भजेत् सदा दृष्टिहितानि तस्मादुपानदभ्यञ्जनधावनानि ॥ ५१५॥

इति नेत्ररोगचिकित्सा ॥

दोषैः पृथग्रक्तेन सन्निपातेन च पञ्च कर्णशूलानि । तथा नाद, बाधिर्य, प्रतिनाह, कर्णकण्डू, कर्णशोफ, पूतिकर्ण, कृमिकर्ण, कर्णविद्रधि, क्षतविद्रधि, कर्णार्शः, कर्णार्बुद, कूचिकर्ण, पिप्पली, विदारिका, पालिशोष, तन्त्रिका परिपोटोत्पातोन्मन्थदुःखवर्द्धन-लिह्याख्या इति पञ्चविंशतिः कर्णरोगाः ।

प्रतिश्यायजलक्रीडाकर्णकण्डूयनैर्मरुत् ।
मिथ्यायोगेन शब्दस्य कुपितोऽन्यैश्च कोपनैः ।
प्राप्य श्रोत्रसिराः कुर्याच्छूलं स्रोतसि वेगवत् ॥ ५१६ ॥

तस्मिन् वातजे कर्णशूलेऽर्धावभेदकस्तम्भश्रोत्रशून्यताश्चिराच्च पाकः। पक्के त्वल्पलसीकास्रावश्च। पित्तजे दाहश्वयथुज्वराः, शीघ्रपाकः। पक्के तु पीतास्रावश्च। कफजे मूर्धादिगौरवकण्डूशोफमन्दरुजा, उष्णेच्छा। पक्के तु श्वेतघनास्रावश्च। रक्तादभिघातादिदूषितात् पित्तलिङ्गं च, किञ्चिद् वातिकलिङ्गं च शूले स्यात्। सन्निपातजे शोफो ज्वरः, तीव्ररुजाः, श्रोत्रजाड्यं। पक्के घनसितासितरक्तपूयस्रुतिश्च। वायुना कर्णनादः। कफानुगो वायुरुपेक्षितो नादो वा कृच्छ्रादुच्चैः-श्रुतिं क्रमाद् बाधिर्यं च कुर्यात्। तद् बाधिर्यम्। वायुशोषितेन कफेन स्रोतोलेपात् रुजा गौरवं पिधानं च स्यात्, स प्रतिनाहः। कफाच्छ्रोत्रे कण्डूस्तदाख्यः। कफात् कर्णशोफस्तदाख्यः। पित्तविदग्धेन कफेन सपूतिक्लेदः कर्णः, पूतिकर्णः। वातादिदूषितं श्रोत्रं मांसासृक्क्लेदजाः क्रिमयः, खादन्तस्तीव्ररुजाः कुर्युः, स क्रिमिकर्णकः। कण्डूयनात् कर्णे क्षते जाते पूर्वलिङ्गः क्षतविद्रधिः स्यात्। कर्णजातविद्रध्यर्शोऽर्बुदाः तदाख्यया स्मृताः। तेषु रुक्, पूतिकर्णत्वं बधिरत्वं च जायते। गर्भे वातसङ्कुचिता शष्कुली कूचिकर्णः। गर्भजः पिप्पलीसमो मांसांकुरः पिप्पल्याख्यः। सन्निपातात् सवर्णः सरुजः शोफो विदारिका, सा चोपक्षेया पक्वा कटुतैलसमस्रुतिः, कृच्छ्राद्रूढा च संकुचिता कर्णशष्कुली स्यात्। वायुना पालिशोषस्तदाख्यः। वायुना तन्त्रीव कृशा दृढा च पाली तन्त्रिका। चिरं विमुच्य सहसा वर्धिते कर्णे वायुना परिपोटवानरुजः शोफः परिपोटः। गुर्वाभरणभाराद्यैः सरुग्दाहरागस्फोटपाकक्लेदः पित्तरक्तजः शोफो उत्पाताख्यः। वातकफात् सवर्णः कण्डूमान्नीरुजः पालिशोफ उन्मन्थाख्यः। दुर्विद्धकर्णे वर्द्धिते सकण्डूरुग्दाहपाकः सन्निपातश्वयथुर्दुःखवर्धनाख्यः। कफासृक्क्रिमिजाः सकण्डूरुक्लेदाः पिटकाः, लिह्याख्याः। ताः उपेक्षिताः पालीं लिह्युः॥

(तन्त्रान्तरे)

पिप्पली सर्वजं शूलं विदारी कूचिकर्णकः।
एषामसाध्या याप्यैका तन्त्रिकान्यांस्तु साधयेत्॥ ५१७॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पञ्चविंशतिरित्युक्ताः कर्णरोगा विभागशः ।
कर्णशूले पवनजे पिबेद् रात्रौ रसाशनः ॥ ५१८ ॥
वातघ्नसाधितं सर्पिः कर्णं स्विन्नं च पूरयेत् ।
पत्राणां पृथगश्वत्थबिल्वार्कैरण्डजन्मनाम् ॥ ५१९ ॥
तैलसिन्धूत्थदिग्धानां स्विन्नानां पुटपाकतः ।
रसैःकवोष्णैस्तद्वच्च मूलकस्यारलोरपि ॥ ५२० ॥
गणे वातहरेऽम्लेषु मूत्रेषु च विपाचितः ।
महास्नेहो द्रुतं हन्ति सुतीव्रामपि वेदनाम् ॥ ५२१ ॥
महतः पञ्चमूलस्य काष्टात् क्षौमेण वेष्टितात् ।
तैलसिक्तात् प्रदीप्ताग्रात् स्नेहः सद्यो रुजापहः ॥ ५२२ ॥
योज्यश्चैवं भद्रकाष्ठात् काष्ठात् कुष्ठाच्च सारलात् ।

(वाहटे)

अश्वत्थपत्रस्वरसवन्महावृक्षस्वरसोऽपि योज्य इति ।श्रेयसीदेवदारुकाकोळीकुष्ठनिचुळबीजैः क्षीरपिष्टैस्तिलयुक्तैः कर्णं बहिर्लेपयेत् । सर्वःधान्यस्नेहगोक्षीरसिद्धामुत्कारिकां एरण्डपत्रावच्छादिते कर्णे स्वेदार्थं प्रणयेत् । पुनः पुनश्च नाडीस्वेदान् पिण्डस्वेदांश्च । वातव्याधिप्रतिश्यायार्दितविधानं च सनिरूहानुवासनं कुर्यात् ॥

(संग्रहे)

सपदि तु सर्षपतैलं विजयति कर्णोद्भवं शूलम् ।
सुरतरुसर्षपसिद्धं तिलजं वा सिन्दुवाररसे ॥ ५२३ ॥ ॥

(सिद्ध-)

रसोनं रविपत्रेण पुटपक्कं प्रसाधयेत् ।
कदुष्णस्तद्रसः सद्यः कर्णशूलविनाशनः ॥ ५२४ ॥

बाहटे

तीव्रशूलार्दिते कर्णे सशब्दे क्लेदवाहिनि ।
वस्तमूत्रं क्षिपेत् कोष्णं सैन्धवेन समन्वितम् ॥ ५२५ ॥

(सिद्धसारे)

वर्जयेच्च शिरःस्नानं शीताम्भःपानमह्न्यपि ।
पित्तशूले सितायुक्तघृतस्निग्धं विरेचयेत् ॥ ५२६ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

द्राक्षायष्टिशृतं स्तन्यं शस्यते कर्णपूरणम् ॥ ५२७ ॥

(वाहटे)

माक्षिकं वा । मधुकपद्मककल्कस्तन्यसिद्धं वा सर्पिः ॥

(संग्रहे)

वामयेत् पिप्पलीसिद्धसर्पिःस्निग्धं कफोद्भवे ।
लशुनार्द्रकशिग्रूणां मुरंग्या मूलकस्य च ॥ ५२८ ॥

कदल्याश्च रसः श्रेष्ठः कदुष्णः कर्णपूरणे ।
अर्काङ्कुरानम्लपिष्टांस्तैलाक्तान् लवणान्वितान् ॥ ५२९ ॥

सन्निधाय स्नुहीकाण्डे कोरिते तच्छदावृतान् ।
स्वेदयेत्पुटपाकेन स रसः शूलजित्परम् ॥ ५३० ॥

रसेन बीजपूरस्य कपित्थस्य च पूरयेत् ।
शुक्तेन पूरयित्वा वा फेनेनान्ववचूर्णयेत् ॥ ५३१ ॥

अजाविमूत्रवंशत्वक्सिद्धं तैलञ्च पूरणम् ।
सिद्धं वा सार्षपं तैलं हिङ्गुतुम्बुरुनागरैः ॥ ५३२ ॥

(वाहटे)

रसाञ्जनमार्कववैजयन्तीशिग्रुलशुनार्द्रकमुरुङ्गीमूलकदलीनां वा पृथक्समस्तानां रसेन मधुना वा रक्षोघ्नतैलेन वा कर्णं चास्य पूरयेत् । धान्याम्लक्वथितदश-मूलबाष्पेण नाडीस्वेदमाचरेत् । कफघ्नांश्च गण्डूषान् धारयेत् ।

(सङ्ग्रहे)

रक्तजे पित्तवत्कार्यं सिरां वाशु विमोक्षयेत् ।
पक्वे पूयवहे कर्णे धूमगण्डूषनावनम् ॥ ५३३ ॥

युंज्यान्नाळीविधानं च दुष्टव्रणहरं च यत् ।
स्रोतः प्रमृज्य दिग्धं च द्वौ कालौ पिचुवर्तिभिः ॥ ५३४ ॥

पुरेण धूपयित्वा तु माक्षिकेण प्रपूरयेत् ।
शूलक्लेदगुरुत्वानां विधिरेष निवर्तकः ॥ ५३५ ॥

नादबाधिर्ययोः कुर्यात् वातशूलोक्तमौषधम् ।
श्लेष्मानुबन्धे श्लेष्माणं प्राग्जयेद्वमनादिभिः ॥ ५३६ ॥

(वाहटे)

Indira Gandhi National Centre for the Arts

बाधिर्यं च बालवृद्धक्षीणकासशोषिणां चिरोत्थितं वर्जयेत् । इतरत् तु स्नेहस्वेदनस्यशिरोवस्तिवस्तिकर्मप्रभृतिभिर्दोषानुबन्धमवेक्ष्य साधयेत् । तत्र प्रागेव पुराणसर्पिषा वातहरतैलेन वा स्निग्धं स्नेहेनैव विरेचयेत् । कृतसंसर्जनस्य पुनः स्निग्धस्य शोणितमपहरेत् । कर्णासन्नं जलौकोभिः । ततो वस्तिकर्ममूर्धतैलनस्यधूमान् कर्णपूरणं च शीलयेत् । तरुणबिल्वफलानि गोमूत्रेण क्वाथयेत् । तेन क्वाथेन सितामधुकबीजकबीजल्केन च पयोयुक्तं तैलं विपाचयेत् । तत्तैलमुष्णं शीते बिल्वक्वाथे प्रक्षिप्य मन्थयेत् । यावत् पिण्डीभूतमुद्धृत्य चैतत् पुनरन्यत्र बिल्वोदके मन्थयेत् । ततश्चोद्धृत्याष्टगुणे पयसि मधुकगन्धचन्दनगर्भं साधितमाशु कर्णपूरणात् बाधिर्यं नाशयति ॥

(संग्रहे)

एरण्डीशिग्रुतरुणमूलकात्पत्रजे रसे ।
चतुर्गुणे पचेत्तैलं क्षीरे चाष्टगुणोन्मिते ॥ ५३७ ॥
यष्ट्याह्वक्षीरकाकोलीकल्कयुक्तं निहन्ति तत् ।
नादबाधिर्यशूलानि नावनाभ्यङ्गपूरणैः ॥ ५३८ ॥
पक्वं प्रतिविषाहिङ्गुमिसित्वक्स्वर्चिकोषणैः ।
सशुक्तैः पूरणात्तैलं रुक्स्रावस्रुतिनादनुत् ॥ ५३९ ॥
शुष्कमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिङ्गु महौषधम् ।
शतपुष्पा वचा कुष्ठं दारुशिग्रुरसाञ्जनम् ॥ ५४० ॥
सौवर्चलयवक्षारस्वर्चिकौद्भिदसैन्धवम् ।
भूर्जग्रन्थि विडं मुस्ता मधु शुक्तं चतुर्गुणम् ॥ ५४१ ॥
मातुलुङ्गरसस्तद्वत् कदलीस्वरसश्च तैः ।
पक्वं तैलं जयत्याशु सुकृच्छ्रानपि पूरणात् ॥ ५४२ ॥
कण्डूक्ष्वेळनबाधिर्यपूतिकर्णत्वरुक्क्रिमीन् ।
क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयेषु च ॥ ५४३ ॥
यदि सुप्ताविव स्यातां कर्णौ रक्तं हरेत्ततः ।
सशोफक्लेदयोर्मन्दश्रुतेर्वमनमाचरेत् ॥ ५४४ ॥

(ब.हृदे)

Indira Gandhi National Centre for the Arts

कर्णशूलः प्रणादश्च बाधिर्यं क्ष्वेळ एव च ।
चतुर्णामपि रोगाणां सामान्यं भेषजं विदुः ॥ ५४५ ॥

(सुश्रुतादौ)

प्रतिनाहे स्नेहस्वेदक्लिन्नं कर्णं कर्णशोधनेन विशोध्य तैलस्य पूरयेत्, मातुलुङ्गरसस्य वा, सशुक्तक्षौद्रसैन्धवस्य । शोध्यमाने वेदना रक्तागमो वा यदि भवेत् ततो घृतमण्डेन पूरयेत् । नस्यं च शीलयेत् ।

(संग्रहे)

क्रमोऽयं मलपूर्णेऽपि कर्णे कण्ड्वां कफापहम् ।
नस्यादि तद्वच्छोफे च कटूष्णैश्चात्र लेपनम् ॥ ५४६ ॥
कर्णस्रावोदितं कुर्यात्पूतिक्रिमिककर्णयोः ।
पूरणं कटुतैलेन विशेषात् क्रिमिकर्णके ॥ ५४७ ॥

(वाहटे)

विशेषतस्त्वत्र क्रिमिघ्नो विधिः, तथा सर्षपतैलेन पूरणं, हरितालचूर्णवता गोमूत्रेण वा, वार्त्ताकबीजेन धूपनम् ।

(संग्रहे)

धूपनं कर्णदौर्गन्ध्ये गुग्गुलुः श्रेष्ठ उच्यते ।
कर्णक्ष्वेळे हितं तैलं सार्षपं चैव पूरणे ॥ ५४८ ॥

(पाठशुद्धौ)

वस्तमूत्रं क्षिपेत् कोष्णं सैन्धवेन समन्वितम् ।
सशब्दक्लेदवाहे च पूतिकर्णे च शस्यते ॥ ५४९ ॥
वरणार्ककपित्थाम्रजम्बूपल्लवसाधितम् ।
पूतिकर्णं हरेत्तैलं जातीपत्ररसोऽथवा ॥ ५५० ॥

(सिद्धसारे)

निर्गुण्डीस्वरसस्तैलं सिन्धुधूमरजो गुडः ।
पूरणं पूतिकर्णस्य शमनो मधुसंयुतः ॥ ५५१ ॥

(पाठशुद्धौ)

वमिपूर्वा हिता कर्णविद्रधौ विद्रधिक्रियाः ।
पित्तोत्थकर्णशूलोक्तं कर्तव्यं क्षतविद्रधौ ॥ ५५२ ॥
अर्शोऽर्बुदेषु नासावद्, आमा कर्णविदारिका ।
कर्णविद्राधिवत् साध्या यथादोषोदयेन च ॥ ५५३ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पालिशोषेऽनिलश्लेष्मशूलवन्नस्यलेपनम् ।
स्वेदं च कुर्यात् स्विन्नां च पालिमुद्वर्तयेत्तिलैः ॥ ५५४ ॥

प्रियालबीजयष्ट्याह्वहयगन्धायवान्वितैः ।
ततः पुष्टिकरैः स्नेहैरभ्यङ्गं नित्यमाचरेत् ॥ ५५५ ॥

शतावरीवाजिगन्धापयस्यैरण्डजीवकैः ।
तैलं विपक्वं सक्षीरं पालिनां पुष्टिकृत् परम् ॥ ५५६ ॥

पालिं छित्वा तु संक्षीणां शेषां सन्धाय पोषयेत् ।
याप्यैवं तन्त्रिकाख्यापि परिपोटेऽप्ययं विधिः ॥ ५५७ ॥

उत्पाते शीतलैर्लेपो जलूकाहृतशोणिते ।

(वाहटे)

उन्मन्थे तीक्ष्णैः शिरोविरेकः । तिलसर्षपलोध्रहरिद्राद्वयैरुद्वर्त्तितायाः कर्णपाल्यास्तालीसतमालैलाकट्फलरसाञ्जनैर्लेपः । तालपत्र्यश्वगन्धार्कसैन्धवावल्गुजबाजिसुरसलाङ्गलिकाभिर्गोधाकुलीरवसायुक्तं तैलं विपक्वमभ्यञ्जनम् । तैलमेव वा पटोलकटुरोहिणीरसाञ्जनशिरीषैः ।

(संग्रहे)

दुर्विद्धेऽश्मन्तजम्ब्वाम्रपत्रक्काथेन सेचनम् ॥ ५५८ ॥

लाक्षाविडङ्गसिद्धं च तैलमभ्यञ्जने हितम् ।
स्विन्नां गोमयजैः पिण्डैर्बहुशः परिलेहिकाम् ॥ ५५९ ॥

विडङ्गसारैरालिम्पेदुरभ्रीमूत्रकल्कितैः ।
कौटजेङ्गुदिकारञ्जबीजशम्याकवल्कलैः ॥ ५६० ॥

अथवाभ्यञ्जने तैर्वा कटुतैलं विपाचयेत् ।
सनिम्बपत्रमरिचमदनैर्लेहिकाव्रणे ॥ ५६१ ॥

(बाहटे)

सर्वेषु च पालिरोगेषु स्नेहस्वेदशोधनाभ्यङ्गप्रदेहनस्यास्रविस्रावणानि यथार्हं प्रयुञ्जीत । कृशायां गोधावराहवसाभिः ।

(संग्रहे)

Indira Gandhi National Centre for the Arts

निर्गुण्डिजातिरविभृङ्गरसोनरंभा-
वार्ताकशिग्रुसुरसार्द्रककारवल्यः ।
तेषां रसे तिलरुहं भृतमाशु नाद-
बाधिर्यशूलमपहन्ति च पूतिकर्णम् ॥ ५६२ ॥
(योगामृते)

निर्गुण्डीरविशिग्रुमौर्वितुळसीधुर्धूरतालोद्भवे
रम्भाबर्बरमूलकाळिरजनीगृष्टयार्द्रकोत्थे रसे ।
राज्युग्रालशुनद्रुकुष्ठपट्टभिर्व्योषाग्निसर्जैः भृतं
तैलं बस्तजलेन कर्णजगदान् षड्विंशतिं नाशयेत् ॥

आजे मूत्रे साधितं बिल्वमज्जा दध्ना चैतत्तैलमाशु व्यपोहेत् ।
कर्णस्रावं पूतिकर्णं सशूलं बाधिर्यं च क्ष्वेळनं कर्णगूथम् ॥
(तन्त्रान्तरे)

कुष्ठशुण्ठीवचादारुशताह्वाहिङ्गुसैन्धवैः ।
बस्तमूत्रे भृतं तैलं पूरणाच्छ्रवणार्त्तिजित् ॥ ५६५ ॥
(सिद्धसारे)

सौवीरशुक्तार्द्रकमातुळुङ्गमांसीरसैर्गुग्गुलुसैन्धवैश्च ।
विपाच्य तैलं कटुकं निषिञ्चेत् तत्कर्णयोः कर्णरुजोपशान्त्यै ॥
(वररुचिः)

तरुणं कार्पासफलं पिष्ट्वा तैलं विपाच्य तद्बिन्दून् ।
श्रवसि निदध्याद्विद्वान् वाञ्छति यदि पूयमुन्मार्ष्टुम् ॥ ५६७ ॥
(काञ्चीपुरवासी-)

रम्भार्कपत्रस्नुक्छिग्रुकुन्दनिर्गुण्डिकार्द्रकात् ।
मौर्वीसोमलतापीलुगोकर्णलशुनाद् रसैः ॥ ५६८ ॥

मस्त्वजामूत्रधान्याम्लैः पृथक्प्रस्थं समन्वितैः ।
पक्वं सर्षपतैलं च चतुर्थांशसमन्वितम् ॥ ५६९ ॥

वचाविषतुरुष्काण्डहिङ्गुसिन्धुनतामयैः ।
कुलीरक्षीरसंयुक्तैः पृथक् सम्यक्पलोन्मितैः ॥ ५७० ॥

सम्यक् सिद्धं परिस्राव्य स्थापयेच्छुद्धभाजने ।
एतत्तैलं नरेन्द्राणां कर्णरोगविनाशनम् ॥ ५७१ ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

विशेषतः कर्णशूलं बाधिर्यं कर्णपूयताम् ।
अश्विभ्यां निर्मितं तैलं वैद्यानां कीर्तिकृत् परम् ॥ ५७२ ॥
(आश्विनीये)

छिन्नं तु कर्णं शुद्धस्य बन्धमालोच्य यौगिकम् ।
शुद्धास्रं लगयेल्लग्ने सद्यश्छिन्ने विशोधनम् ॥ ५७३ ॥
(वाहटे)

त्र्यहाच्चतुरहाद्वा सलिलेन परिषिच्य पिचुं सूत्रं चापनयेत् । न चाशुद्धरक्तं अतिप्रवृत्तरक्तं क्षीणरक्तं वा कर्णं सन्दध्यात् । न कर्णे शोफरागादियुक्ते सन्धानमाचरेत् ।

न घस्मरस्य नात्युष्णेनाविशुद्धतनोरपि ।
(संग्रहे)

सप्ताहादामतैलाक्तं शनैरपनयेत्पिचुम् ॥ ५७४ ॥
सुरूढं जातरोमाणं श्लिष्टसन्धिं समास्थिरम् ।
सुपक्ष्माणं सुरागं च शनैः कर्णं विवर्धयेत् ॥ ५७५ ॥
जलशूकं स्वयंगुप्तारजन्यौ बृहतीफलम् ।
अश्वगन्धाबलाहस्तिपिप्पलीगौरसर्षपाः ॥ ५७६ ॥
मूलं कोशातकाश्वघ्नरूपिकासप्तपर्णजम् ।
चुच्छुन्दरीकालमृता गृहं मधुकरीकृतम् ॥ ५७७ ॥
जतुका जलजन्मा च तथा शावरकन्दकम् ।
एभिः कल्कैः खरं पक्वं सतैलं माहिषं घृतम् ॥ ५७८ ॥
हस्त्यश्वमूत्रेण परमभ्यङ्गात्कर्णवर्धनम् ।
(वाहटे)

भूमिकदम्बस्वरसे डाडिमकल्केन तिलजमाक्षं वा ।
कर्णकुचलिङ्गयोनीर्विवर्धयति यथेष्टमालेपात् ॥ ५७९ ॥
कर्णाद्यभिवृद्धिः स्यात्कूष्णिलफलतालपत्रिकायुक्तात् ।
महिषीक्षीरादुद्धृतदधिसरभवाज्यलेपेन ॥ ५८० ॥
अश्वगन्धा तथालाबुचन्दनं चैव पेषयेत् ।
सर्षपैः सह तत्कल्कः कर्णवर्द्धनमुत्तमम् ॥ ५८१ ॥
नवनीतं वचामूलं माषसक्तु तथैव च ॥ ५८२ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पद्मपत्रं शताह्वा च लेपयेत् प्रमदास्तनम् ।
स संवर्धयति क्षिप्रं प्रयोगात् सप्तरात्रतः ॥ ५८३ ॥

(चन्द्रटे)

कुटचं करवीरं च लाङ्गलीकन्दचित्रकम् ।
अश्वगन्धामपामार्गं तिलतैलेन चूर्णितम् ॥ ५८४ ॥
कर्णवर्द्धनमेतत्तु लेपनात् स्तनवर्धनम् ।

तुलसीजलशूककुक्कुटाण्ड
बृहतीभिश्च वराहकर्णमेतत् ।
महिषीघृतगोघृतेन सिद्धं
ध्वजकर्णस्तनवर्धनं करोति ॥ ५८५ ॥

भूमिकदम्बस्य रसः कृष्णतिलं माहिषं च नवनीतम् ।
दिनकरकिरणविपक्वं करोति पटहोपमं कर्णम् ॥ ५८६ ॥

(तन्त्रान्तरे)

कुर्याच्चाभ्यञ्जनालेपान् पालिशोषे प्रकीर्त्तितान् ॥ ५८७ ॥

(सङ्ग्रहे)

कर्णेऽम्बुपूर्णे हस्तेन मथित्वा तैलवारिणी ।
क्षिपेदधोमुखं कर्णं हन्याद्वा चूषयेत वा ॥ ५८८ ॥
कीटे स्रोतोगते कर्णं पूरयेल्लवणाम्बुना ।
शुक्तेन वा सुखोष्णेन मृते क्लेदहरो विधिः ॥ ॥ ५८९ ॥
अथ कुर्याद्वयस्स्थस्य छिन्नां शुद्धस्य नासिकाम् ।
छिन्द्यान्नासासमं पत्रं तत्तुल्यं च कपोलतः ॥ ५९० ॥
त्वङ्मांसं नासिकासन्ने रक्षंस्तत्तनुतां नयेत् ।
सीव्येद्गण्डं ततः सूच्या सीवन्या पिचुयुक्तया ॥ ५९१ ॥
नासाच्छेदे च लिखिते परिवर्त्योपरित्वचम् ।
कपोलबन्धं संदध्यात् सीव्येन्नासां च यत्नतः ॥ ५९२ ॥
नाडीभ्यामुत्क्षिपेदन्तः सुखोच्छ्वासप्रवृत्तये ।
आमतैलेन सिक्त्वा तु पत्तङ्गमधुकाञ्जनैः ॥ ५९३ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

शोणितस्थापनैश्चान्यैः सुश्लक्ष्णैरवचूर्णयेत् ।
ततो मधुघृताभ्यक्तं बध्वाचारिकमादिशेत् ॥ ५९४ ॥

इति कर्णरोगचिकित्सा ॥

पृथग्दोषैर्निचयात् रक्तेन च पञ्च प्रतिश्यायास्तथा दुष्टप्रतिश्याय, भृशक्षव,नासाशोष,नासानाह,घ्राणपाक,नासास्राव,पीनस ,दीप्ति ,पूतिनास,पूयरक्त,पुटक,नासार्शोनासार्बुदा इत्यष्टादश नासागतरोगाः ।

अवश्यायानिलरजोभाष्यातिस्वप्नजागरैः ।
नीचात्युच्चोपधानेन पीतेनान्येन वारिणा ॥ ५९५ ॥
अत्यम्बुपानरमणछर्दिबाष्पग्रहादिभिः ।
क्रुद्धाः वातोल्बणा दोषा नासायां स्त्यानतां गताः ॥ ५९६ ॥
जनयन्ति प्रतिश्यायं वर्धमानं क्षयप्रदम् ।

तत्र वातजे प्रतिश्याये भृशक्षवमुखशोषस्वरसाददन्तकर्णशिरोरुजश्चिरात्पाकः शीताच्छकफस्रुतिश्च ।

पित्तजे तृट्ज्वरघ्राणपाकास्ताम्रोष्णपीतास्रावश्च । कफजे कासश्वासारुचिवमिमुखमाधुर्यं शुक्लघनस्रुतिश्च ॥

सर्वजः सर्वलिङ्गोऽकस्माद्वृद्धिहानियुतश्च । रक्तजे श्वासपूतित्वमुरस्सुप्तिः श्रोत्रादिषु कण्डूः पित्तलिङ्गं च । उपेक्षया सर्वे दुष्टतां यान्ति । तस्मिन् दुष्टप्रतिश्याये यथोक्तोपद्रवाधिक्यमग्निसादज्वरश्वासकासोरःपार्श्वरुजो मुखपूतित्वं पूयाभासितारक्तग्रन्थितकफस्रुतिः, क्रिमिप्रादुर्भावश्च । सर्वेषु पक्वेषु गात्रलाघवं क्षवथुशमः पीतघनकफस्रुतिर्गन्धरसज्ञानं च लिङ्गम् । तीक्ष्णाघ्राणादिना तृणादिभिरन्यैर्वातकोपनैर्नासातरुणास्थ्नि विघट्टिते वायुः क्रुद्धो रुद्धगतिर्भृशं क्षवथुं कुर्यात् । स भृशक्षवः । वायुः सकफो नासास्रोतः शोषयन् कृच्छ्रोच्छ्वासं शूकपूर्णाभनासत्वं कुर्यात्, असौ नासाशोषः । कफरुद्धेन वायुना नासानद्धत्वं नासानाहः, तत्र निश्वासोच्छ्वासरोधात् स्रोतः पिहितमिव स्यात् ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पित्तेन नासान्तस्त्वङ्मांसपाकस्सदाहशूलो घ्राणपाकाख्यः । कफादच्छजलाभिस्रावो नासास्रावः, स तु निश्यधिकः । कफो नासास्रोतो रुद्ध्वा सघुर्घुरश्वासं पीनसाधिकवेदनमपीनसं कुर्यात् । तेनास्यावेरिव नासा सदा क्लिन्ना, पिच्छिलपीतघनस्रावा च । रक्तेन नासा दग्धेव स्यात् । स्पर्शासहा धूमाभश्वासा दहतीव च सा दीप्तिः । गळतालुमूले दुष्टैर्मलैर्वासितो वायुः सकफो मुखनासिकात् पूतिर्निर्गच्छेत्, स पूतिनासः । निचयादभिघाताद्वा सशिरोरुग्दाहो नासान्तः पूयासृक्स्रावः पूयरक्ताख्यः । पित्तकफरुद्धेन मरुतान्तः शोषितः कफः पुटतां याति, तत्पुटकम् । नासाजातार्शोर्बुदानि तदाख्यानि ।

सर्वेषु कृच्छ्रोच्छ्वसनं पीनसं प्रततं क्षुतम् ।
सानुनासिकवादित्वं पूतिनासः शिरोव्यथा ॥ ५९७ ॥
अष्टादशानामित्येषां यापयेद्दुष्टपीनसम् ।
सर्वेषु पीनसेष्वादौ निवातागारगो भवेत् ॥ ५९८ ॥
स्नेहनस्वेदवमनधूमगण्डूषधारणम् ।
वासो गुरूष्णं सुघनं शिरसः परिवेष्टनम् ॥ ५९९ ॥
लघ्वम्लस्निग्धलवणमुष्णं भोजनमद्रवम् ।
धन्वमांसगुळक्षीरचणकात्रिकटूत्कटम् ॥ ६०० ॥
यवगोधूमभूयिष्ठं दधिदाडिमसाधितम् ।
बालमूलकजो यूषः कुलत्थोत्थश्च पूजितः ॥ ६०१ ॥
कवोष्णं दशमूलाम्बु जीर्णां वा वारुणीं पिबेत् ।
जिघ्रेचोरकतकारीवचाजात्युपकुञ्चिकाः ॥ ६०२ ॥

(बाहटे)

पाचनार्थं च गुळार्द्रकक्षीरत्रिकटुकाजमांसमद्याम्लभोजनानि । घृताक्तं सक्तुं धूमं च पिबेत् । पक्के तु शिरोविरेचनमवपीडनं च युञ्ज्यात् ।

(सङ्ग्रहे)

व्योषताळीसचविकातिन्त्रिणीकाम्लवेतसम् ।
साग्न्यजाजीद्विपलिकमेलात्वक्पत्रपादिकम् ॥ ६०३ ॥

---

१. 'चाज्युप' इति मुद्रितपाठः ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

जीर्णाद् गुळात्तुलार्द्धेन पक्केन वटकीकृतम् ।
पीनसश्वासकासघ्नं रुचिस्वरकरं परम् ॥ ६०४ ॥
त्यजेत् स्नानं शुचं क्रोधं भृशं शय्यां हिमं जलम् ॥ ६०५ ॥
(बाहटे)

मण्डूकपर्णीमरिचोद्भवं वा महौषधोत्थं लशुनोद्भवं वा ।
स्यात् पीनसे व्योषभवं कषायं पथ्यामृतानागरदारुजं वा ॥
(सिद्धयोगे)

प्रतिवापितविश्वनिशाकर्षं सलिलन्तु नाळिकेरस्य ।
पीतं शमयति सद्यः पीनसमतिनिस्रुतासारम् ॥ ६०७ ॥
(काञ्चीपुरवासी)

तामलक्यभयाकृष्णाचित्रकैः समहौषधैः ।
क्वाथः पीनसदुर्नामशोषशूलाग्निमान्द्यजित् ॥ ६०८ ॥
(कृष्णात्रेये)

कवोष्णं दशमूलाम्बु सकणं पीनसी पिबेत् ।
अथवा रजनीक्वाथं पिप्पलीक्षौद्रसंयुतम् ॥ ६०९ ॥
(तन्त्रान्तरे)

रजनीनागरोद्भूतः क्वाथः कृष्णारजोन्वितः ।
प्रतिश्यायप्रमेहाग्निमान्द्यत्वग्विकृतिं जयेत् ॥ ६१० ॥
(दीपनीये)

निदिग्धिकां समरिचां क्वाथयित्वा पिबेन्नरः ।
निदिग्धिकामृताशुण्ठीक्वाथं बा पीनसी पिबेत् ॥ ६११ ॥
शुद्धशुण्ठीश्रुतं वापि पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ।
(वृद्ध-)
वत्सकादिगणक्वाथं पिबेत् पीनसनाशनम् ॥ ६१२ ॥
दध्ना भोजनमश्नीयात् गुळार्द्रव्योषसंयुतम् ॥ ६१३ ॥
सद्य एतेन योगेन प्रतिश्यायं प्रशाम्यति ।
प्रातः कटुत्रिकयुतान्यभयात्रयाणां
चूर्णानि तैलसहितान्युपयुज्य पश्चात् ।
जिघ्रेत् सितेतरयवानिकपोट्टलानि
जीवेच्चिराय परिमुच्य स पीनसानि ॥ ६१४ ॥
(हारीते)

पिबेद्वातप्रतिश्याये सर्पिर्वातघ्नसाधितम् ।
पटुपञ्चकसिद्धं वा विदार्यादिगणेन वा ॥ ६१५ ॥

(वाहटे)

महापट्पलं वा नागरं वा पयसा पिबेत् । कृष्णादशमूलशुण्ठी यवैरण्डमूलक्काथसिद्धेन पयसा उत्तमाङ्गं स्वेदयेत् । ससैन्धवं सर्पिर्वा शिरोविरेचनं च ।

(सङ्ग्रहे)

स्वेदनस्यादिकां कुर्याच्चिकित्सामर्दितोदिताम् ।
पित्तरक्तोत्थयोः पेयं सर्पिर्मधुरकैः शृतम् ॥ ६१६ ॥

परिषेकान् प्रदेहांश्च शीतैः कुर्वीत शीतळान् ।
कफजे लङ्घनं लेपः शिरसो गौरसर्षपैः ॥ ६१७ ॥

(वाहटे)

ततस्तीक्ष्णधूमकबलयवान्नचणकप्रायाहारनाडीस्वेदैरुपाचरेत् । तैलाप्लुतो नागरचूर्णानुविद्धो मुद्ग आहारः । यथासात्म्यं च रूक्ष-तीक्ष्णोष्णम् ।

कटुतीक्ष्णयुतैर्नस्यैः कबळैः सर्वजं जयेत् ।

तीक्ष्णानि च निरूहानुवासनानि । अरिष्टांश्च पानार्थम् । एवमप्यशान्तौ हिङ्गुक्षारामरदारुविपक्कं घृतं मांसरसानुपानं पिबेत् । पिप्पलीवर्द्धमानं चोपयुञ्जीत ।

रक्तजे पैत्तिको रक्तपित्तोक्तश्च विधिः ।

(संग्रहे)

क्रियाभिराभिः प्रशमं नोपगच्छेद् यदा ततः ॥ ६१८ ॥
वयः कालं बलं वीक्ष्य सिरावेधमुपाचरेत् ।

(कृष्णात्रेये)

यक्ष्मक्रिमिक्रमं कुर्वन्यापयेद्दुष्टपीनसम् ॥ ६१९ ॥

(वाहटे)

क्रिमिघ्नैश्च योगैर्यापयेत् ।

(सग्रहे)

सर्पिर्मुस्ताहरिद्रानागरयवक्षारपूतीककरञ्ज हरेणुकाभिरजाविगोमूत्रदधिभिश्च सिद्धं पाययेत् दुष्टप्रतिश्याये ॥

(महायाने संग्रहे च)

क्षवथौ पुटकाख्ये च तीक्ष्णैः प्रधमनं हितम् ।
शुण्ठीकुष्ठकणावेल्लद्राक्षाकल्ककषायवत् ॥ ६२० ॥
साधितं तैलमाज्यं वा नस्यं क्षवपुटप्रणुत् ॥ ६२१ ॥

(बाहट)

नासाशोषे क्षीरसर्पिः प्रधानं
सिद्धं तैलं चाणुकल्पेन नस्ये ।
सर्पिष्पानं जाङ्गलैर्भोजनं च
यच्चान्यत् स्याद् क्लेदि शीतं हितं च ॥ ६२२ ॥

(सौश्रुते)

नासाशोषे बलातैलं पानादौ भोजनं रसैः ।
स्निग्धो धूमस्तथा स्वेदो नासानाहेऽप्ययं विधिः ॥ ६२३ ॥

(बाहटे)

नासापाके पित्तहृत् संविधानं
कार्यं सर्वं बाह्यमाभ्यन्तरं वा ।
हृत्वा रक्तं क्षीरवृक्षत्वचश्च
साज्याः सेकाः योजनीयाश्च लेपाः ॥ ६२४ ॥

(सौश्रुते)

पाके दीप्तौ च पित्तघ्नं तीक्ष्णं नस्यादिकं स्रुतौ ।
कफपीनसवत् पूतिनासापीनसयोः क्रिया ॥ ६२५ ॥
लाक्षाकरञ्जमरिचवेल्लाहिङ्गुकणागुळैः ।
अविमूत्रद्रुतैर्नस्यं कारयेद् वमने कृते ॥ ६२६ ॥
शिग्रुसिंहीनिकुम्भानां बीजैः सव्योषसैन्धवैः ।
सवेल्लसुरसैस्तैलं नावनं परमं हितम् ॥ ६२७ ॥

(बाहटे)

पूर्वोद्दिष्टे पूतिनासे च जन्तोः
स्नेहस्वेदौ स्रंसनं छर्दनं च ।
युक्तं भक्तं तीक्ष्णमम्लं लघु स्यात्
उष्णं तोयं धूमपानं च काले ॥ ६२८ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तुळसीस्वरसे सिद्धं कुन्दुरुष्कसमन्वितम्।
पूतिनासं भृशं हन्यात्तैलं दुष्टजलस्रुतिम् ॥ ६२९ ॥
गृञ्जनस्वरसे सिद्धं शुनिवृक्षरसेन वा।
तैलं सिद्धं ससिन्धूत्थं पूतिनासमपोहति ॥ ६३० ॥

(हारिश्चन्द्रे)

सुरसव्योषकुष्ठैस्तु लाक्षाकट्फलयोजितैः।
सविळङ्गं पचेत्तैलं सार्षपं पूतिनासजित् ॥ ६३१ ॥

(विन्दुसारे)

विळङ्गसिन्धुयष्ट्याह्वैर्देवदारुसमन्वितैः।
पचेन्नासामयार्त्तिघ्नं तैलं नस्यंप्रयोगतः ॥ ६३२ ॥
पूयरक्ते नवे कुर्याद्रक्तपीनसवत् क्रमम्।
अतिप्रवृद्धे नाडीवत् ॥ ६३३ ॥

(बाहटे)

अर्शांसि विधिवत्क्षारेणाग्निना वा दहेत्। स्थूलानि तु शस्त्रेण स्पृष्ट्वा दाहानन्तरं शीतां क्रियां योजयेत्।

(संग्रहे)

निकुम्भकुम्भसिन्धूत्थमनोह्वालवणाग्निकैः।
कल्कितैर्घृतमध्वक्तां घ्राणे वर्त्तिं प्रयोजयेत् ॥ ६३४ ॥
शिग्रुवादिनावनं चात्र पूतिनासोदितं भजेत्।

(बाहटे)

चित्रकाग्निकसिन्धूत्थैर्बीजैश्च सुरसोद्भवैः ॥ ६३५ ॥
कण्टकारीसमायुक्तैरर्कक्षीरसमन्वितैः।
चविकासहितैस्तुल्यैर्गोमूत्रपरिपेषितैः ॥ ६३६ ॥
घ्राणोत्थानि हरेत्तैलमर्शांसि परिसाधितम्।

(बिन्दुसारे)

पक्वं सखण्डगण्डीरवाकुचीव्योषधान्यकैः ॥ ६३७ ॥
चव्यक्षारयवक्षारवह्निक्षारैस्तु साधितम्।
घ्राणजानि हरेत्तैलमर्शांस्यभ्यञ्जनाद् ध्रुवम् ॥ ६३८ ॥

अर्बुदं बळिशेन गृहीत्वा मण्डलाग्रेण मूले समं छिन्द्यात्। छिन्ने चोच्छिङ्घयेत्। चेलप्रमृष्टं च व्रणं शलाकया दहेत् तैलेन वा।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अग्निदग्धं प्रक्षयेत्, ततः शिशिरैः प्रदेहैः । मांसमेदःसन्निपातार्शोऽर्बुदानि चैवं साधयेदिति ।

हीनच्छेदात्पुनर्वृद्धिरतिच्छेदात्स्वरक्षयः ।
गन्धाज्ञानं च वीसर्पो मूर्छा छिन्द्यादतः समम् ॥ ६३९ ॥
(संग्रहे)

निर्गुण्ड्या रसपात्रे तु तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
त्रिगन्धव्योषवर्षाभूजीरकद्वयसैन्धवैः ॥ ६४० ॥
मयूरबीजसहितैराजक्षीरेण तच्छृतम् ।
नस्याभ्यङ्गाच्छिरःकर्णनासामयहरं परम् ॥ ६४१ ॥
(तन्त्रान्तरे)

हिङ्गुव्योषविडङ्गकट्फलवराकृत्तीक्ष्णगन्धान्वितैः
द्राक्षाहैमवतीकलिङ्गकयवैः पुष्पैस्तथा सौरसैः ।
इत्येभिः कटुतैलमेतदनले मन्दे समूत्रं शृतं
पीतं नासिकया यथाविधि भवेन्नासामयेभ्यो हितम् ॥
(योगयुक्तौ)

इति नासारोगचिकित्सा ।

मत्स्यमाहिषवाराहपिशितामकमूलकम् ।
माषसूपदधिक्षीरशुक्तेक्षुरसफाणितम् ॥ ६४३ ॥
अवाक्शय्यां च भजतो द्विषतो दन्तधावनम् ।
धूमच्छर्दनगण्डूषानुचितं च सिराव्यधम् ॥ ६४४ ॥
क्रुद्धाः श्लेष्मोल्बणाः दोषाः कुर्वन्त्यन्तर्मुखे गदान् ।

पृथग्दोषैः निचयेन रक्तेन मांसेन क्षतेन मेदसा चाष्टावोष्ठकोपास्तथा खण्डोष्ठार्बुदजलार्बुदा इत्येकादशोष्ठगता रोगाः । वाताद् द्विधाकृत ओष्ठः खण्डोष्ठः । वातजोष्ठकोपे स्तब्धौ महारुजौ कृष्णकर्कशावोष्ठौ । पित्तजे तीक्ष्णासहौ । सर्षपाभापिटकाचितौ सक्लेदौ । कफजे शीतासहौ शूनौ सवर्णपिटकाचितौ च । निचयादनेकवर्णौ पूतिस्रुतीविषमपाकिनौ च । रक्तजे रक्ताभौ सरक्तस्रुती च । अत्र रक्तक्षयात् खर्जूराभमर्बुदं स्यात् । मांसजे मांसपिण्डाभौ सक्रिमी

च। मेदोजे मृदू सशोफकण्डूतैलाभक्लेदौ। क्षतजे ग्रथितौ पाटनयुतौ कण्डूलौ च। वातकफादोष्ठे जलबुद्बुदाभं जलार्बुदम्। अत्र मांसरक्तोष्ठावर्बुदं निचयोष्ठकोपं च वर्जयेत्। शेषान् शस्त्रौषधैः साधयेत्।

खण्डोष्ठस्य विलिख्यान्तौ स्यूत्वा व्रणवदाचरेत् ॥ ६४५ ॥
यष्टिज्योतिष्मतीलोध्रश्रावणीशारिवोत्पलैः।

पटोल्या काकमाच्या च तैलमभ्यञ्जनं पचेत् ॥ ६४६ ॥
(वाहटे)

वातज ओष्ठकोपे देवदारुगुग्गुलुसर्जरसमधूच्छिष्टसिद्धेन महास्नेहेनाभ्यङ्गः। तेनैव समधुकचूर्णेन प्रतिसारणम्। तदभ्यक्तेन पिचुना प्रच्छादनम्। एरण्डपल्लवैः क्षीरोत्क्वथितैः नाडीस्वेदः। खण्डोष्ठोक्तं नावनं शिरोभ्यङ्गश्च। पित्तोत्थेऽभिघातजे च जळौकोभिर्विस्रावणम्। पत्तङ्गयष्टीच्छिन्नरुहाविपक्वं सर्पिरभ्यङ्गः।

(संग्रहे)

तैः सिद्धं घृतमिति।

(वाहटे)

रक्तजेऽप्यचिरोत्थिते पैत्तिकवत् प्रतिकुर्यात्। कफजे जळौकोभिः शाकादिपत्रैर्वा रक्तं विस्राव्य व्योषपाठायवक्षारस्वर्चिकाक्षारैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत्।

(संग्रहे)

धूमनावनगण्डूषाः प्रयोज्याश्च कफच्छिदः।
स्विन्नं भिन्नं विमेदस्कं दहेन्मेदोजमग्निना ॥ ६४७ ॥

प्रियङ्गुलोध्रत्रिफलामाक्षिकैः प्रतिसारयेत्।
सक्षौद्रैर्घर्षणं तीक्ष्णैः छिन्ने शुद्धे जलार्बुदे ॥ ६४८ ॥

अवगाढेऽतिवृद्धे वा क्षारोऽग्निर्वा प्रतिक्रिया।
(वाहटे)

हरिद्रालोध्रमधुकमालतीद्विहरेणुके ॥ ६४९ ॥
तगरैर्विपक्वं तैलं रोपणम्।

(संग्रहे)

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अञ्झटानिम्बनिर्गुण्डीस्वरसेन विपाचितम् ॥ ६५० ॥
निशाकल्कयुतं तैलमोष्ठरोगविनाशनम् ।

(तन्त्रान्तरे)

गण्डालजी स्थिरः शोफो गण्डे दाहरुजान्वितः ॥ ६५१ ॥

गण्डालजीमपक्वां शोफवत्, विदग्धामुपनाह्य, पक्वां विदार्य व्रणवत् साधयेत् ।

(संग्रहे)

शीतदन्तदन्तहर्षदन्तभेददन्तचालकराळाधिदन्तदन्तशर्कराकपालिकाश्यावक्रिमिदन्ता इति दश दन्तगता रोगाः । तत्र वातादुष्णसहाशीताधिकरुजो दन्ताः स्युः, स शीतदन्तः । दन्तहर्षे शीतासहा अम्लाशनात् सरुजश्चलिता इव द्विजाः । दन्तभेदे सतोदभेदस्फुटना दन्ताः । भक्षणादतिव्यथैश्चलद्भिर्दन्तैश्चालः । कराळदन्तोद्गमः कराळदन्तः । सन्निवेशादधिकदन्तस्तदाख्यः । तस्मिन् जायमाने रुक् स्यात् । जाते शाम्यति । दन्ते मलः कफो वा वातशुष्कः पूतिः, स्थिरो दन्तशर्कराख्यः । सा चोपेक्षयाऽणुशो दन्तकपालशातनी दन्तकपालिका । वातरक्तपित्तैः श्यावत्वं गतो दन्तः श्यावदन्तः । दोषैरुदिक्तवातैर्दन्तमज्जशोषणादन्तर्जाते सुषिरेऽन्नमलपूरिते, ततः सूक्ष्मक्रिमिप्रादुर्भावादहेतुतीव्रार्त्तिशमः कृष्णश्चलो दन्तः स्यात् । उद्धृते पूयरक्तस्रुक् च । स क्रिमिदन्ताख्यः । तेषु श्यावदन्तकराळौ वर्ज्यौ । याप्यो हर्षः स्यात् । दशने स्फुटिते दन्तभेदो साध्यो भवेदन्यथा याप्यः ।

स्विन्नस्य शीतदन्तस्य पालिं बिलिखितां दहेत् ।
तैलेन प्रतिसार्या च सक्षौद्रघनसैन्धवैः ॥ ६५२ ॥

डाडिमत्वग्वरातार्क्ष्यकान्ताजम्ब्वास्थिनागरैः ।
कवळः क्षीरिणां क्वाथैरणुतैलं च नावनम् ॥ ६५३ ॥

दन्तहर्षे तथा भेदे सर्वा वातहराः क्रियाः ।
तिलयष्टीमधुशृतं क्षीरं गण्डूषधारणम् ॥ ६५४ ॥

(वाहटे)

स्निग्धाश्च नस्यादयः ।

(संग्रहे)

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सस्नेहं दशमूलाम्बुगण्डूषः प्रचलद्द्विजे ।
तुत्थलोध्रकणा श्रेष्ठा पत्तङ्गमधुघर्षणम् ॥ ६५५ ॥
स्निग्धाः शील्याः यथावस्थं नस्यान्नकबळादयः ।

(वाहटे)

चन्दनपद्मकमधुकविदारिकशेरुनीलोत्पलमृद्वीकाजीवकर्षभशर्कराणां प्रत्येकं पलेन क्षीरेण च मांसरसाद्विगुणेन तैलप्रस्थं विपाचयेत्। एतन्नस्यगण्डूषप्रयोगात् परं दशननयनश्रवणबलकरम् ।

(सङ्ग्रहे)

तिक्ताब्दतेजनीपाठानिशायुक्लोध्रकुष्ठजम् ॥ ६५६ ॥
ससमङ्गारजो घर्षात् दन्तकण्ड्वस्रतोदजित् ।

(सिद्धसारे)

दन्तहर्षे दन्तचाले मुखरोगे च वातिके ॥ ६५७ ॥
सुखोष्णमथ शीतं वा तिलकल्कोदकं हितम् ।
खदिरायोवरापार्थमदयन्त्यहिमारकैः ॥ ६५८ ॥
गण्डूषोऽम्बुश्रृतैर्धार्यो दुर्बलद्विजशान्तये ।

(वाहटे)

मदिराखदिरासनलोहमल-त्रिफलाककुभैररिमेदयुतैः ।
सलिलं क्वथितं तिलतैलयुतं दृढयत्यचिराच्चलितं दशनम् ॥

(तन्त्रान्तरे)

तैलं पक्वं समतलपोटरसं नाळिकेरदुग्धभवम् ।
वयसि गळितेऽपि दन्ता गण्डूषयतो न विगळन्ति ॥ ६६० ॥

(काञ्चीपुरवासी)

अधिदन्तकमालिप्तं यदा क्षारेण जर्जरम् ।
क्रिमिदन्तमिवोत्पाट्य तद्वच्चोपचरेत्ततः ॥ ६६१ ॥
अनवस्थितरक्ते च दग्धे व्रण इव क्रिया ।
अहिंसन् दन्तमूलानि दन्तेभ्यः शर्करां हरेत् ॥ ६६२ ॥
क्षारचूर्णैर्मधुयुतैस्ततश्च प्रतिसारयेत् ।

(वाहटे)

मूषाकर्परपाटलीत्वक्चूर्णेन प्रतिसारणम् ॥ ६६३ ॥
सदा च दन्तधावनादीन् सेवेत ।

(संग्रहे)

Indira Gandhi National Centre for the Arts

कपालिकायामप्येवं हर्षोक्तं च समाचरेत् ॥ ६६४ ॥
जयेद्विस्रावणैः स्विन्नमचलं क्रिमिदन्तकम् ।
स्निग्धैश्चालेपगण्डूषनस्याहारैश्चलापहैः ॥ ६६५ ॥
गुळेन पूर्णं सुषिरं मधूच्छिष्टेन वा दहेत् ।
सप्तच्छदार्कक्षीराभ्यां पूरणं क्रिमिशूलनुत् ॥ ६६६ ॥
हिङ्गुकट्फलकासीसस्वर्चिकं कुष्ठवेल्लजम् ।
रजो रुजं जयत्याशु वस्त्रस्थं दशने धृतम् ॥ ६६७ ॥

(बाहटे)

एभिरेव च सिद्धं तैलं गण्डूषः । दृढगूढमूलमांसे सरुजे विस्रावणम् ।

(संग्रहे)

पाठादार्वीपीतिकारुक्समङ्गामुस्तातिक्तालोध्रतेजोवतीनाम् ।
चूर्णं क्षौद्रैर्घर्षणं दन्तमांसं पाकास्रावं तोदकण्डूं च हन्ति ॥६६८॥

क्षौद्राज्यकृष्णा वदनेन धार्या शूले द्विजानामथ वाकुचीनाम् ।
कल्कं तथा हिङ्गुसुखोष्णमत्र चाले द्विजानां बकुलास्थि तद्वत् ॥

(योगामृतम्)

अजाजी शृङ्गिबेरं च विळङ्गानि च सैन्धवम् ।
मधुतैलेन संपेष्य दन्ताग्रे सन्निधापयेत् ॥ ६७० ॥
गण्डीरमाग्निना दग्ध्वा भस्म संगृह्य बुद्धिमान् ।
दन्तान्तरं मर्दयेत दन्तशूलविनाशनम् ॥ ६७१ ॥
फलैर्बकुलजैर्दग्धैः पिण्याकेन तथैव च ।
उपनाहेन दन्तानां सद्यः शूलं विनश्यति ॥ ६७२ ॥

(हारिश्चन्द्रे)

देवदारु च निर्गुण्डीं शिग्रुमूलं पुनर्नवम् ।
अरिमेदत्वचं शुण्ठीं लशुनं सैन्धवं तथा ॥ ६७३ ॥
कल्कीकृत्य पृथक् सद्यो दन्तमूलेन धारयेत् ।
दन्तरोगेषु सर्वेषु श्रेष्ठं शूले विशेषतः ॥ ६७४ ॥
सिद्धार्थकैलात्रिकटुधान्यदीप्यकसैन्धवात् ।
क्षारपथ्यायुतात् कल्कं चूर्णं वा धारयेन्मुखे ॥ ६७५ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

कोष्णं शुक्तेन मूत्रैर्वा मण्डेनोष्णोदकेन वा।
दन्तशूलं हरेद् घोरं विद्रधिं पिळकार्बुदान॥ ६७६॥
अधिजिह्वोपजिह्वे च श्लेष्मास्रावाधिमांसकम्॥

(योगे)

अतिमहति द्विजशूले तदुपरि संस्थाप्य रामठं विदहेत्।
रदमिह गण्डीरोत्थक्षारेण विमर्दयेदथवा॥ ६७७॥

(सिद्धयोगे)

तलपोटकतैलम्।

रामठलवणोपेतं तैलं यन्नाळिकेरस्य।
तलपोटकरससिद्धं चलरदशूलापहं सद्यः॥ ६७८॥

(तन्त्रान्तरे)

गण्डूषः।

तोयेन शुण्ठीपक्केन कल्कीकृत्य तिलानथ।
तेन कोष्णेन गण्डूषो विधेयो दशनार्त्तिषु॥ ६७९॥

(योगे)

नस्यम्।

नस्यं जीमूतोत्थैः सलिलकणैः पञ्चषैः कृतं विदुषाम्।
विजयालय इव निखिलां द्विजपीडामाशु नाशयति॥ ६८०॥

(काञ्चीपुरवासी)

दन्तमुद्धृत्य दाहः।

चलन्तं वा पतन्तं वा बलवद्वेदनान्वितम्।
दन्तमुद्धृत्य तन्मूलं तैलाग्निभ्यां विनिर्दहेत्॥ ६८१॥

(महायाने - सिद्धसारे च)

दन्तोद्धरणविधिः।

क्रियायोगैर्बहुविधैरित्यशान्तरुजं भृशम्।
दृढमप्युद्धरेद्दन्तं पूर्वं मूलाद् विमोक्षितम्॥ ६८२॥
सन्दंशकेन लघुना दन्तनिर्घातनेन वा।

गण्डूषादयः।

तैलं सयष्ट्याह्वरजो गण्डूषो मधु वा ततः॥ ६८३॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ततो विदारीयष्ट्याह्वशृङ्गाटककशेरुभिः ।
तैलं दशगुणक्षीरसिद्धं युञ्जीत नावनम् ॥ ६८४ ॥

दन्तोद्धरणम् ।

कृशदुर्बलवृद्धानां वातार्त्तानां च नोद्धरेत् ।
नोद्धरेच्चोत्तरं दन्तं बहूपद्रवकृद्धि सः ॥ ६८५ ॥
एषामप्युद्धृते स्निग्धः स्वादुः शीतक्रमो हितः ॥
(वाग्भटे)

हनुमोक्षसमुद्दिष्टां कुर्यादर्दितवत् क्रियाम् ॥ ६८६ ॥
उद्धृते चोत्तरे दन्ते समूले स्थिरबन्धने ।
रक्तातियोगात् पूर्वोक्ता रोगा घोरा भवन्ति हि ॥ ६८७ ॥
काणः संजायते जन्तुरर्दितं चास्य जायते ।
चलमप्युत्तरं दन्तमतो नापहरेद् भिषक् ॥ ६८८ ॥

दन्तरोगिणां वर्ज्यानि ।

फलान्यम्लानि शीताम्बु रूक्षान्नं दन्तधावनम् ।
तथातिकठिनान् भक्ष्यान् दन्तरोगी विवर्जयेत् ॥ ६८९ ॥
(पाठशुद्धौ)

दन्तमूलगताः रोगाः ।

सीतादोपकुशदन्तपुप्पुटदन्तविद्रधिसुषिरमहासुषिराधिमांसकविदर्भास्तथा पूयवहाः पञ्चनाड्यः इति त्रयोदश दन्तमूलगता रोगाः । कफासृग्भ्यां दन्तमांसं पूतिमृदुक्लिन्नासितमकस्मादस्रवाहि शीर्यते च स सीतादः । पित्तासृगुत्थः पाक उपकुशाख्यः । तत्र दन्तमांसं दह्यते सोत्सेधं सकण्डुरक्तं रक्तवाहि च, दन्ताश्च चलाः मन्दरुजाः, मुखं च पूति स्यात् । द्वयोस्त्रिषु वा दन्तेषु कफासृग्भ्यां कोलास्थिनिभः शीघ्रपाकः तीव्ररुक् शोफो दन्तपुप्पुटकाख्यः । दन्तमांसे सास्रैरन्तर्बहिर्मलैः सरुग्दाहः, पक्वे पूयास्रावः शोफो दन्तविद्रधिः । दन्तमूले पित्तरक्तजः सरुजो लालास्रावी मांसशातनः शोफः सुषिराख्यः । स एव ससन्निपातज्वरो वा शीर्णदन्तवर्द्धनः सपूयास्रस्रुतिः महा-

१. 'पाकी' २. 'बन्धनः' ख. पाठः.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सुषिराख्यः। कफेन दन्तान्ते हनुकर्णरुजाकरो भोजनविघातकः कीलनिभः शोफोऽधिमांसाख्यः। दन्तमांसेऽभिघातजः ससंरम्भो दन्तचालनो महाञ्छोफो विदर्भः। साध्यदन्तमांसरोगोपेक्षया सूक्ष्मा पूयस्राविणी त्वङ्मांसास्थिभेदनी गतिः स्यात् ता दन्तनाड्यः पृथग्दोषनिचयशल्यनिमित्ताः पञ्च, नाडीविज्ञाननिर्दिष्टैर्लिङ्गैर्विज्ञेयाः तेष्वसाध्यो महासुषिरः, सन्निपातजा नाडी च। ।

तेषां चिकित्सा।

विस्राविताास्रे सीतादे सक्षौद्रैः प्रतिसारणम्।
मुस्तार्जुनत्वक्त्रिफलाफलिनीतार्क्ष्यनागरैः॥ ६९०॥
तत्क्वाथः कवलो नस्यं तैलं मधुरसाधितम्।
(वाहटे)

तथा व्योषयवक्षारमनःशिलासैन्धवदार्वीत्वग्भिः, एभिरेव चौषधैर्गुलिका सर्वमुखरोगहराः।

सीतादे स्रुतरक्ते तु तोये नागरसर्षपान्।
निष्क्वाथ्य त्रिफलामुस्ता गण्डूषः सरसांजनः॥ ६९१॥
प्रियङ्गवश्च मुस्तं च त्रिफला च प्रलेपनम्।
(पाठशुद्धौ)

उपकुशस्य चिकित्सा।

दन्तमांसान्युपकुशे स्विन्नान्युष्णाम्बुधारणैः॥ ६९२॥
मण्डलाग्रेण शाकादिपत्रैर्वा बहुशो लिखेत्।
ततश्च प्रतिसार्याणि घृतमण्डमधुद्रुतैः॥ ६९३॥
लाक्षाप्रियङ्गुपत्तङ्गलवणोत्तमगैरिकैः।
सकुष्ठशुण्ठीमरिचयष्टीमधुरसाञ्जनैः॥ ६९४॥
सुखोष्णो घृतमण्डोऽनु तैलं वा कवळग्रहः।
घृतं च मधुरैः सिद्धं हितं कवळनस्ययोः॥ ६९५॥
(वाहटे)

पुनः पुनश्च रुधिरावसेकः।

(सङ्ग्रहे)

Indira Gandhi National Centre for the Arts

क्षौद्रयुक्तैश्च लवणैः सव्योषैः प्रतिसारयेत् ।
पिप्पलीं सर्षपाञ्छ्वेतान्नागरं नैचुळं फलम् ॥ ६९६ ॥
सुखोदकेन संसृज्य कबळं चापि धारयेत् ॥

(पाठशुद्धौ)

दन्तपुप्पुटस्य चिकित्सा ।

दन्तपुप्पुटके स्विन्ने छिन्ने भिन्ने विलेखिते ।
यष्ट्याह्वस्वर्जिकाशुण्ठीसैन्धवैः प्रतिसारणम् ॥ ६९७ ॥

(वाहटे)

दन्तपुप्पुटके कार्यं तरुणे रक्तमोक्षणम् ।
सपञ्चलवणक्षारं सक्षौद्रं प्रतिसारणम् ॥ ६९८ ॥

(पाठशुद्धौ)

दन्तविद्रधिचिकित्सा ।

विद्रधौ कटुतीक्ष्णोष्णरूक्षैः कबळलेपनम् ।
घर्षणं कटुकाकुष्ठवृश्चिकाळीयवोद्भवैः ॥ ६९९ ॥
रक्षेत् पाकं हिमैः, पक्वः पाट्यो, दाह्योऽवगाढकः ॥

(वाहटे)

त्रिफलासुमनोरिष्टक्वाथो गण्डूषः । यष्टीमधुकसिद्धः सर्पिर्मण्डो नस्यम् ।

(सङ्ग्रहे)

दन्तसुषिरस्य चिकित्सा ।

सौषिरे छिन्नलिखिते सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ।
लोध्रमुस्तमिसिश्रेष्ठाताक्ष्यपत्तङ्गकिंशुकैः ॥ ७०० ॥
सकट्फलैः कषायैश्च तेषां गण्डूष इष्यते ।
यष्टीलोध्रोत्पलानन्ताशारिवागरुचन्दनैः ॥ ७०१ ॥
सगैरिकसितापुण्ड्रैः सिद्धं तैलं च नावनम् ।
छित्वाधिमांसकं चूर्णैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ७०२ ॥

---

१. 'सर्षपांश्चैववनगरं' ख. पाठः.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वचातेजोवतीपाठास्वर्जिकायावशूकजैः ।
पटोलनिम्बत्रिफलाकषायः कवळो हितः ॥ ७०३ ॥

(वाहटे)

अधिमांसस्य चिकित्सा ।

अधिमांसकमचिरोत्थितं स्रावयेत् । विवृद्धन्तु बलिशेन मुचुण्ड्या वा गृहीत्वा, मण्डलाग्रेण छित्त्वा, तीक्ष्णैः प्रतिसारयेत् । कटुतीक्ष्णैः कवलस्तैलं वा यवक्षारावचूर्णितम् ।

(सङ्ग्रहे)

क्षौद्रद्वितीयाः पिप्पल्यः कवळाश्चात्र कीर्तिताः ॥

(पाठशुद्धौ)

विदर्भचिकित्सा ।

विदर्भे दन्तमूलानि मण्डलाग्रेण शोधयेत् ।
क्षारं युञ्ज्यात्ततो नस्यं गण्डूषादि च शीतळम् ॥ ७०४ ॥

(वाहटे)

दन्तनाडीचिकित्सा ।

दन्तनाडीमेषयित्वा, संवृतां शस्त्रेण विवृतयित्वा तदाश्रितं दन्तमशेषमुद्धृत्य शलाकया दहेत् । कुब्जामवगाढामनेकगतिं वा गुळमधुसिक्थान्यतमपूर्णाम् ।

(संग्रहे)

धावनं जातिमदनखदिरस्वादुकण्टकैः ।
क्षीरिवृक्षाम्बुगण्डूषो नस्यं तैलं च तच्छृतम् ॥ ७०५ ॥

(वाहटे)

नाडीशोधनतैलम् ।

दन्तीखदिरसारमदनस्वादुकण्टकक्वाथे लोध्रवालकोशीरदेवदारुमञ्जिष्ठामधुककल्कविपक्वं तैलं सर्षपतैलं वा नाडीशोधनरोपणम् । प्रपौण्डरीकहरिद्राद्वयमधुकमधूच्छिष्टलोध्रकटुकीशर्करापद्मकचन्दनमूर्वापोदकावास्तुकतण्डुलीयकमञ्जिष्ठाम्लिकाकपित्थपत्रैर्वा । धूमासृक्स्रावणनावनानि शीलयेत् । नस्यं च विळङ्गमधुकमुस्तानिर्गुण्डीखदिरमञ्जिष्ठोशीरसुरतरुसिद्धं तैलम् । नाडीसाधनं चेक्षेत ।

(संग्रहे)

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पाठादिचूर्णम् ।

पाठादार्वीत्वक्कुष्ठमुस्तासमङ्गा-
तिक्तापीताङ्गीलोध्रतेजोवतीनाम् ।
चूर्णः सक्षौद्रो दन्तमांसार्त्तिकण्डू-
पाकास्रावाणां नाशनो घर्षणेन ॥ ७०६ ॥
(वाहटे)

(एतत् सङ्ग्रहे सीतादचिकित्सिते तेजोवतीत्यादि पठितम् ।)

नागरादितैलम् ।

नागरस्य तुले द्वे स्तः स्यात्तुला चित्रकस्य च ।
देवदारु तदर्धं स्यात् तदर्धं द्विकरञ्जकम् ॥ ७०७ ॥
मुस्तारिमेदत्रिफला छत्रीदन्त्यर्कगुग्गुलु ।
तदर्धमिति संगृह्य पचेद् द्रोणद्वयेऽम्भसः ॥ ७०८ ॥
तैलाढकं विपक्तव्यं कार्षिकैः कल्कितैरिमैः ।
शटीपुष्करशाङ्गेष्ठाहपुषापिप्पलीत्रयैः ॥ ७०९ ॥
भार्ङ्गीरास्नामधूच्छिष्टनिशाद्वयवचाम्बुदैः ।
चतुर्जातकमञ्जिष्ठाचन्दनागरुपद्मकैः ॥ ७१० ॥
मांसीलोध्रवराकुष्ठैः क्षीरद्विगुणसंयुतम् ।
तत् पक्वं विनिहन्त्याशु मुखजान् सकलामयान् ॥ ७११ ॥
पानाभ्यञ्जनगण्डूषनस्योन्मर्दनवास्तिभिः ।
पतितानां च दन्तानां भूयो बध्नाति तत्पदम् ॥ ७१२ ॥

अरिमेदक्षीरिवृक्षतैलम् ।

अरिमेदत्वचो ग्राह्यं नवं पलशतं भवेत् ।
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवल्काच्छतं तथा ॥ ७१३ ॥
चतुर्द्रोणे जले पक्त्वा चतुर्भागावशेषिते ।
तैलाढकं पचेत्तत्र कार्षिकैः कल्कितैरिमैः ॥ ७१४ ॥
यष्टीत्रिजातमञ्जिष्ठागायत्रीलोध्रकट्फलैः ।
क्षीरिवृक्षारिमेदत्वङ्मुस्तागरुहिमद्वयैः ॥ ७१५ ॥
कर्पूरजातीतक्कोलमांसधातार्कगैरिकैः ।
मृणालमिसिवैदेहीपद्मकेसरकुङ्कुमैः ॥ ७१६ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

लाक्षासमङ्गाबृहतीबिल्वमध्यसुरद्रुमैः ।
शैलेयसरळस्पृक्कापलाशरजनीद्वयैः ॥ ७१७ ॥
प्रियङ्गुतेजसीपार्थमर्दयन्तीफलत्रयैः ।
कालेयपुष्करजटाव्याघ्रीमदनसंयुतैः ॥ ७१८ ॥
जाते चिक्कणपाके तु परिस्राव्य निधापयेत् ।
तन्नस्यपानगण्डूषवस्त्यभ्यङ्गेषु योजयेत् ॥ ७१९ ॥
मुखजानामयान् हन्ति विशेषाद् दन्तरोगजित् ।
जिह्वागण्डोष्ठरोगेषु चलदन्ते च शस्यते ॥ ७२० ॥
मुखोत्थितानां सर्वेषां व्रणानां रोपणं परम् ॥
(तन्त्रान्तरे)

अरिमेदादितैलम् ।

अरिमेदत्वक्पलशतमभिनवमाहृत्य खण्डशः कृत्वा ।
तोयाढकैश्चतुर्भिः प्रक्काथ्य चतुर्थशेषेण ॥ ७२१ ॥
क्काथेन भिषङ्मतिमान् तैलस्यार्धाढकं शनैर्विपचेत् ।
कल्कैरक्षसमांशैर्मञ्जिष्ठालोध्रमधुकानाम् ॥ ७२२ ॥
अरिमेदमरिचकट्फललाक्षान्यग्रोधतोयदैलानाम् ।
कर्पूरागरुपद्मकलवङ्गतक्कोलजातीनाम् ॥ ७२३ ॥
पत्तङ्गपत्रगैरिकशतपुष्पाधातकीनाञ्च ।
सिद्धं भिषग् विदध्यादिदं मुखोत्थेषु रोगेषु ॥ ७२४ ॥
परिशीर्णदन्तविद्रधिसौषिरसीतादन्तहर्षेषु ।
क्रिमिदन्तदन्तचलनप्रघृष्टभग्नेषु जीर्णेषु ॥ ७२५ ॥
मुखदौर्गन्ध्येषु तथा प्रागुक्तेष्वामयेषु नृणाम् ।
धार्यं मुखेन मुखजेष्वरुष्षु संरोपणार्थाय ॥ ७२६ ॥
(चाक्षुषे)

अरिमेदलाक्षादितैलम् ।

कुट्टयित्वा पलशतं अरिमेदत्वचो नवम् ।
क्वाथयेत्सलिलद्रोणे यावत्पादावशेषितम् ॥ ७२७ ॥

---

१. 'शरपुङ्ख' इति पाठभेदः । २. 'भगसेषु' ख· पाठः·

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तत: कल्कीकृतैरेतैः तैलस्यार्धाढकं पचेत् ।
यष्टीमधुकमञ्जिष्ठालोध्रैलामुस्तगैरिकैः ॥ ७२८ ॥
लाक्षारिमेदखदिरवचाकट्वङ्गकट्फलैः ।
कर्पूरनागकुसुमधातकीचन्दनद्वयैः ॥ ७२९ ॥
शारिबापद्मकोशीररजनीद्वयवंशजैः ।
लवङ्गजातीकटुकतक्कोलैः कुष्ठसंयुतैः ॥ ७३० ॥
कार्षिकैश्च पृथक् सिद्धं स्वनुगुप्तं निधापयेत् ।
प्रातः सायं च भुक्त्वा च गण्डूषं धारयेत्ततः ॥ ७३१ ॥
दन्तेषु प्रचलेष्वेतत् विशीर्यत्सु स्फुटत्सु च ।
प्रलूनक्षतमांसेषु दन्तनाळीषु विद्रधौ ॥ ७३२ ॥
विदर्भदन्तोपकुशसुषिरेषु च पूजितम् ।
मुखोत्थितानामयांश्च तैलमेतद् व्यपोहति ॥ ७३३ ॥

प्रभञ्जनं तैलम् ।

नैवृद्धान्नातिबालाच्च त्वक्तुलामरिमेदकात् ।
द्रोणेऽपां विपचेत् पादशेषेऽस्मिन् क्षीरसंयुतम् ॥ ७३४ ॥
लाक्षारससमं तैलप्रस्थं पिष्टैः पचेदिमैः ।
लोध्रकट्फलमञ्जिष्ठापद्मकेसरपद्मकैः ॥ ७३५ ॥
चन्दनोत्पलयष्ट्याह्वैर्धातक्या च पलोन्मितैः ।
एतत्प्रभञ्जनं नाम तैलं गण्डूषधारणात् ॥ ७३६ ॥
हन्ति दन्तामयान् सर्वान् दन्तमूलगतान् व्रणान् ।
अन्यान् मुखोत्थितान् रोगान् कुर्याद् दन्तांश्च सुस्थिरान् ॥ ७३७ ॥

शरपुङ्खतैलम् ।

शरपुङ्खशिफापरिपक्वजले
तिलजं विपचेदभयासहितम् ।

---

१. 'दमरिचवचा' इति पाठभेदः ।

२. 'नवृद्धान्नातिबालांश्च कवलानवचारयेत् ।
त्वक्तुलामरिमेदस्य द्रोणेऽपां विपचेत् भिषक् ॥
पादशेषे तु तस्मिन् तु द्विगुणक्षीरसंयुतम् ।' इति ख. पाठः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वदनेन धृतं द्विजरोगहरं
वदनामयमाशु हरेदखिलम् ॥ ७३८ ॥

(तन्त्रान्तरे)

पुष्पक्वाथेऽभयाकल्कसिद्धं तैलं द्विजार्तिहृत् ।

(नारायणीये)

चित्रकादितैलम् ।

चित्रकत्रिकटुश्रेष्ठा वचा भार्ङ्गी च रोहिणी ।
मुस्तैलाकट्फलं लोध्रं निम्बतकोलसैन्धवम् ॥ ७३९ ॥
अरिमेदत्वचो जातिपत्रं हिमनिशाद्वयम् ।
कल्कीकृत्य पचेन्नालिकेरदुग्धे चतुर्गुणे ॥ ७४० ॥
तैलप्रस्थं ततो धार्यं मुखे व्योषरजोयुतम् ।
चलन्ति ये च दन्ताश्च विश्लिष्टा ये च वेष्टनात् ॥ ७४१ ॥
स्थिरा भवन्ति ते दन्ता दन्तशूलं च नश्यति ।
सर्वेषु मुखरोगेषु तैलमेतत्प्रशस्यते ॥ ७४२ ॥

(योगे)

जिह्वारोगनिदानचिकित्सा ।

पृथग्दोषैस्त्रयो जिह्वाकण्टकास्तथा जिह्वालसाधिजिह्वा उपजिह्वा इति षट् जिह्वागता रोगाः ।

शाकपत्रखरा सुप्ता स्फुटिता वातदूषिता ।
जिह्वा पित्तात् सदाहोषा रक्तैर्मांसाङ्कुरैश्चिता ॥ ७४३ ॥
शाल्मलीकण्टकाभैस्तु कफेन बहला गुरुः ।
कफपित्तादधःशोफो जिह्वास्तम्भकृदुन्नतः ॥ ७४४ ॥
मत्स्यगन्धिर्भवेत् पक्वः सोऽलसो मांसशातनः ।
कफपित्तादधो जिह्वामूले जिह्वाग्रसन्निभः ॥ ७४५ ॥

(वाहटे)

साङ्कुरो लालोषास्तम्भवान् शोफोऽधिजिह्वाख्यः कण्डूरुजावाक्याहारविघातकृच्च । जिह्वोपरि तादृक्छोफः उपजिह्वाख्यः । एषु जिह्वालसं वर्जयेत्, पक्वामुपजिह्विकां च ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

जिह्वाकण्टकचिकित्सा ।

कुर्याद्वातोष्ठकोपोक्तं कण्टकेष्वनिलात्मसु ।
जिह्वायां पित्तजातेषु घृष्टेषु रुधिरे स्रुते ॥ ७४६ ॥
प्रतिसारणगण्डूषनावनं मधुरैर्हितम् ।
तीक्ष्णैः कफोत्थेष्वप्येवं सर्षपत्र्यूषणादिभिः ॥ ७४७ ॥
कण्टकेषु कफोत्थेषु लिखितेष्वसृजः क्षये ।

(वाग्भटे)

पिप्पल्यादिर्मधुयुतः कार्यस्तु प्रतिसारणे ।
गृह्णीयात्कवळांश्चापि गौरसर्षपसैन्धवैः ॥ ७४८ ॥

(पाठशुद्धौ)

करञ्जद्वयनिर्गुण्डीसुरसीदेवदारुभिः ।
त्रिपिप्पलीकमुद्रैश्च क्काथो जिह्वारुजापहः ॥ ७४९ ॥

(सिद्धसारे)

पुनर्नवाभयाविश्वमरिचक्कथितेन च ।
गवां मूत्रेण गण्डूषो जिह्वाकण्टकनाशनः ॥ ७५० ॥
त्रिफलां खादिरं सारं अरिमेदपुनर्नवौ ।
पक्त्वा गण्डूषणं कुर्याज्जिह्वाकण्टकशान्तये ॥ ७५१ ॥

(योगे)

जिह्वालसे नवोत्थिते तीक्ष्णाः प्रतिसारणादयः । न चात्र शस्त्रमवचारयेत् । सिरां तु विध्येत् । अधिजिह्वामुन्नम्य बडिशेन गृहीत्वा मण्डलाग्रेण छिन्द्यात् । तीक्ष्णाश्च नस्यादयः । उपजिह्वां शाकपत्रेणाङ्गुलिशस्त्रेण वा विस्राव्य यवक्षारेण प्रतिसारयेत् ।

(संग्रहे)

जिह्वारोगेषु सर्वेषु सिरां विध्येत्तदाश्रयाम् ।
हरेद्र रक्तं जलूकाभिस्तोदशोफविनाशनम् ॥ ७५२ ॥

(तन्त्रान्तरे)

शिलादिचूर्णम् ।

शिलालदार्वीपटुयावशूक-
निशावरा गोघृतमाक्षिकाभ्याम् ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वक्त्रेण धार्यो द्विजमूलकण्ठ-
जिह्वोष्ठताल्वामयजित् क्षणेन ॥ ७५३ ॥

(योगामृते)

गण्डूषभेषजानि ।

व्याघ्रीबलामृताबिल्वसुरसादेवदारुभिः ।
कषायं क्षौद्रसंयुक्तं जिह्वारोगविनाशनम् ॥ ७५४ ॥

कट्फलं खदिरः शुण्ठी तिक्ता दारु पुनर्नवम् ।
अग्निमेदद्वयं दार्वी यवानी तैः शृतं जलम् ॥ ७५५ ॥

गण्डूषं मधुसंयुक्तं कुर्याज्जिह्वामयापहम् ।
जिह्वालसे विशेषेण धारयेत्सततं नरः ॥ ७५६ ॥

श्वदंष्ट्राबृहतीशुण्ठीकणादारुपुनर्नवम् ।
निर्गुण्डीमरिचीमूलं तैः क्वाथस्तैलसंयुतः ॥ ७५७ ॥
जिह्वालसे विशेषेण शस्तो जिह्वामयापहः ॥

चित्रकादिचूर्णम् ।

चित्रकं शृङ्गिवेरं च पिप्पल्यो मरिचानि च ।
यवक्षारो हरीतक्यश्चूर्णमेतत् प्रघर्षणम् ॥ ७५८ ॥

एतैरेवौषधगणैरवपीडं प्रयोजयेत् ।
नस्याय तैलं विपचेदुपजिह्वाप्रशान्तये ॥ ७५९ ॥

निर्गुण्ड्यादितैलम् ।

निर्गुण्डीमरिचीभृङ्गजातीनां च रसाढके ।
तैलं प्रस्थं पचेद्धीमान् कल्कैरेतैश्च कार्षिकैः ॥ ७६० ॥

कणाभार्ङ्गीवचाशिग्रुसितसर्षपनागरैः ।
हिङ्गुपाठाग्निमन्थैश्च शुण्ठीसैन्धवकुङ्कुमैः ॥ ७६१ ॥

हन्ति जिह्वामयान् सर्वान् विशेषादुपजिह्विकाम् ।
षट्षष्टिं मुखरोगांश्च तैलमेतद् व्यपोहति ॥ ७६२ ॥

(तन्त्रान्तरे)

शुण्ठीग्रन्थिकपिप्पलीसुरसिकाभार्ङ्गीमधूच्छिष्टकं
कृष्णाचव्यहरेणुजीरकघनं कुष्ठं विडङ्गागरु ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

भाङ्गीचित्रकदीप्यकक्रिमिहरं दन्ती त्रिजातं तत-
श्चूर्णं क्षौद्रयुतं गळोष्ठरसनारोगाञ्जयेद्धर्षणात् ॥ ७६० ॥
अष्टांगहृदयादादाय श्लोकीकृतम् ॥

तालुरोगनिदानचिकित्सा ।

तालुपिटका गळशुण्डिका तालुसंहत्यर्बुदकच्छपपुप्पुटतालुपाकतालुशोषा इत्यष्टौ तालुगता रोगाः ।

तालुमांसेऽनिले[2] दुष्टे सतोदघनास्रावाः खरा बह्वयः पिटकाः स्युस्ताः तालुपिटकाख्याः । सरक्तात् कफात् तालुमूले मत्स्यवस्तिनिभो मृदुः प्रलम्बो नासयाहारमीरयन् कण्ठोपरोधतृट्कासवमिकरः शोफो गळशुण्डिकाख्यः । तालुमध्ये निरुङ्मांसचयस्तालुसंहतिः । रक्तात् तालुमध्ये पद्मनिभः शोफोऽर्बुदम् । कफात् तालुमध्ये कच्छपाकारो नीरुजः शोफः कच्छपः । मेदःकफाभ्यां कोलाभो नीरुजः शोफः पुप्पुटः । पित्तान्महारुजः पूयास्रावी पाकः पाकाख्यः ।

वातपित्तज्वरायासैस्तालुशोषस्तदाह्वयः ।
तेषु कच्छपतालुपिटकार्बुदान् न साधयेत् ॥ ७६४ ॥

(तन्त्रान्तरे)

कफघ्नैः शुण्डिका साध्या नस्यगण्डूषघर्षणैः ।

(वाहटे)

वृद्धायान्तूर्वारुबीजनिभमसिराततमग्रमुपरि जिह्वाया निविष्टं बळिशेन मुचुण्ड्या वा वस्त्रवेष्टिताभ्यां वामाङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां गृहीत्वा मण्डलाग्रेण नात्यग्रे नातिमूले छिन्द्यात् । अग्रच्छेदादनुपशमः शोफो, लालादिवृद्धिर्वा । अतिच्छेदाच्छोणितक्षयेण मरणम् ॥

(सङ्ग्रहे)

नोच्छिष्टं नैव हीनं च त्रिभागं च्छेदयेद् भिषक् ॥ ७६५ ॥

(पाठशुद्धौ)

मरिचातिविषापाठावचाकुष्ठकुटन्नटैः ।
छिन्नायां सपटुक्षौद्रैर्घर्षणं कबळः पुनः ॥ ७६६ ॥
कटुकातिविषापाठानिम्बरास्नावचाम्बुभिः ।

(वाहटे)

१. 'कं' ख. पाठः. २. 'लात्' ग. पाठः.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

क्षारसिद्धेषु यूषेषु मुद्गश्चाप्यशने हितः ॥ ७६७ ॥

(पाठशुद्धौ)

तिक्ता व्योषाग्निसिन्धूत्थतेजोह्वोग्रानिशामयैः ।
सागारधूमैः सक्षौद्रैर्घर्षयेद्गलशुण्डिकाम् ॥ ७६८ ॥

(तन्त्रान्तरे)

तालुसङ्घाते, पुप्पुटे, कच्छपे च नवे विधिरयम् । शस्त्रकर्मणि तु विशेषः । अत्र हि विलेखनम् ॥

(सङ्ग्रहे)

सङ्घाते पुप्पुटे कूर्मे विलिख्यैवं समाचरेत् ।
अपक्के तालुपाके तु कासीसक्षौद्रतार्क्ष्यजैः ॥ ७६९ ॥

घर्षणं कवलः शीतैः कषायमधुरौषधैः ।
पक्केऽष्टापदवत् भिन्ने तीक्ष्णोष्णैः प्रतिसारणम् ॥ ७७० ॥

वृषनिम्बपटोलाद्यैस्तिक्तैः कवळधारणम् ।
तालुशोषे सतृष्णस्य सर्पिरुत्तरभक्तिकम् ॥ ७७१ ॥

कणाशुण्ठीशृतं पानमम्लैर्गण्डूषधारणम् ।
धन्वमांसरसाः स्निग्धाः क्षीरसर्पिश्च नावनम् ॥ ७७२ ॥

(वाहटे)

स्निग्धो धूमः तृष्णाघ्नमन्नपानम् ॥

(सङ्ग्रहे)

कण्ठरोगाः ।

पृथग्दोषैरसृजा निचयेन च पञ्चरोहिण्यः । तथा शालूकः वृन्दः तुण्डिकेरिका गलौघः बलयं गलायुकः शतघ्नी गलविद्रधिः गलार्बुदं पवनकफमेदोभिः त्रयो गलगण्डाः स्वरघ्नश्चेत्यष्टादशकण्ठगताः रोगाः ।

*जिह्वामूले च कण्ठादौ दारुणा मार्गरोधिनः ।
मांसाङ्कुराः शीघ्रचया रोहिणी शीघ्रकारिणी ॥ ७७३ ॥

---

१. 'स्वतृप्तस्य' ख. ग. पाठः.

* 'जिह्वाप्रबन्धने' कण्ठे ग. पाठः.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सा वातजा कण्ठास्यशोषकरी अजस्रं हनुश्रोत्ररुक्करी च। पित्तजा सरुङ्मोहज्वरोषा क्षिप्रजा[1] क्षिप्रपाका, सरागा, स्पर्शासहा च। कफजा पाण्डुपिच्छिला स्यात्। रक्तजा सस्फोटा, तप्ताङ्गाराभा, कर्णरुक्करी, पित्तलिंगा च। सर्वजा सर्वलिङ्गान्विता, गम्भीरपाका च। कण्ठे कफोल्बणैः मलैः ग्रथितोन्नतः कोलाभो मार्गरोधनः शोफः शालूकः। गळपार्श्वगस्सदाहज्वरो वृत्तोन्नतः श्वयथुर्वृन्दाख्यः। कण्ठे हनुसन्धिजः कार्पासफलाभः कठिनो मन्दरुजः शोफस्तुण्डिकेरिका। कण्ठे मूर्धगौरवलालातन्द्राज्वरकरो गळमार्गे अर्गळोपमः बहिरन्तःशोफो गळौघाख्यः। तादृगायतोन्नतः शोफो वलयाख्यः। कण्ठे दोषैरेको नैको वा मन्दरुजः कृच्छ्रोच्छ्वासभोजनो मांसकीलः पृथुमूलः गिलायुकाख्यः। भूरिमांसाङ्कुरावृता सतृड्ज्वरा शतघ्नी नाम। व्याप्तसर्वगळः पूतिपूयनिभास्रावी महारुजः शोफो गळविद्रधिः। दोषैः कण्ठादौ जिह्वावसाने रक्तो नीरुगपाकः शोफो गळार्बुदाख्यः।

पवनश्लेष्ममेदोभिर्गळगण्डो भवेद्बहिः।
वर्धमानः स कालेन मुष्कवल्लंबते निरुक् ॥ ७७४ ॥

वातजः कृष्णोऽरुणो वा तोदकृष्णराजियुतो वृद्धस्तालुगळशोषास्यवैरस्यकरः। कफजो गुरुः सवर्णः स्थिरः शीतः वृद्धस्तालुगळलेपास्यमाधुर्यकरः ॥

मेदसा श्लेष्मवद्धानिवृद्ध्योः सोऽनुविधीयते।
देहं वृद्धश्च कुरुते गळे शब्दं स्वरेऽल्पताम् ॥ ७७५ ॥

वातेन जायमानः स रोगः नाम्ना स्वरघ्नः स्यात्, येन नरः शुष्ककण्ठो हतस्वरस्ताम्यन् प्रसक्तश्वासी श्लेष्मरुद्धानिलगतिश्च। एतेषु गळौघस्स्वरघ्नश्शतघ्नीगळार्बुदवलयानि, निचयाद्रक्ताच्च रोहिण्यौ सकृच्छ्रोच्छ्वासस्वरभ्रंशमतीतवत्सरं गळगण्डं च न साधयेत् ॥
(तन्त्रान्तरे)

कण्ठरोगेषु तु ज्वराद्यनुपद्रुतेषु कटुतीक्ष्णैर्नस्यावघर्षणगण्डूषादयस्सिराव्यधो रसाञ्जनेन्द्रयवदार्वीनिम्बक्वाथपानम् ॥
(सङ्ग्रहे)

---

[1] 'क्षिप्रजननपाका' इति पाठान्तरम्।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

हरीतकीकषायो वा पेयो माक्षिकसंयुतः ।
श्रेष्ठाव्योषयवक्षारदार्वीद्वीपिरसाञ्जनैः ॥ ७७६ ॥

सपाठातेजनीनिम्बैः शुक्तगोमूत्रसाधितैः ।
कवळो गुळिका चात्र कल्किता प्रतिसारणम् ॥ ७७७ ॥

निचुळं कटभी मुस्तं देवदारु महौषधम् ।
वचा दन्ती च मूर्वा च लेपः कोष्णोऽर्तिशोफहा ॥ ७७८ ॥

(वाग्भटे)

तालीसपत्रगृहधूमपञ्चकोलकैलामरिचपलाशमुष्ककक्षारयवक्षारैर्यवक्वाथेन गुळिकाः कृताः सर्वकण्ठरोगेष्वमृतोपमाः ॥

(संग्रहे)

कुलत्थमुद्गनिर्गुण्डीशुण्ठीवत्सकसम्भवः ।
क्वाथः कणारजोयुक्तः सक्षौद्रः कण्ठरोगहा ॥ ७७९ ॥

(वृद्धहारीतः)

वत्सकातिविषादारुतिक्तापाठांबुदाः समाः ।
गोमूत्रक्वथिताः पेया गळरोगे समाक्षिकाः ॥ ७८० ॥

(हारिश्चन्द्रे)

साध्यानां रोहिणीनां तु हितं शोणितमोक्षणम् ।
घर्षणं धूमपानं च गण्डूषो नस्यकर्म च ॥ ७८१ ॥

(पाठशुद्धौ)

अथान्तर्बाह्यतः स्विन्नां वातरोहिणिकां लिखेत् ।
अङ्गुलीशस्त्रकेणाशु पट्टयुक्तनखेन वा ॥ ७८२ ॥

पञ्चमूलांबुकवळस्तैलं गण्डूषनावनम् ।
विस्राव्य पित्तसंभूतां सिताक्षौद्रप्रियङ्गुभिः ॥ ७८३ ॥

घर्षयेल्लोध्रपत्तंगैः कवळः क्वथितैश्च तैः ।
उपाचरेदेवमेव प्रत्याख्यायास्रसम्भवाम् ॥ ७८४ ॥

सागारधूमैः कटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् ।
नस्यगण्डूषयोस्तैलं साधितं च प्रशस्यते ॥ ७८५ ॥

अपामार्गफलश्वेतादन्तीजन्तुघ्नसैन्धवैः ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तद्वच्च वृन्दशाल्लकतुण्डिकेरीगलायुषु ॥ ७८६ ॥

(वाहटे)

अमर्मस्थं सुपक्वं च भेदयेद्गलविद्रधिम् ।

(पाठशुद्धौ)

विद्रधौ स्राविते श्रेष्ठारोचनाताक्ष्र्यगैरिकैः ॥ ७८७ ॥

सलोध्रपटुपत्तङ्गकणैर्गण्डूषघर्षणे ।
गलगण्डः पवनजः स्विन्नो निःस्रुतशोणितः ॥ ७८८ ॥

तिलैर्बीजैश्च लट्वोमाप्रियालशणसम्भवैः ।
उपनाह्यो व्रणे रूढे प्रलेप्यश्च पुनः पुनः ॥ ७८९ ॥

शिग्रुतिल्वकतर्कारीगजकृष्णापुनर्नवैः ।
कालामृतार्कमूलैश्च पुष्पैश्च करहाटजैः ॥ ७९० ॥

एकैषिकान्वितैः पिष्टैः सुरया काञ्जिकेन वा ।
गलूचीनिम्बकुटचहंसपादीबलाद्वयैः ॥ ७९१ ॥

साधितं पाययेत्तैलं सकृष्णादेवदारुभिः ।
कर्तव्यं कफजेऽप्येतत् स्वेदविम्लापने त्वति ॥ ७९२ ॥

लेपोऽजगन्धातिविषाविशल्यास्सविषाणिकाः ।
गुञ्जालाबुशुकाख्याश्च पलाशक्षारकल्किताः ॥ ७९३ ॥

मूत्रस्रुतं हठक्षारं पक्त्वा कोद्रवभुक् पिबेत् ।
साधितं वत्सकाद्यैर्वा तैलं सपटुपञ्चकैः ॥ ७९४ ॥

कफघ्नान् धूमवमननावनादींश्च शीलयेत् ॥

(वाहटे)

पर्यायतश्च स्वेदं शोणितावसेचनं च । तथाप्युपशमे पाचयित्वा व्रणवद्भावप्युपाचरेत् ।

(संग्रहे)

पाकक्रमोऽप्यनयोर्विधेयो
वैद्येन पाकं गतयोः कथञ्चित् ।
कटुत्रिकक्षौद्रयुताः समूत्रा
भक्ष्या यवाश्चापि रसाश्च मौद्गाः ॥ ७९५ ॥

सभृङ्गिबेराः सपटोलनिम्बा
हिताय देया गळगण्डरोगे ॥ ७९६ ॥

(पाठशुद्धौ)

मेदोद्भवे सिरां विध्येत् कफघ्नं च विधिं भजेत् ।
असनादिरजश्चैनं प्रातर्मूत्रेण पाययेत् ॥ ७९७ ॥

(वाहटे)

एवमप्यशान्तौ शस्त्रेण विदार्य मेदो विशोध्य सीव्येत् । दाहयोग्यं वा वसाघृतक्षौद्राद्यन्यतमेन यथावद्दहेत् । रोचनाकासीसतुत्थकचूर्णावचूर्णितं तैलं व्रणशोधनरोपणम् ॥

(संग्रहे)

हंसपाद्यमृतानिम्बपिप्पलीवृक्षकैः शृतम् ।
जलं तु गळगण्डं च गण्डमालां च नाशयेत् ॥ ७९८ ॥
लशुनं सैन्धवं शुण्ठी मातुलुंगार्कपूतिकम् ।
निर्गुण्डीसर्षपं चैव वचां पिष्ट्वा प्रलेपयेत् ॥ ७९९ ॥
गळगण्डविनाशाय स्नुहीपत्ररसायुतम् ॥

(हारिश्चन्द्रे)

मुखपाकनिदानचिकित्सा ।

पृथग्दोषैर्निचयाद्रक्तेन च पञ्चमुखपाकाः । तथोर्ध्वगुदार्बुदौ पूत्यास्यता चेत्यष्टौ सर्वमुखगता रोगाः । सर्वसरो वा वातो मुखस्यान्तर्व्रणान् रूक्षारुणान् कुर्यात्, तत्र ताम्रावोष्ठौ जिह्वा स्फुटिता कण्टकावृता शीतासहा स आतुरः कृच्छ्रेण मुखं विवृणोति, स रोगो मुखपाकाख्यः । पित्तजे दाहोषा तिक्तास्यता क्षारसिक्तसमव्रणाश्च । रक्तजे पित्तवत् । कफजे मधुरास्यत्वं कण्डूमतिपिच्छिला व्रणाश्च । सास्रैर्मलैः सर्वैः सर्वलिङ्गो मुखपाकः स्यात् । अर्शोगुल्मादिभिरधःप्रतिहतो वायुरूर्ध्वं याति मुखपूतित्वं कुर्वन्, स ऊर्ध्वगुदः । अन्तः कपोले कफः पाण्डुश्यावमर्बुदं कुर्यात् । उद्घट्टनच्छेदनादिभिर्वर्धते[1] । सास्रैर्मलैः पूतिमुखत्वं स्यात् दन्तकाष्ठादिविद्विषो नरस्य । तेष्वसाध्यावूर्ध्वगुदार्बुदौ ॥

---

१. 'छेदनभेदनादिभिः' ख, 'छेदनमर्दनादिभिः' ग. पाठः

मुखपाकेषु धावनीयौषधानि ।

मुखपाकेषु सामान्यतः त्रिफलाक्वाथो मधुमान् । अन्ये च तिक्तकटुकषाया मुखधावनाः ॥

(संग्रहे)

मुखपाकेषु सक्षौद्राः प्रयोज्या मुखधावनाः ॥ ८०० ॥
कश्चितास्त्रिफलापाठामृद्वीकाजातिपल्लवाः ।
निष्ठ्यूया भक्षयित्वा वा कुठेरादिगणोऽथवा ॥ ८०१ ॥

(वाग्भटे)

दारुहरिद्रार्धतुलां विंशतिगुणेऽम्भसि श्रपयित्वा तं क्वाथं सगैरिकमादर्वीप्रलेपात् साधितं क्षौद्रयुक्तं घृतभाजने निदध्यात् । एतन्निष्ठीवनं सर्वमुखामयनाडीघ्नम् ।

अयमेव च पृथक् कल्पो यष्टीमधुकपटोलीनिम्बाटरूषकजातीलोध्रारिमेदत्रिफलाजम्बूखदिरत्वचाम् । खदिरसारतुलामरिमेदवल्कलतुलाद्वयं च तोयवहेऽष्टभागावशेषं क्वाथयेत् । अवतारितं परिस्रुतं च पुनराघनीभावात् । घनीभूते शीते च कार्षिकाणि श्लक्ष्णीकृतानि प्रक्षिपेत्, चन्दनपद्मकोशीरसरलमञ्जिष्ठाधातकीमुस्तप्रपौण्डरीकमधुकत्रिफलाचातुर्जातकलाक्षानलदताक्ष्र्यशैललोध्रद्विरजनीसमङ्गापाठाकट्फलैलाघनपतंगागरुगैरिकांजनानि । पलिकांश्च जातीफललवङ्गतक्कोलकेत्रुकान् । कर्पूरार्धकुडुबं च । ता गुळिका वदनस्थाः सर्वान् मुखरोगान्नाशयन्ति । सौरभं सौमनस्यं रुचिं च जनयन्ति । एषामेव कल्ककषायैस्तैलं साधितं कवळे नियुञ्ज्यात् ॥

(संग्रहे)

खदिरेणैता गुळिकास्तैलमिदं चारिमेदसा प्रथितम् ।
अनुशीलयन् प्रतिदिनं वृद्धोऽपि दृढद्विजो भवति ॥ ८०२ ॥

(वाग्भटे)

सपाके गण्डूषः ।

जातीपत्रामृतालाक्षायष्टिदार्वीफलत्रिकैः ।
क्वाथः क्षौद्रयुतः शीतो गण्डूषो मुखपाकनुत् ॥ ८०३ ॥

(सिद्धसारे)

सप्तच्छदोशीरपटोलमुस्ता-
हरीतकीतिक्तकरोहिणीभिः।
यष्ट्याह्वराजद्रुमचन्दनैश्च
क्वाथं पिबेत् पाकहरं मुखस्य ॥ ८०४ ॥

पटोलशुण्ठीत्रिफलाविशाला-
त्रायन्तितिक्ताद्विनिशामृतानाम्।
पीतः कषायो मधुना निहन्ति
मुखस्थितश्चास्यगदानशेषान् ॥ ८०५ ॥

(वाग्भटे)

त्रिफलासैन्धवं मुस्तं समभागं प्रपेषयेत्।
क्षौद्रेण सह संसृज्य मुखपाकेषु लेपयेत् ॥ ८०६ ॥

हरिद्रादितैलम्।

हरिद्रानिम्बपत्राणि मधुकं पद्मकेसरम्।
तैलमेतैर्विपक्वं तु मुखपाकस्य भेषजम् ॥ ८०७ ॥

हिरिबेरं हरिद्रे द्वे त्रिफला तण्डुलीयकम्।
एतानि मधुयुक्तानि मुखपाकस्य भेषजम् ॥ ८०८ ॥

(हारीतन्त्रे[1])

वातादिमुखपाकानां चिकित्सा।

मुखपाकेऽनिलात् कृष्णा पटूवला[2] प्रतिसारणम्।
तैलं वातहरैः सिद्धं हितं कबलनस्ययोः ॥ ८०९ ॥

(वाग्भटे)

पैत्तिके क्षीरेक्षुरसद्राक्षाशर्करोदकैर्गण्डूषः, मधुरद्रव्यसिद्धं पयःपानं, कबळो, नस्यं च ॥

(सङ्ग्रहे)

पित्तास्रे पित्तरक्तघ्नः कफघ्नश्च कफे विधिः।
लिखेच्छाकादिपत्रैश्च पिळकाः कठिनाः स्थिराः ॥ ८१० ॥

(वाग्भटे)

यथा दोषोदयं कुर्यात् सन्निपाते चिकित्सितम्।

1 'हारीतः' ख. पाठः. 2 'पटोला' ख. पाठः.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नवेऽर्बुदे प्रतिसारणादयः ।

नवेऽर्बुदे त्वसंवृद्धे छेदिते प्रतिसारणम् ॥ ८११ ॥
स्वर्जिकानागरक्षौद्रैः क्वाथो गण्डूष इष्यते ।
गुळूचीनिम्बकल्कोत्थो मधुतैलसमन्वितः ॥ ८१२ ॥

पूतिमुखे धूमादयः ।

वमिते पूतिवदने धूमस्तीक्ष्णः सनावनः ।
समङ्गाधातकीलोध्रफलिनीपद्मकैर्जलम् ॥ ८१३ ॥
धावनं वदनस्यान्तश्चूर्णितैरवचूर्णयेत् ॥

(वाहटे)

स्वर्चिकाहिङ्गुगृहधूममनःशिलैलाशुण्ठीविलङ्गतेजोवतीभिर्गुलिकाः कृत्वा मधुद्रुता मुखपरिशोधनार्थं दद्यात् । सीतादोपक्रमोक्तं च कुर्यात् । नस्यधूमकवलांश्च शीलयेत् ।

(मङ्गरे)

मुखदौर्गन्ध्ये गण्डूषादयः ।

तिक्तानि दन्तकाष्ठानि कषायकटुकानि च ।
गण्डूषो मुखदौर्गन्ध्ये तिक्ततैलेन शस्यते ॥ ८१४ ॥
लोध्रमेलावराचव्यं पिप्पलतिण्डुलानि च ।
एतच्चूर्णं मधुयुतं प्रधानं मुखधावनम् ॥ ८१५ ॥
ताम्बूलस्य दलं शुष्कं सूक्ष्मचूर्णं तु कारयेत् ।
सक्षौद्रं धारयेद्वक्त्रे मुखदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥ ८१६ ॥
पिप्पल्येलामुस्तावराङ्ग्यष्ट्याह्वकुष्ठचूर्णकृताः ।
गुलिकाः पूतिमुखानां भिषजा मुखधारणे कार्याः ॥ ८१७ ॥

(तन्त्रान्तरे)

पिचुमन्दशलाकोद्भवचूर्णैः प्रातर्विघर्षणाद्वदनम् ।
दरदलितसरसिजोदरसोदरगन्धोपमं भवति ॥ ८१८ ॥
त्रिकटुत्रिफलागारधूमसिन्धूत्थचित्रकैः ।
चूर्णितैः शर्वरीयुक्तैर्घर्षणं मुखरोगनुत् ॥ ८१९ ॥

---

१ 'मुखधावने' इति पाठान्तरम् ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

द्विक्षारत्रिफलाव्योषविलङ्गपटुचित्रकम् ।
श्लक्ष्णं सञ्चूर्ण्य गोमूत्रे विधिना लोलयन् पचेत् ॥ ८२० ॥
मुखरोगेषु सर्वेषु शस्तः सोऽयमुदाहृतः ॥

(हारीतमते)

खदिरं राजवृक्षं च न्यग्रोधं च हरीतकीम् ।
गोमूत्रे क्वाथयेत्तेन गण्डूषो मुखरोगनुत् ॥ ८२१ ॥

(योगसारे)

जातीपत्रारिमेदत्वगमृतानागराम्बुदैः ।
क्वाथोऽयं मुखरोगेषु शस्तो गण्डूषधारणे ॥ ८२२ ॥

(तन्त्रान्तरे)

त्रिफलाखदिरार्जुनलोहमलैः
सकरञ्जशिफैः सह मागधिकैः ।
घृततैलयुतं सलिलं वदने
निहितं वदनामयजित् ··· ॥ ८२३ ॥

(योगामृते)

फलत्रयादिगुडिका ।

फलत्रयद्वीपिकिरातत्तिक्त-
यष्ट्याह्वसिद्धार्थकटुत्रिकाणि ।
मुस्ताहरिद्राद्वययावशूक-
वृक्षाम्ललोध्राम्लकवेतसं च ॥ ८२४ ॥
अश्वत्थजम्ब्वाम्रधनञ्जयत्वक्
त्वक्चाहिमारात् खदिरस्य सारः ।
क्वाथेन तेषां घनतां गतेन
तच्चूर्णयुक्ता गुळिका विधेया ॥ ८२५ ॥
सा धारिता हन्ति मुखेन नित्यं
जिह्वौष्ठताल्वादिगदान् सुकृच्छ्रान् ।
विशेषतो रोहिणिकास्यशोष-
गन्धान् विदेहाधिपतिप्रणीता ॥ ८२६ ॥

---

१. 'केहवत्' ख. ग. पाठः.

२. 'वृक्षाम्लकाम्लाग्निसवेतसाश्च' इति मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठः ।

द्राक्षागुलूच्यादिकषायः ।

द्राक्षागुलूचीसुमनःप्रवाल-
दार्वीयवाषत्रिफलाकषायः ।
क्षौद्रेण युक्तः कबळग्रहोऽयं
सर्वामयान्वक्त्रगतान्निहन्ति ॥ ८२७ ॥

काळकचूर्णम् ।

गृहधूमताक्ष्यपाठाव्योषक्षाराग्न्ययोवरातेजोह्वैः ।
मुखदन्तगळविकारे सक्षौद्रः कालको विधार्यश्चूर्णः ॥ ८२८ ॥

पीतकचूर्णम् ।

दार्वीत्वक्सिन्धूद्भवमनःशिलायावशूकहरितालैः ।
धार्यः पीतकचूर्णो दन्तास्यगळामये समध्वाज्यः ॥ ८२९ ॥
(वाहटे)

तिक्तकचूर्णम् ।

मुस्तं त्रिकटुकं पाठा त्वक् बीजं वत्सकस्य च ।
निम्बं पटोलं कटुकां हरिद्रां धन्वयाषकम् ॥ ८३० ॥
जातीप्रवालभूनिम्बमधुकं सरसाञ्जनम् ।
त्रायमाणां गुलूचीं च त्रिफलां चेति चूर्णयेत् ॥ ८३१ ॥
चूर्णोऽयं तिक्तको नाम कबलप्रतिसारणात् ।
दन्तमूलास्यगलजान् रोगान् सर्वानपोहति ॥ ८३२ ॥
(चाक्षुषे)

गोमूत्रहरीतकी ।

गोमूत्रक्वथितविलीनविग्रहाणां
पथ्यानां जलमिसिकुष्ठभावितानाम् ।
अत्तारं नरमणवोऽपि वक्त्ररोगाः
श्रोतारं नृपमिव न स्पृशन्त्यनर्थाः ॥ ८३३ ॥
(वाहटे)

रजन्यादिघृतम् ।

रजनीभृङ्गरसाभ्यां दग्धपाकमृतं घृतं हरेद्गन्ध्यम् ।
सक्षौद्रं मुखरोगं कुवलयपत्रं यथागन्धम् ॥ ८३४ ॥
(काञ्चीपुरवासी)

१. 'क्षुद्रा मुद्रितायामिदयपाठः.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

खादिरतैलम् ।

खदिरतुलामम्बुघटे पक्त्वा तोयेन तेन पिष्टैश्च ।
चन्दनजोङ्गककुङ्कुमपरिपेलववालकोशीरैः ॥ ८३५ ॥
सुरतरुलोध्रद्राक्षामञ्जिष्ठाचोचपत्रकविलङ्गैः ।
स्पृक्कानतनखकट्फलसूक्ष्मैलाध्यामकैः सपत्तङ्गैः ॥ ८३६ ॥
तैलप्रस्थं विपचेत् कर्षांशैः पाननस्यगण्डूषैस्तत् ।
हत्वास्ये सर्वगदान् जनयति गार्ढ्यं दृशं श्रुतिं च वाराहीम् ॥
धाणोत्पलशतमुदकद्रोणे पक्त्वा पलार्धिकैरत्र रसे ।
यष्टीखादिरानन्ताजम्ब्वाम्रैः साहिमारनीलोत्पलकैः ॥ ८३८ ॥
तैलप्रस्थं पाचयेत् श्लक्ष्णपिष्टै-
रेभिर्द्रव्यैर्धारितं तन्मुखेन ।
रोगान् सर्वान् हन्ति वक्त्रे विशेषात्
स्थैर्यं धत्ते दन्तपङ्क्तेश्चलायाः ॥ ८३९ ॥

(वाहटे)

गण्डूषः ।

खदिरत्रिफलादार्वीपार्थक्षीरिद्रुमोत्थिते ।
कषाये व्योषरजनीदार्वीलोध्रवटाङ्कुरैः ॥ ८४० ॥
तैलं प्रसिद्धमास्यस्थं सर्वास्यामयनाशनम् ।
गोमूत्रत्रिफलाकल्कसिद्धं तैलं (चतुर्गुणम् ? च तद्गुणम्) ॥
मरिचौषधनिर्गुण्डीचित्रकान् काञ्जिके पचेत् ।
तत्क्वाथे नालिकेरस्य तैलं सर्पिश्च पाचयेत् ॥ ८४२ ॥
हिङ्गुत्रिजातत्रिकटुत्रिफलादारुसैन्धवैः ।
विलङ्गसर्षपवचायावशूकनिशाद्वयैः ॥ ८४३ ॥
जीरकद्वयकर्पूरयवानीतिल्वकल्कितैः ।
तेन गण्डूषणं सर्वमुखरोगविनाशनम् ॥ ८४४ ॥

(सिद्धयोगे)

दन्तमूलादिरोगाणां कफहरं कर्मशस्तमिति ।

मुखदन्तमूलगलजाः प्रायो रोगाः कफास्रभूयिष्ठाः ।
तस्मात् तेषामसकृद् दुष्टं विस्रावयेद् रुधिरम् ॥ ८४५ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

कायशिरसोर्विरेको वमनं कबलग्रहाः कटुकतिक्ताः ।
प्रायः शस्तं तेषां कफरक्तहरं तथा कर्म ॥ ८४६ ॥
यवतृणधान्यं भक्तं विदलैः क्षारोपितैरपस्नेहाः ।
यूषाभक्ष्याश्च हिता यच्चान्यच्छ्लेष्मनाशाय ॥ ८४७ ॥
(वाग्भटे)

मुद्गाः कुलत्थाश्च यवा गोधूमाः शालिजाङ्गलाः ।
कोरदूषाः सवरकाः भोजनाय मुखामये ॥ ८४८ ॥
(सिद्धसारे)

प्राणानिलपथसंस्थाः श्वसितमपि निरुन्धते प्रमादवतः ।
कण्ठामयाश्चिकित्सितमतो द्रुतं तेषु कुर्वीत ॥ ८४९ ॥
ओष्ठे गण्डे द्विजे मूले जिह्वायां तालुके गले ।
वक्त्रे सर्वत्र चेत्युक्ताः पञ्चसप्ततिरामयाः ॥ ८५० ॥
एकादशैको दश च त्रयो दश तथा च षट् ।
अष्टावष्टादशाष्टौ च तेषु विद्याद् यथाक्रमम् ॥ ८५१ ॥
(वाग्भटे)

इति योगरत्नसमुच्चये नेत्रकर्णनासामुख-
रोगचिकित्साधिकारः
चतुर्विंशतिः ।

अथ शिरोरोगचिकित्साधिकारः पञ्चविंशः ।

धूमातपतुषारजलक्रीडातिनिद्रारात्रिजागरणपुरोवातबाष्पनिरोधरोदनात्यम्बुपानभाष्यदुष्टामाद्यैः शिरोगता दोषा रोगानेकोनविंशतिं जनयन्ति । तत्र वातजे शिरस्तापे शङ्खनिस्तोदघाटावभेदः सिरास्फुरणकन्धराहनुग्रहाः । प्रकाशासहता अकस्माद्व्यथाशमो मर्दनस्नेहस्वेदबन्धैर्मार्दवं च स्यात् । स एव शिरसोऽर्धे भवन्नर्धावभेदकाख्यः । उभयरूपोऽपि स्वयमेव शान्तः, पक्षाद्वा, मासाद्वा पुनः पुनराविर्भवति । वृद्धस्तु कर्णं वा नयनं वा नाशयति । पित्तजे ज्वरस्वेदतृड्दाहमूर्छा

निशि च शीतेन च शान्तिः स्यात् । कफजे मूर्धगौरवस्तैमित्यारोचकाक्षिकूटशोफच्छर्दयो, रुजा च मन्दा अहनि, निश्यत्यधिका च स्यात् । रक्तजः पित्ताधिकरुजः । सर्वजः सर्वलिङ्गः । सङ्कीर्णभोजनान्मूर्ध्नि रक्तमांसे क्लेदिते सन्निपाते च कोपिते जाताः क्रमयो मूर्धरक्तं पिबन्तो घोरा वेदनाः कुर्युः । तत्र ज्वरकासचित्तनाशबलक्षयाः । कपालस्य शोफकण्डूतोददाहपूतिता ताम्राच्छशिंखाणकता कर्णनादश्च स क्रमिजः । वातोल्बणैर्मलैः शिरःकम्पस्तदाख्यः । पित्तोल्बणैर्मलैस्सास्रैस्तीव्ररुजा रागदाहप्रलापभ्रमतृड्ज्वरशङ्खशोफः । स शंखाख्यः क्षिप्रकारी च, त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति । सिध्यत्यप्याशु साधितः । पित्तानुबन्धो वायुः शङ्खाक्षिभ्रूललाटेषु संस्पन्दनां अनुसूर्योदयादामध्याह्नं क्रमाद्वर्धमानां अतः परं शान्तिमतीम् अव्यवस्थितशीतोष्णसुखां क्षुद्वतोऽधिकां रुजां कुर्यात् । स सूर्यावर्तः । इति सर्वशिरोव्यापका रोगा दश । शिरस्येव कपाले नव रोगा वक्ष्यन्ते । गर्भस्थस्य दुष्टो वायुस्सवर्णं नीरुजं कपाले शोफं कुर्यात्, स उपशीर्षकः । यथादोषोदयं ब्रूयात् पिटकार्बुदविद्रधीन् । पित्तकफासृक्क्रिमिभिः क्लेदबहुलाः कङ्गुसर्षपाभाः पिटकाः अरूंषिकाः । कफवातात् कण्डूकेशच्युतिस्वापरौक्ष्यकारि सूक्ष्मं त्वचः स्फुटनं तद् दारुणकाख्यम् । इन्द्रलुप्ते रोमकूपानुगं सानिलं पित्तं रोमाणि च्यावयति । ततः सरक्तेन कफेन रोमकूपरोधादन्यरोमासम्भवः । तद्वत् खलतिरपि स्यात् । तत्र क्रमाद् रोमशतनम् ।

सा वातादग्निदग्धाभा पित्तात् स्विन्ना[1] सिरावृता ।
कफाद् घनत्वग्वर्णाश्च यथास्वं निर्दिशेत् त्वचि ॥ १ ॥

सर्वजा सर्वलिङ्गा । तासु वर्जयेदग्निदग्धामिव निर्लोमां नखप्रभां सदाहां च । शोकादिजः शरीरोष्मा दोषैः सह केशान् पचति, तत् पलितम् । तद् वातात् खररूक्षं स्फुटितं तनु जलप्रभं च । पित्तात् सदाहं पीताभम् । कफात् स्निग्धं विवृद्धिमत् शुक्लं च । सर्वजं सर्वलिङ्गम् । अन्यत् पलितं शिरोरुजः स्यात्, तद्विवर्णं स्पर्शासहं च ॥

असाध्या सन्निपातेन खलतिः पलितानि च ।
शरीरपरिणामोत्थान्यपेक्षन्ते रसायनम् ॥ २ ॥

१. दग्धा इति पाठान्तरम् ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पवनजे शिरोभितापे चिकित्सा ।

शिरोऽभितापेऽनिलजे वातव्याधिविधिं चरेत् ।
घृतेनाक्तशिरा रात्रौ पिबेदुष्णपयोऽनुपः ॥ ३ ॥

माषान् कुलत्थान् मुद्गान् वा तद्वत्खादेत् घृतान्वितान् ।
तैलं तिलानां कल्कं वा क्षीरेण सह पाययेत् ॥ ४ ॥

पिण्डोपनाहस्वेदाश्च मांसधान्यकृता हिताः ।
वातघ्नदशमूलादिसिद्धक्षीरेण सेचनम् ॥ ५ ॥

स्निग्धं नस्यं तथा धूमः शिरश्रवणतर्पणम् ॥

(वाहटे)

माषान् वा ससर्पिष्कानुष्णपयोऽनुपानान् भक्षयेत् । आनूपपिशितवेशवारेण यवतिलमुद्गमाषकुलत्थकुष्ठदारुहरिद्रातसीसैन्धवैर्वा महास्नेहवतीमुत्कारिकां दत्त्वा शिरो वेष्टयेत् । ततः प्रत्यूषे दशमूलसिद्धेन पयसा कवोष्णेन परिषेकं कुर्यात् । तत्सिद्धैश्च पायसैः पिण्डस्वेदं लेपं वा । शिरोवस्तिं च शीलयेत् ।

(संग्रहे)

शीर्षरुजापहस्वेदः ।

कदुष्णैर्वत्सशकृतः पिण्डैः स्वेदो मुहुर्हितः ।
ललाटे घृतभण्डाक्ते सर्वशीर्षरुजापहः ॥ ६ ॥

(योगामृते)

वरणादिगणे क्षुण्णे क्षीरमर्धोदकं पचेत् ।
क्षीरावशिष्टं तच्छीतं मथित्वा सारमाहरेत् ॥ ७ ॥

ततो मधुरकैः सिद्धं नस्यं तत्पूजितं हविः ।
वर्गेऽत्र पक्कं क्षीरे च पेयं सर्पिः सशर्करम् ॥ ८ ॥

कार्पासमज्जात्वङ्मुस्तासुमनःकोरकाणि च ।
नस्यमुष्णांबुपिष्टानि सर्वमूर्धरुजापहम् ॥ ९ ॥

शर्कराकुंकुमभृतं घृतं पित्तासृगन्वये ।
प्रलेपः सघृतैः कुष्ठकुटिलोत्पलचन्दनैः ॥ १० ॥

(वाहटे)

Indira Gandhi National ... the Arts

देवदारुबलारास्नाशुण्ठीचन्दनकुष्ठजः ।
पिष्टोऽथमारनालेन लेपो वातशिरोर्त्तिनुत् ॥ ११ ॥

(हारिश्चन्द्रे)

यवान्मुद्गान् तिलान्माषान्कुलत्थान्भर्जितांस्तथा ।
कुष्ठं दारुहरिद्रां च सैन्धवं चेति चूर्णयेत् ॥ १२ ॥

तैलक्षीरघृतैर्युक्तां पचेदुत्कारिकां शुभाम् ।
युक्त्योपनाहः कर्तव्यः शिरसो वातनाशनः ॥ १३ ॥

(भेळे)

न चात्र रक्तमवसेचयेत् । वातोद्रेकभयात् । एवमसिद्धौ वातजे श्लेष्मजे च यथोक्तो दाहः ॥

(संग्रहे)

अर्धावभेदकेऽप्येषा यथादोषान्वयात्क्रिया ।

(वाहटे)

निर्गुण्डीपत्रस्वरसश्च सघृतमण्डसैन्धवो नस्यम् । शारिवोत्पल-कुष्ठवचामधुकापिप्पलीभिः सतैलाम्लो लेपः ।

(संग्रहे)

लेपे प्रपुन्नाटोऽम्लकल्कितः ।

(वाँहटे)

सूर्यावर्ते सिरामोक्षादयः

सूर्यावर्तेऽपि तद्वत् । विशेषतस्तु सिरामोक्षः ॥

(संग्रहे)

सूर्यावर्ते सिरामोक्षो नावनं क्षीरसर्पिषा ।
हितं क्षीरघृताभ्यासं ताभ्यां चैव विरेचनम् ॥ १४ ॥

(चाक्षुषे)

जाङ्गलानि च मांसानि कारयेदुपनाहनम् ।
तेनास्य शाम्यति व्याधिः सूर्यावर्त्तः सुदारुणः ॥ १५ ॥

(चन्द्रटे)

सिद्धं दुग्धे शर्करायष्टिकाभ्यां
सूर्यावर्तेऽर्धावभेदे च सर्पिः ।

१. 'वेधो' ख. पाठः.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नस्यं कुर्याच्छर्कराकुंकुमाभ्यां
सिद्धं सर्पिर्नावनं वा तथैव ॥ १६ ॥

(योगामृते)

शिरोभितापे सिरामोक्षादयः ।

शिरोभितापे पित्तोत्थे स्निग्धस्य व्यधयेत् सिराम् ।
शीताः शिरोमुखालेपसेकशोधनबस्तयः ॥ १७ ॥
जीवनीयशृते क्षीरसर्पिषी पाननस्ययोः ।

(वाहटे)

कुष्ठचन्दनलामज्जनिंबनिर्यासबाळकैः ॥ १८ ॥
पिष्ट्वा दुग्धेन सघृतो लेपः पित्तशिरोर्तिनुत् ।

(हारिश्चन्द्रे)

त्रिफलां च निषेवेत त्रिभागघृतमूर्च्छिताम् ॥ १९ ॥
बलाव्याघ्रनखोशीरमधुकोत्पलचन्दनैः ।
क्षीरपिष्टैः प्रलेपः स्यात् पैत्ते क्षीरादिसेचनम् ॥ २० ॥
त्वक्पत्रशर्कराः पिष्ट्वा नावनं तण्डुलांबुना ।
घृतं वा शर्कराद्राक्षायष्टीक्षीरैः प्रसाधितम् ॥ २१ ॥

(सिद्धसारे)

रक्तजशंखकयोः चिकित्सा ।

कर्तव्यं रक्तजेऽप्येतत् प्रत्याख्याय च शङ्खके ।

श्लेष्मजे वमनादयः ।

श्लेष्माभितापे जीर्णाज्यस्नेहितः कटुकैर्वमेत् ॥ २२ ॥
स्वेदप्रलेपनस्याद्या रूक्षतीक्ष्णोष्णभेषजैः ।

(वाहटे)

स्वेदः पिण्डेन रूक्षेण । शिग्रुनिंबैरण्डक्वाथेन वा नाडीस्वेदः ।

(संग्रहे)

मातुलुंगस्य मूलानि शिग्रुमूलं तथैव च ॥ २३ ॥
कुष्ठजीरकशुण्ठीभिर्लेपः श्लेष्मशिरोर्त्तिनुत् ।

(हारिश्चन्द्रे)

दारुरोहिषशार्ङ्गष्टासिन्धूत्थसरलैर्दहेत् ॥ २४ ॥

(सिद्धसारे)

Indira Gandhi National ... for the Arts

शस्यते चोपवासोऽत्र निचये मिश्रमाचरेत् ।

कृमिजे नस्यधूमादयः ।

कृमिजे शोणितं नस्यं तेन मूर्छन्ति जन्तवः ॥ २५ ॥
मत्ताः शोणितगन्धेन निर्यान्ति घ्राणवक्त्रयोः ।
सुतीक्ष्णनस्यधूमाभ्यां कुर्यान्निर्हरणं ततः ॥ २६ ॥
कृमिभिः पीतरक्तत्वाद्रक्तमत्र न निर्हरेत् ।

(वाहटे)

विळङ्गस्वर्जिकादन्तीहिंगुगोमूत्रसंयुतम् ॥ २७ ॥
संसिद्धं सार्षपं तैलं कृमिघ्नं नस्यमुत्तमम् ।
करवीरार्कमूलत्वक्द्रवन्तीगजपिप्पली ॥ २८ ॥
सिद्धं तैलं तु तन्नस्याच्छिरःकृमिविनाशनम् ।

(चाक्षुषे)

कम्पस्य सामान्यचिकित्सा ।

वाताभितापविहितः कम्पे दाहाद्विना क्रमः ॥ २९ ॥

(वाहटे)

शिरोरोगस्य सामान्यचिकित्सा ।

विपाच्य स्वस्तिकं शाकं पयसा स्वेदमाचरेत् ।
घृतलिप्ते ललाटे तु घोरशीर्षरुजापहः ॥ ३० ॥

(योगे-)

सैन्धवो वा सकृसरः पायसो वा ससैन्धवः ।
शिरोरोगहरः कोष्णो ललाटे स्वेद उच्यते ॥ ३१ ॥
कार्पासस्य च पत्रैश्च पीलु*पक्वफलैस्तथा ।
परूषकस्य तर्कार्याः पत्रैः स्वेदः शिरोरुजि ॥ ३२ ॥

नस्यम् ।

पिप्पलीसैन्धवैस्तैलं विपचेन्मतिमान् भिषक् ।
तेन नस्यं प्रदातव्यं शिरोरोगप्रणाशनम् ॥ ३३ ॥

(सारसंक्षेपे)

* 'पत्र' इति पाठान्तरम् ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नस्यं विदध्याद् गुळनागरं वा ससैन्धवां मागधिकामथो वा ।
घ्राणास्यमन्याहनुबाहुपृष्ठशिरोक्षिदन्तश्रवणामयेषु ॥ ३४ ॥
(अमितप्रभीयात्)

नस्यं शिरोर्त्तौ स्तन्येन पत्तूरमहिमाम्बुना ।
त्वगब्दनग्नजिन्मुस्तसुमनःक्षारकाणि वा ॥ ३५ ॥
(सिद्धयोगे)

धूमनस्यादयः ।

विश्वोषणनिशाचूर्णवर्त्यस्तैलोक्षिताः पृथक् ।
धूमनस्याच्छिरोरोगं शमयन्ति यथा विषम् ॥ ३६ ॥
(नारायणीयात्)

स्तन्यनिघृष्टा शुण्ठी लेपादचिराच्छिरोर्त्तिमप*नुदति ।
पुन्नागबीजमज्जेव सुपिष्टावन्तिसोमेन ॥ ३७ ॥
(काञ्चीपुरवासी)

शुण्ठीविळङ्गयष्टयाह्वैः भृङ्गतोये शृतं घृतम् ।
नस्यं षड्बिन्दु†दानेन सर्वमूर्द्धगदापहम् ॥ ३८ ॥
(सिद्धसारे)

कुलोत्तुङ्गतैलम् ।

यत्काकजङ्घाह्वयभृङ्गराजधात्रीविभीतस्वरसेषु सिद्धम् ।
तैलं शिरोरुक्षु भिषग्भिराप्तैरुक्तं कुलोत्तुङ्गसमाख्यमेतत् ॥ ३९ ॥
(बृहच्छ्रवाः)

शिग्रुमयूरकबीजैर्नीलीस्वरसे शृतेन तैलेन ।
नस्यादार्त्तिः शिरसो नश्येच्चिरकालरूढापि ॥ ४० ॥
(काञ्चीपुरवासी)

षड्बिन्दुतैलम् ।

एरण्डमूलं तगरं शताह्वा जीवन्ति रास्ना लवणोत्तमं च ।
भृङ्गं विळङ्गं मधुयष्टिका च विश्वौषधं चेति समानि कुर्यात् ॥ ४१ ॥

एतैर्विपक्वं पयसा च तैलं चतुर्गुणे भृङ्गरसे तथैव ।
षड्बिन्दवो नासिकयोः प्रयुक्ताः सर्वान्निहन्युश्शिरसो विकारान् ॥४२॥

---

* 'हरति' ग. पाठः

† 'नादेयं' इति पाठान्तरम् ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

च्युतांश्च केशान्पततश्च दन्तानबद्धमूलांश्च दृढीकरोति ।
सुपर्णनागप्रतिमं च चक्षुर्बाह्वोर्बलं चाप्यधिकं करोति ॥ ४३ ॥

तन्त्रान्तरादिति चन्द्रटे षड्बिन्दुतैलम् ॥

कुमारीतैलम् ।

मञ्जिष्ठाञ्जनशारिवाब्दकटुकातक्कोलजातीफल-
श्रीकण्ठत्रिफलाजटातगररुग्यष्टीचतुर्जातकैः ।
सोशीरागरुचोरयुग्ममृगनाभीन्दूत्पलाम्भोविसै-
स्तैलं नेत्रशिरोर्त्तिहारि सपयःसिद्धं कुमारीरसे ॥ ४४ ॥

अमृतामलकतैलम् ।

क्वाथे धात्रीगुडूच्योर्बिसमधुकबलाशारिबोशीरपद्मैः
काकोल्यादित्रिजातागरुसरलमधूकोत्पलाम्भोवरीभिः ।
श्रेष्ठातक्कोलजातीतगरमृगमदैश्चन्दनाब्देन्दुचोरै-
स्तैलं पक्कं सदुग्धं शमयति नितरां रोगजातं शिरोक्ष्णोः ॥ ४५ ॥

अमृतबलातैलम् ।

तैलं हन्ति सदुग्धमक्षिशिरसो रोगान् गुडूचीबला-
क्काथे साधितमब्दचोरकशटीतक्कोलजातीहिमैः ।
काकोल्यादिमधूकदारुसरलश्रेष्ठाचतुर्जातकै-
र्यष्टीसेव्यबिसोत्पलागरुवरीकर्पूरकुष्ठाम्बुभिः ॥ ४६ ॥

कन्यागुडूचीतैलम् ।

तैलं चन्दनगोपिका[1]ख्यगरुरुक्पुन्नागमुस्तेङ्गुद-
द्वन्द्वोद्गन्धिजटाम्बुचम्पकचतुर्जाताब्दसेव्यानतैः ।
कस्तूरीमृगकुङ्कुमेन्दुकटुकातक्कोलजातीफलै-
र्वासादक्षिशिरोर्त्तिनुत् किमु भृतं कन्यागुडूचीरसे ॥ ४७ ॥

भृङ्गामलकादितैलम् ।

भृङ्गामलकरसप्रस्थं तैलप्रस्थं पलं च मधुकस्य ।
क्षीराढके विपक्कं बलाकामपि कोकिलां कुरुते ॥ ४८ ॥

१. 'यष्टिगोप्यगरु' ख. पाठः.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अन्धमनन्धं कुरुते बधिरमबधिरं तथैव चलदन्तम् ।
उपचितपीनोरस्को भवति युवा मासमात्रयोगेन ॥ ४९ ॥

शीतपिण्डतैलम् ।

अरुणरिपुगळोजीकूलकाबिल्वधात्री-
तरुणजलकुमारीकेतकीस्वस्तिकानाम् ।
स्वरसमपि मकुष्ठस्यापि तैलं पयश्चे-
त्यखिलमिह समानं भागतो लोहपकम् ॥ ५० ॥
अगरुबिसगळोजीजातितकोलयुक्तै-
र्मधुकनयनभूषाशारिबावारिशीतैः ।
त्रिकसुरभिशटीरुक्सेव्यमुस्तोत्पलाब्दै-
र्मिसितगरविदारीस्पृक्कमांसीक्षतोत्थैः ॥ ५१ ॥
एतत्तैलं नामतः शीतपिण्डं
चक्षुर्मूर्ध्नोर्दाहपाकौ निहन्यात् ।
केशानां यौ स्फोटजातौ च रौक्ष्यं
नेत्रास्रावं तैमिरं नीलिकां च ॥ ५२ ॥

तुङ्गद्रुमादितैलम् ।

तुङ्गद्रुमस्य तरुणस्य जले सुगन्धा-
लामञ्जयष्टिमधुकोत्पलचन्दनानाम् ।
कल्केन दुग्धसहितेन विपक्कमेत-
त्तैलं शिरोनयनतर्पणमर्पणेन ॥ ५३ ॥

बलाधात्र्यादितैलम् ।

एको भागो बलाधात्र्योर्गुडूच्यास्तु तदर्धकम् ।
उशीरस्य तदर्धं स्यात्तदर्धं हिरिबेरकम् ॥ ५४ ॥
तदर्धं चन्दनं यष्टि प्रसूनं बकुळस्य च ।
द्रोणेऽपां विपचेत्सम्यक् चतुर्भागावशेषितम् ॥ ५५ ॥
अत्र कल्कं प्रदातव्यं मधुकं चन्दनद्वयम् ।
कुष्ठमुत्पलमब्दं च शारिबा च त्रिजातकम् ॥ ५६ ॥
जातीफलं सतकोलं कर्पूरं च शतावरी ।
जीवकर्षभकौ मेदा मृद्वीका कुंकुमं तथा ॥ ५७ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

क्षामज्जकं च शालूकं चोरकद्वयपुष्करम्।
नागपुष्पं नखं स्पृक्का मञ्जिष्ठा कटुरोहिणी॥ ५८॥
अंजनं सरलं दारु चंपकं मृगनाभिकम्।
मधूकपुष्पं श्योनाकं त्रिफला फलिनी मिसी॥ ५९॥
मुस्तागरु तथा मांसी तगरं पद्मकेसरम्।
कषायस्य समं क्षीरं रसमामलकात्तथा॥ ६०॥
दत्त्वा तद्गुच्छतावर्याः तैलप्रस्थं विपाचयेत्।
एतत्तैलं निहन्त्याशु पानाभ्यञ्जननावनैः॥ ६१॥
शिरोनेत्रगतान् रोगानन्यान् पित्तानिलोद्भवान्।
अंगदाहे शिरोरोगे नेत्ररोगे च शस्यते॥ ६२॥
क्षतक्षयहरं वृष्यं रक्तमांसबलप्रदम्।
ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु विशेषेण प्रशस्यते॥ ६३॥

(तन्त्रान्तरात्)

उपशीर्षकाचिकित्सा।

नवे जन्मोत्तरं जाते योजयेदुपशीर्षके।
वातघ्यामधिक्रियां पक्वे कर्म विद्रधिचोदितम्॥ ६४॥
आमपक्वे यथायोग्यं विद्रधीपिटकार्बुदे।

अरूंषिकाचिकित्सा।

अरूंषिका जलौकाभिर्हृतास्रा निम्बवारिणा॥ ६५॥
सिक्ता प्रभूतलवणैर्लिंपेदश्वशकृद्रसैः।
पटोलनिम्बपत्रैर्वा सहरिद्रैः सुकल्कितैः॥ ६६॥
गोमूत्रातिलपिण्याककुक्कवाकुमलैरपि।
कपालभृष्टं कुष्ठं वा चूर्णितं तैलसंयुतम्॥ ६७॥
रूंषिकालेपनं कण्डूक्लेददाहार्त्तिनाशनम्।
मालतीचित्रकाश्वघ्ननक्तमालैः प्रसाधितम्॥ ६८॥
वचारूंषिकयोस्तैलमभ्यङ्गः क्षुरघृष्टयोः॥

(वाहटे)

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मनःशिलैलाहरितालपिप्पलीकुष्ठकासीसहरिद्राकरञ्जतगरमुस्तविळ-ङ्गचित्रकसिद्धार्थककरवीरमूलचूर्णगर्भं तैलमादित्यपाकं व्रणरोपणम्। एवमनुपशमे वमनधूमकायशिरोविरेकान् कुर्यात् ॥

(सङ्ग्रहे)

दारुणके सिरावेधादयः ।

विध्येत्सिरां दारुणके लालाट्यां शीलयेन्मृजाम् ।
नावनं मूर्ध्नि वस्ति च लेपयेच्च समाक्षिकैः ॥ ६९ ॥
प्रियाळबीजमधुककुष्ठमाषैः ससर्षपैः ।
लाक्षाशम्याकपत्रैडगजधात्रीफलैस्तथा ॥ ७० ॥
कोरदूषतृणक्षारवारिप्रक्षाळनं हितम् ॥

(वाहटे)

मुस्तादिगुळिका ।

मुस्ताकारभिकोषणनिम्बत्वग्धात्रीभिः क्रमात्पिष्टैः ।
गुळिकाः प्रलेपयुक्ताः सर्वोर्वासापहाः केश्याः ॥ ७१ ॥
धात्रीफलेन लिप्ते लिकुचफलस्वरसगाढपिष्टेन ।
मूर्धनि सोर्वासरुजः प्रभवति कण्ड्वादिकं हर्तुम् ॥ ७२ ॥

(काञ्चीपुरवासी)

लिकुचस्वरसे तैलं पचेन्मरिचकारभी ।
कल्कीकृत्य तदभ्यङ्गात्केश्यमुर्वासकण्डुहृत् ॥ ७३ ॥

धुर्धूरकतैलम् ।

धुर्धूरकस्य स्वरसे तद्बीजैः श्लक्ष्णकल्कितैः ।
पक्वं तैलं निहन्त्याशु कण्डूकेशच्युतिं नृणाम् ॥ ७४ ॥
कुण्डलीफलसारेण बहुशः परिभावितम् ।
अङ्कोलबीजमरिचकुष्ठचूर्णं ततः पुनः ॥ ७५ ॥
तैलेन मिश्रितं धान्ये स्थापयेद्दशवासरम् ।
तत्केशदोषकण्डूतिनाशनं केशरोहणम् ॥ ७६ ॥

(वृद्धश्रवाः)

Indira Gandhi National Centre for the Arts

चित्रकादितैलम्।

चित्रकार्कालर्कनालीवसुककुरुटुकाः केतकी सेन्द्रवल्ली
वीरा जीमूतभृङ्गावमृतहठनिशाः कुण्डली चापि तेषाम्।
तैलं सिद्धं रसेषु त्रिकटुकरजनीसोमराजी च पथ्या
सिद्धं सिद्धार्थकैस्तत्प्रणुदति शिरसो रोगजातानि केश्यम् ॥७७॥

(तन्त्रान्तरे)

जीमूतादितैलम्।

जीमूतभृङ्गकरवीरनिशार्कनील्य-
स्तेषां रसे तिलजमेकरसेन तुल्यम्।
कार्पासमूलसहितं मृदुवह्निपक्व-
मुर्वासकेशशतनं विनिहन्ति कण्डूम् ॥ ७८ ॥

(तन्त्रान्तरे)

इन्द्रलुप्ते प्रलेपादयः।

इन्द्रलुप्ते यथासन्नं सिरां विध्वा प्रलेपयेत्।
प्रच्छायगाढं कासीसमनोह्वातुत्थकोषणैः ॥ ७९ ॥

वन्यामरतरुभ्यां वा गुञ्जामूलफलैस्तथा।
तथा लांगलिकामूलैः करवीररसेन वा ॥ ८० ॥

धूर्धूरकस्य पत्राणां भल्लातकरसेन वा।
अथवा माक्षिकहविस्तिलपुष्पत्रिकण्टकैः ॥ ८१ ॥

तैलाक्ता हस्तिदन्तस्य मषी चाप्यौषधं परम्।
शुक्ररोमोद्गमे तद्वन्मषी मेषविषाणजा ॥ ८२ ॥

वर्जयेद्वारिणा सेकं यावद्रोमसमुद्गमः ॥

(वाग्भटे)

घृष्टलिप्तमेरण्डपत्रावच्छादितं सत् रात्रिमुषितं प्रातर्माहिषनवनीतेन लिम्पेत्। मार्कवपत्रसहचरपुष्पपक्वं वा। वार्ताकफलैर्वा तैलं पक्वं क्षौद्राञ्जनयुक्तमालेपः। सक्षौद्रो वा क्षुद्रवार्ताकरसः। जलशूको वा पलाशक्षारसान्द्रः। गोशकृता वा घृष्टमिन्द्रलुप्तमरुष्कररसेनावलिप्या-

न्तर्धूमदग्धकूर्ममष्यावचूर्णयेत् । कूर्मकपालभस्मना वा सुरसारसाक्तेन प्रदिह्यात् । हस्तिदन्तमष्या वा तैलान्वितया । पूतीकरञ्जपत्राणि वा ससैन्धवानि लेपः । पिप्पल्यञ्जनरसाञ्जनवाकुचिकाफललोहरजांसि वा गोमूत्रपिष्टानि । खलतिविहितानि चाचरेत् ॥

(संग्रहे)

केशरोहणादियोगाः ।

छागलक्षीररसाञ्जनदग्धेभविषाणलेपनात्केशाः ।
रोहन्ति करतलेष्वपि किं पुनरन्यप्रदेशेषु ॥ ८३ ॥

मधुकाञ्जनतिलकुसुमैर्लोहितवर्कारिपुष्पसंयुक्तैः ।
साजक्षीरो लेपो नखेऽपि रोमोद्गमं कुरुते ॥ ८४ ॥

(तन्त्रान्तरादिति चन्द्रटे)

खलतौ पलिते वल्यां हरिल्लोम्नि च शोधितम् ।
नस्यवक्त्रशिरोऽभ्यङ्गप्रदेहैः समुपाचरेत् ॥ ८५ ॥

सिद्धं तैलं बृहत्याद्यैर्जीवनीयैश्च नावनम् ।
मासं वा निम्बजं तैलं क्षीरभुङ्नावयेद्यतिः ॥ ८६ ॥

(वाहटे)

नीलोत्पलमुशीरं च तगरं नागकेसरम् ।
शारिवां चैव कुष्ठं च अजाक्षीरेण पेषयेत् ॥ ८७ ॥

तैलमेतैर्विपक्वं तु रोम्णां जननमुत्तमम् ॥

(वृद्धश्रवाः)

त्रिफलार्जुनसैर्यकत्वक्पुष्पकृष्णापिण्डीतकफलमूलनीलोत्पललोहचूर्णकासीसजम्बूमार्कवमञ्जिष्ठामेषशृङ्गीखदिररजःसकर्दममर्दितोक्ताणुतैलयुक्तमसनसारसमुद्गके न्यस्तं कर्दमे मासं निखातं स्थितमुद्धृत्तं सूचीकूर्चेण प्रच्छितायाः खलतेर्लेपः परं लोमसंजननः । खलतिपलितयोश्च प्रयोगान् परस्परं विदध्यात् ॥

(सङ्ग्रहे)

वटावरोहकेशिन्योश्चूर्णेनादित्यपाचितम् ।
गुडूचीस्वरसे तैलमभ्यङ्गात्केशरोहणम् ॥ ८८ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्नुहीपयः पयोऽर्कस्य लाङ्गलीमार्कवौ विषम् ।
मूत्रमाजं सगोमूत्रं रक्तकेशेन्द्रवारुणीम् ॥ ८९ ॥
सिद्धार्थं तीक्ष्णगन्धां च कल्कं दत्त्वा विपश्चिता ।
वह्निना मृदुना पक्वं तैलं खालित्यनाशनम् ॥ ९० ॥

(सिद्धसारे)

नीलीभृङ्गादितैलम् ।

नीलीभृङ्गरजःशतक्रतुलताधात्रीफलानां रसे
क्षीरैराजकनालिकेरमहिषीधेनूद्भवैः साधितम् ।
तैलं तत्पयसैव पिष्टलुलितैर्यष्ट्याह्वगुञ्जाञ्जनैः
केशान् संजनयेत्तलेऽपि करयोरास्तामकेशं शिरः ॥ ९१ ॥

(तन्त्रान्तरे)

नस्यतैलम् ।

क्षीरात्सहचराद् भृङ्गरजसः सौरसाद्रसात् ।
प्रस्थैस्तैलस्य कुडवो यष्टीमधु पलान्वितः ॥ ९२ ॥
सिद्धः शैलासने भाण्डे शृङ्गे मेषस्य वा स्थितः ।
नस्यं स्यात्क्षीरपिष्टौ वा दुग्धिकाकरवीरकौ ॥ ९३ ॥
उत्पाद्य पलितं देयावाशये पलितापहौ ।

महानीलतैलम् ।

आदित्यवल्ल्या मूलानि कृष्णसैरीयकस्य च ॥ ९४ ॥
फलं कृष्णशणात्पत्रं सुरसायष्टिमार्कवम् ।
सुराह्वं काकमाची च पृथग्दशपलांशिकम् ॥ ९५ ॥
प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठा लोध्रकृष्णागरूत्पलम् ।
आम्रास्थि कर्दमः कृष्णा मृणाली रक्तचन्दनम् ॥ ९६ ॥
नीलीभल्लातकास्थीनि कासीसं मदयन्तिका ।
सोमराज्यसनः शस्त्रं कृष्णं पिण्डीतचित्रकौ ॥ ९७ ॥
पुष्पाण्यर्जुनकाश्मर्यादामजम्बूफलाञ्जनम् ।
प्रत्येकं पञ्चपलिकं पिष्टं सत्रिफलाकणम् ॥ ९८ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अक्षतैलाढकं तेन पचेद् धात्रीरसार्मणे ।
कुर्यादादित्यपाकं वा यावच्छुष्को भवेद्रसः ॥ ९९ ॥
लोहपात्रे ततः पूतं महानीलं प्रयोजितम् ।
तत्पाने नावनाभ्यङ्गे शुद्धस्य नियतात्मनाम् ॥ १०० ॥
सर्वजत्रूर्ध्वरोगघ्नं पलितघ्नं विशेषतः ॥
(सङ्ग्रहे चरकत्रिमर्मके च)

तिलाः सामलकाः पद्मकिञ्जल्को मधुकं मधु ।
रञ्जयेद् बृंहयेच्चापि केशान्मूर्ध्नि प्रलेपनात् ॥ १०१ ॥
(वाहटे)

नील्यादितैलम् ।

नीलीदलं भृङ्गरजोऽर्जुनत्वक्
पिण्डीतकं कृष्णभयोरजश्च ।
बीजोद्भवं साहचरं च पुष्पं
पथ्याक्षधात्रीसहितं विचूर्ण्य ॥ १०२ ॥
एकीकृतं सर्वमिदं प्रमाय
पङ्केन तुल्यं नलिनीभवेन ।
संयोज्य पश्‍ं कलशे निधाय
लौहे दृढे सद्मनि सापिधाने ॥ १०३ ॥

अनेन तैलं विपचेद्विमिश्रय रसेन भृङ्गत्रिफलाभवेन ।
आसन्नपाके च परीक्षणार्थं पत्रं बलाकाभवमाक्षिपेच्च ॥ १०४ ॥
भवेद्यदा तद् भ्रमराङ्गनीलं तदा विपक्वं विनिधाय पात्रे ।
कार्ष्णायसे मासमवस्थितं तदभ्यङ्गयोगात् पलितं निहन्यात् ॥
(सुश्रुतान्मिश्रके नील्याद्यं तैलम्)

मञ्जिष्ठादितैलम् ।

माञ्जिष्ठा पद्मकं कुष्ठं चन्दनं गैरिकं बलाम् ।
हरिद्रे द्वे प्रियङ्गुं च नागयष्टीं सवाकुचीम् ॥ १०६ ॥

---

१. 'कृष्णायसे' ख. पाठः·

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दारु प्रपाण्डरीकं च पिष्ट्वा तु पलिकानि तु ।
तैलप्रस्थं गवां क्षीरं प्रस्थं क्वाथं तथासनात् ॥ १०७ ॥
चतुर्गुणं भृङ्गरसं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
अस्य तैलस्य पक्वस्य शृणु वीर्यमतः परम् ॥ १०८ ॥
केशशाते शिरोदुःखे मन्यास्तम्भे हनुग्रहे ।
कर्णदन्ताक्षिशूले च नस्येऽभ्यङ्गे च योजयेत् ॥ १०९ ॥
सुकुञ्चिताग्रान् स्निग्धांश्च केशान् संजनयेद् बहून् ।
पलित चेन्द्रलुप्ते च तैलमेतत्प्रशस्यते ॥ ११० ॥
मञ्जिष्ठाद्यमिदं नाम्ना शिरोरोगनिवारणम् ॥

(तन्त्रान्तरे)

माहिषीनवनीतप्रयोगः ।

क्षीरोदकवितुषीकृतसितगुञ्जाकल्कमानिकोन्मिश्रात् ।
कंसं महिषीक्षीरात् सततं दर्व्याविघट्टयन्विपचेत् ॥ १११ ॥
दध्नस्ततः सुजातं नवनीतं सार्धपलभुजङ्गरजः ।
लोहसमुद्गान्तःस्थितमाकाष्ण्यार्द् व्रीहिराशिमध्यस्थम् ॥ ११२ ॥
त्रिफलाजलधौतशिराश्चत्वारिंशद्दिनान्यथाभ्यंज्यात् ।
जितमधुकरनिकुरुम्बच्छवयः केशाः स्युराजीवम् ॥ ११३ ॥

लोहवरादितैलम् ।

लोहवरारुक्कट्फलजपाप्रसूनक्रिमिघ्ननीलीनाम् ।
क्वाथे केतकिनीलीभृङ्गपयोभिः शृतं तैलम् ॥ ११४ ॥
जम्बूवन्दाकायःकुष्ठरजोन्मिश्रितं समभ्यङ्गात् ।
जितचमरवालभारस्निग्धघनोदारकेशः स्यात् ॥ ११५ ॥

केतक्यादितैलम् ।

केतकवटमृगधात्रीभृङ्ग्यमृतानालिकेरवल्कलजे ।
धात्रीकल्केन रसे तैलं केश्यं समक्षीरे ॥ ११६ ॥

(काञ्चीपुरवासी)

नावनतैलम् ।

प्रपौण्डरीकयष्ट्याह्वपिप्पल्युत्पलचन्दनैः ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

धात्र्यम्बुसाधितं तैलं नावनात्पलितादिजित् ॥ ११७ ॥
रामाशेलुतिलाक्षाणां तैलं नावनतो जराम् ।
भृङ्गनीलीकुरण्डाह्वशिरीषाम्बुजुषां हरेत् ॥ ११८ ॥
शिखिपित्तबिसाम्रास्थिमदयन्त्यञ्जनोत्पलैः ।
सनीलीभृङ्गकासीसैरक्षतैलं समैः पचेत् ॥ ११९ ॥
लोहभाण्डे स्थितं मासमकालपलितं जयेत् ।
एतदभ्यङ्गमात्रेण नावनेनापि कालजम् ॥ १२० ॥
(सिद्धसारे

पचेत् सैन्धवशुक्ताम्लैरयश्चूर्णं सतण्डुलम् ।
तेनालिप्तं शिरःशुद्धमस्निग्धमुषितं निशाम् ॥ १२१ ॥
तत्प्रातस्त्रिफलाधौतं स्यात् कृष्णास्निग्धमूर्धजम् ॥
(संग्रहे)

अन्यन्महानलितैलम् ।

आमण्डको बला भृङ्गी गुळूची चेन्द्रवल्लिका ।
सुनिषण्णो हठश्चापि पलाशः केतकी तथा ॥ १२२ ॥
एतेषां स्वरसा ग्राह्या क्षुण्णानां च पृथक् पृथक् ।
बीजकत्रिफलानीलीकाथार्धेन समायुते ॥ १२३ ॥
विपचेत्सप्तगुणिते स्वरसे मतिमान् भिषक् ।
तिलात् कृष्णात्सुजातं वा तैलं वैभीतकं तु वा ॥ १२४ ॥
क्षीरं तु माहिषं तत्र स्नेहात् षड्गुणमावपेत् ।
तत्र कल्कानिमान्दद्यादसनोदकपेषितान् ॥ १२५ ॥
श्यामापुष्पं मातुलुङ्गं नीली कृष्णायसंरजः ।
त्रिफलापाद्मिनीमूलं पुष्पं सहचरस्य च ॥ १२६ ॥
सोमराजीमृणाळं च पुष्पं पिण्डीतकस्य च ।
अर्जुनत्वक्तथा मुस्ता तिलाः कृष्णास्तथैव च ॥ १२७ ॥
प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठाचन्दनं शारिबाद्वयम् ।
वर्षाभूश्चूतमज्जा च जम्बूपुष्पं तथासनम् ॥ १२८ ॥
इङ्गुदी मदयन्ती च उशीरं सुरसं तथा ।
शतपुष्पाभद्रदारू काकमाची च मार्कवम् ॥ १२९ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नीलोत्पलं कर्दमं च मूर्वामूलं तथाञ्जनम् ।
मधुकं चेति तुल्यांशं लाभतः संग्रहेद् बुधः ॥ १३० ॥

आयसे भाजने सिद्धं मृदुपाकेन गाळयेत् ।
एकमासं यथावस्थं धान्यपाकं प्रकल्पयेत् ॥ १३१ ॥

निदध्यादायसे भाण्डे वैजके वाथ भाजने ।
अथैतदुपयुञ्जीत शीतगन्धाधिवासितम् ॥ १३२ ॥

नस्योपमर्शनालेपपानाभ्यङ्गविधानतः ।
तैलं प्रशमयेद्दोषं खालित्यादिं शिरोगतम् ॥ १३३ ॥

इन्द्रलुप्ते शिरोलिप्तमेतेन सुनिरन्तरम् ।
जायते मासमात्रेण श्लक्ष्णनीलाळकाचितम् ॥ १३४ ॥

अश्नीयान्माषयूषेण पयसा वा घृतेन वा ।
शाल्यन्नं कृसरान्नं वा सात्म्यं सेवेद्यथाविधि ॥ १३५ ॥

महानीलमिति ख्यातं केश्यमिन्द्रियवर्धनम् ।
तैलोत्तममिदं प्राह विदेहाधिपतिः स्वयम् ॥ १३६ ॥

केशरञ्जनानि तैलानि ।

सैरीयजम्ब्वर्जुनकाश्मरीजं
पुष्पं तिलो मार्कवचूतबीजे ।
पुनर्नवौ कर्दमकण्टकार्यौ
कासीसपिण्डीतकबीजसारम् ॥ १३७ ॥

फलत्रयं लोहरजोऽञ्जनं च
यष्ट्याह्वयं नीरजशारिवे च ।
पिष्ट्वा च सर्वं सह मादयन्त्या
साराम्भसा बीजकसम्भवेन ॥ १३८ ॥

साराम्भसा सप्तभिरेव पश्चात्
प्रस्थैः समालोड्य दशाहगुप्तम् ।
लौहे सुपात्रे च निधाय तैल-
मक्षोद्भवं तच्च पचेद् प्रयत्नात् ॥ १३९ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पक्वं च लौहेऽभिनवे विधाय
नस्यं विदध्यात्परिशुद्धकायः ।
अभ्यञ्जयेन्नित्यमनेन केशान्
भुञ्जीत माषान् कृसरानथो वा ॥ १४० ॥

मासोपरिष्टाद् घनकुञ्चिताग्राः
केशा भवन्ति भ्रमराञ्जनाभाः ।
केशास्तथान्ये खलतौ भवेयु-
र्जरा न चैनं सहसाभ्युपैति ॥ १४१ ॥

(पाठशुद्धौ)

सममाम्रास्थ्ययश्चूर्णं तत्समं त्रैफलं रजः ।
स्तोकं नीलाञ्जनाच्चूर्णमेतच्चूर्णचतुष्टयम् ॥ १४२ ॥

षड्गुणेन कषायेण त्रिफलाया विलोळितम् ।
द्विगुणेन तु तैलेन लोहपात्रे विमर्दितम् ॥ १४३ ॥

ततो निधापयेद्धान्यराशौ मासचतुष्टयम् ।
तत्करोति बलाकाभान् केशान्नीलाञ्जनोपमान् ॥ १४४ ॥

धात्रीवन्दाकतैलम् ।

धात्रीवन्दाकभृङ्गीत्रिफलरसयुतं लोहचूर्णेन युक्तं
गुञ्जायाश्चापि मूलं समघरणधृतं क्षीरपिष्टं हि सर्वम् ।
तैलेऽस्मिन् पच्यमाने जपकुसुमदलं प्राक्षिपेद्रागहेतो-
रेतस्माद्रोमकूपादळिकुलसदृशा जायते रोमराजिः ॥

(तन्त्रान्तरे)

श्लेष्मातकतैलम् ।

बीजैः श्लेष्मातकस्य व्यपगमिततुषैः काञ्चिकश्लक्ष्णपिष्टै-
र्यल्लिप्ताल्लोहदण्डाद्दिनकरकिरणैस्तापितात्प्रच्यवेत ।
तत्तैलं केशकार्ष्ण्यं जनयति परमं नावनाभ्यञ्जनाभ्यां
मूर्धघ्राणाक्षिदन्तश्रवणगळरुजं हन्ति निःशेषतश्च ॥ १४६ ॥

(सङ्ग्रहे)

Indira Gandhi National ... for the Arts

कीचकफलतैलम् ।

कीचकानां फलैः पिष्टैः कटुतैलं विपाचितम् ।
सगोमूत्रं तदभ्यङ्गात् कपोलव्याधिनाशनम् ॥ १४७ ॥

(चन्द्रटे)

जम्बीरादितैलम्

अङ्कोलबीजमरिचकुष्ठैः कल्कीकृतैर्भिषक् ।
पचेत् बकुळपत्रस्य जम्बीरस्य रसाढके ॥ १४८ ॥
तैलप्रस्थं शिरोऽभ्यङ्गात् शिरःकुष्ठविनाशनम् ।
गुर्वी स केशकण्डूं च शिरोरोगांश्च नाशयेत् ॥ १४९ ॥
केशानां वर्धनं नित्यमङ्गदौर्गन्ध्यनाशनम् ।
तैलप्रस्थं सधान्याम्लं जम्बीरस्य रसाढके ॥ १५० ॥
प्रस्थे च तुलसीचिश्चानीलीबकुळजाद्रसात् ।
प्रत्येकं कल्कितैरेभिः कुण्डलीफलजाम्बुना ॥ १५१ ॥
यष्टीत्रिजातकोशीरकुष्ठजातीरसाम्बुदैः ।
तक्कोलबीजमञ्जिष्ठाकर्पूरमृगनाभिभिः ॥ १५२ ॥
त्रिफलाङ्कोलबीजैश्च चन्दनागरुकुङ्कुमैः ।
सम्यक् सिद्धमिदं केश्यं कृमिकण्डूविनाशनम् ॥ १५३ ॥
शिरःकुष्ठं शिरोरोगानुर्वासङ्क्लेशशातनम् ।
निहन्त्यभ्यङ्गमात्रेण देहदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥ १५४ ॥
कुष्ठाधिकारनिर्दिष्ट पञ्चतैलं च योजयेत् ।

(योगमालायाम्)

मायूरघृतम् ।

मयूरं पक्षपित्तान्त्रपादविट्तुण्डवर्जितम् ।
दशमूलबलारास्नामधुकैस्त्रिफलैर्युतम् ॥ १५५ ॥
जले पक्त्वा घृतप्रस्थं तस्मिन् क्षीरसमं पचेत् ।
कल्कितैर्मधुरद्रव्यैः सर्वजत्रूर्ध्वरोगजित् ॥ १५६ ॥
तदभ्यासीकृतं पानवस्त्यभ्यञ्जननावनैः ।

---

१. 'मरिच' इति पाठान्तरम्.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

महामायूरघृतम्।

एतेनैव कषायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १५७ ॥
चतुर्गुणेन पयसा कल्कैरेभिश्च कार्षिकैः ।
जीवन्तीत्रिफलामेदामृद्वीकाद्विपरूषकैः ॥ १५८ ॥
समङ्गाचविकाभार्ङ्गीकाश्मरीकर्कटाह्वयैः ।
आत्मगुप्तामहामेदातालखर्जूरमस्तकैः ॥ १५९ ॥
मृणालबिसखर्जूरयष्टीमधुकजीवकैः ।
शतावरीविदारीक्षुबृहतीशारिवायुगैः ॥ १६० ॥
दूर्वाश्वदंष्ट्रर्षभकशृङ्गाटककशेरुकैः ।
रास्नास्थिरातामलकीसूक्ष्मैलाशटिपौष्करैः ॥ १६१ ॥
पुनर्नवातुकाक्षीरीकाकोलीधन्वयाषकैः ।
मधूकाक्षोलवातामम्रुञ्जाताभिषुकैरपि ॥ १६२ ॥
महामायूरमित्येतन्मायूरादधिकं गुणैः ।
धात्विन्द्रियस्वरभ्रंशश्वासकासार्दितापहम् ॥ १६३ ॥
योन्यसृक्छुक्रदोषेषु शस्तं वन्ध्यासुतप्रदम् ।
आखुभिः कुक्कुटैर्हंसैः शशैश्चैवं प्रकल्पयेत् ॥ १६४ ॥
जत्रूर्ध्वजानां व्याधीनामेकत्रिंशच्छतद्वयम् ।
परस्परमसङ्कीर्णं विस्तरेण प्रकाशितम् ॥ १६५ ॥
ऊर्ध्वमूलमधःशाखमृषयः पुरुषं विदुः ।
मूलप्रहारिणस्तस्माद्रोगाञ्छीघ्रतरं जयेत् ॥ १६६ ॥

इति योगरत्नसमुच्चये शिरोरोगचिकित्साधिकारः
पञ्चविंशतितमः ।

शालाक्यतन्त्रं समाप्तम् ।

अथ व्रणचिकित्साधिकारः ।

व्रणो द्विधा निजागन्तुदुष्टशुद्धाविभेदतः ।
निजो दोषैः शरीरोत्थैरागन्तुर्बाह्यहेतुजः ॥ १ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दोषैरधिष्ठितो दुष्टः शुद्धस्तैरनधिष्ठितः ।
संवृतत्वं विवृतता काठिन्यं मृदुतापि वा ॥ २ ॥

अत्युत्सन्नावसन्नत्वमत्यौष्ण्यमतिशीतता ।
रक्तत्वं पाण्डुता कार्ष्ण्यं पूतिपूयपरिस्रुतिः ॥ ३ ॥

पूतिमांससिरास्नायुच्छन्नतोत्सङ्गतातिरुक् ।
संरम्भदाहश्वयथुकण्ड्वादिभिरुपद्रुतिः ॥ ४ ॥

दीर्घकालानुबन्धश्च विद्याद् दुष्टव्रणाकृतिम् ।
स च दुष्टव्रणा पञ्चदशधा स्याद्यथा पृथक् ॥ ५ ॥

(वाग्भटे)

पृथग्दोषैः संसर्गान्निचयेन च सप्तविधः । सरक्तैस्तैस्तावान् । केवलेनासृजैक इति ॥

तत्र वातेन श्यावकृष्णारुणो भस्मनिभो वा मांसमस्तु पुलाकाम्बुतुल्यः तन्वल्पास्रावयुतः सतोदो निर्मांसो रूक्षश्च । पित्तेन नीलपीतकपिलः क्षिप्रजः किंशुकभस्माम्बुमूत्रतैलाभः बहूष्णस्रावः सरागोष्मपाकश्च । कफेन पाण्डुः कण्डूमान् बह्वसितघनस्रावः कठिनो मन्दरुजः स्थूलोष्ठश्च । रक्तेन प्रवालरक्तः सरक्तपूयास्रावो वाजिस्थानतुल्यगन्धः पित्तलिङ्गश्च । मिश्रो मिश्रलिङ्गः ॥

(तन्त्रान्तरे)

शुद्धव्रणलिङ्गः ।

जिह्वाप्रभो मृदुः श्लक्ष्णः श्यावौष्ठः पिटिकः समः ।
किञ्चिदुन्नतमध्यो वा व्रणः शुद्धोऽनुपद्रवः ॥ ६ ॥

साध्यासाध्यानि ।

त्वगामिषसिरास्नायुसन्ध्यस्थीनि व्रणाश्रयाः ।
कोष्ठो मर्म च तान्यष्टौ दुःसाध्यान्युत्तरोत्तरम् ॥ ७ ॥

सुसाध्यः सत्वमांसाग्निवयोबलवति व्रणः ।
वृत्तो दीर्घस्त्रिपुटकश्चतुरस्राकृतिश्च यः ॥ ८ ॥

तथा स्फिक्पायुमेढ्रौष्ठपृष्ठान्तर्वक्त्रगण्डगः ।
कृच्छ्रसाध्योऽक्षिदशननासिकापाङ्गनाभिषु ॥ ९ ॥

---

१. 'गण्डयोः' इति मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठः ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सीवनीजठरश्रोत्रपार्श्वकुक्षिस्तनेषु च ।
फेनपूयानिलवहः शल्यवानूर्ध्वनिर्वमी ॥ १० ॥
भगन्दरोऽन्तर्वदनस्तथा कक्ष्यास्थिसंश्रितः ।
कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ॥ ११ ॥
व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषां च स्युर्व्रणे व्रणाः ।
नैव सिध्यन्ति वीसर्पज्वरातीसारकासिनाम् ॥ १२ ॥
पिपासूनामनिद्राणां श्वासिनामविपाकिनाम् ।
भिन्ने शिरःकपाले वा मस्तुलुंगस्य दर्शने ॥ १३ ॥
स्नायुक्लेदात्सिराच्छेदाद् गाम्भीर्यात्क्रिमिभक्षणात्।
अस्थिभेदात्सशल्यत्वात्सविषत्वादतर्कितात् ॥ १४ ॥
मिथ्याबन्धादतिस्नेहाद्रौक्ष्याद्रोमादिघट्टनात् ।
क्षोभादशुद्धकोष्ठत्वात्सौहित्यादतिकर्शनात् ॥ १५ ॥
व्रणो मिथ्योपचाराच्च नैव साध्योऽपि रोहति ।
मद्यपानाद्दिवास्वप्नाद्व्यवायाद्रात्रिजागरात् ॥ १६ ॥

(वाग्भटे)

(इति विशेषः संग्रहे)

तत्र वयःस्थानां प्रत्यग्रधातुत्वादाशु व्रणसंरोहो भवति । वृद्धानां स्थिरबहुमांसत्वाच्छस्त्रमवचार्यमाणं सिरास्नाय्वादीन्न प्राप्नोति । प्राणवतां वेदनाहारविहारयन्त्रणादिभिर्न ग्लानिः । सत्ववतां दारुणैरपि क्रियाविशेषैर्न व्यथा भवति । आत्मवतां सुनियमिताहारविहारादिभिरुपदेशैर्नान्यथा भवति । दीप्ताग्नीनामप्रक्लिन्नदेहत्वात् । प्रकृतितश्चाप्रक्लेदिशरीराणां तद्विधयोश्च देशकालयोः आस्रावदौर्गन्ध्याभावादाशु विशुद्धेन मांसेनानुपद्रवमापूरणम् । एत एव गुणा वृद्धकृशाल्पप्राणभीरुमन्दाग्निप्रक्लेदिदेहदेशकालेषु विपरीताः ।

(संग्रहे)

तस्य व्रणस्य षष्टिरुपक्रमा भवन्ति, अपकर्षणालेपपरिषेकाभ्यङ्गस्वेदविम्लापनोपनाहपाचनविस्रावणादयः ।

(सौश्रुते)

१. 'व्रण' ख. पाठः.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अथात्र शोफावस्थायां यथासन्नं विशोधनम् ।
योज्यं शोफो हि शुद्धानां व्रणश्चाशु प्रशाम्यति ॥ १७ ॥
(वाग्भटे)

तत्रापतर्पणमेवादौ प्रधानतमम् ।

रागसंरम्भरहिताः परिम्लाना हृताशयाः ।
सद्यः शाम्यन्ति शुद्धानां व्रणाः शोफाश्च देहिनाम् ॥ १८ ॥
(संग्रहे)

कुर्याच्छीतोपचारं च शोफावस्थस्य सन्ततम् ।
दोषाग्निरग्निवत्तेन प्रयाति सहसा शमम् ॥ १९ ॥
व्रणः संजायते प्रायः पाकाच्छ्वयथुपूर्वकात् ।
तमेवोपचरेत्तस्माद्रक्षन् पाकं प्रयत्नतः ॥ २० ॥
सुशीतलेपसेकासृङ्मोक्षसंशोधनादिभिः ।
शोफोऽल्पोऽल्पोष्मरुक्सामः सवर्णः कठिनः स्थिरः ॥ २१ ॥
(वाग्भटे)

वेदनोपशमार्थाय तथा पाकभयाय च ।
अचिरोत्पातिते शोफे कुर्याच्छोणितमोक्षणम् ॥ २२ ॥
(सौश्रुते)

शोफे व्रणे च कठिने विवर्णे वेदनान्विते ।
विषयुक्ते विशेषेण जलजाद्यैर्हरेदसृक् ॥ २३ ॥
दुष्टास्रेऽपगते सद्यः शोफरागरुजां शमः ।
हृते हृते च रुधिरे सुशीतैः स्पर्शवीर्ययोः ॥ २४ ॥
सुश्लक्ष्णैस्तदहःपिष्टैः क्षीरेक्षुस्वरसद्रुतैः ।
शतधौतघृतोपेतैर्मुहुरन्यैरशोषिभिः ॥ २५ ॥
प्रतिलोमं हितो लेपः सेकाभ्यङ्गाश्च तत्कृताः ।
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलैः ॥ २६ ॥
प्रदेहो भूरिसर्पिर्भिः शोफनिर्वापणः परम् ।
(वाग्भटे)

प्रदेहः ससितस्तद्वत्सक्तवो मधुकं घृतम् ॥ २७ ॥
यथाम्बुभिः सिच्यमानः शान्तिमग्निर्नियच्छति ।
दोषाग्निरेवं सहसा प्रलेपाद्यैः प्रयोजितैः ॥ २८ ॥

तथाप्यनुपशाम्यति प्रविलायनं अविलीयमाने चोपनाहनं प्रतिलोममेव चानुलिम्पेन्नानुलोमम् । तथा ह्यौषधं सम्यगवतिष्ठते । शोफे तु तैलमूत्रक्षारोदकसुराशुक्तकफघ्नौषधनिष्क्वाथैः । भवति चात्र श्लोकः ।

यथाम्बुभिः सिच्यमानः शान्तिमग्निर्नियच्छति ।
दोषाग्निरेवं सहसा परिषेकेण शाम्यति ॥ २९ ॥

(सौश्रुते)

निःशेषोद्धृतमूलं मूत्रविलेपान्निहन्ति वाराह्याः ।
शोफविसर्पौ तद्वत्तच्चूर्णं मेहहृन्मधुना ॥ ३० ॥

(काञ्चीपुरवासी)

स्वेदलेपादयः ।

वातोल्बणानां स्तब्धानां कठिनानां महारुजाम् ।
स्रुतासृजां च शोफानां व्रणानामपि चेदृशाम् ॥ ३१ ॥

ग्राम्यानूपौदकामिषवेशवारकृसरपायसोत्कारिकाभिः स्वेदो योज्यः । सदाहशूलांस्तु तिलानतसीश्च भृष्ट्वा पयसि निर्वाप्य तेनैव क्षीरेण पिष्ट्वा प्रलेपयेत् । बलामधुकपृश्निपर्णीच्छिन्नरुहाभीरुजीवन्तीशर्करामदनक्षीरमहास्नेहसिद्धोत्कारिकाः कवोष्णाः शूलदाहहराः । तद्वन्मधुकयवचूर्णतैलसर्पिर्भिः कोष्ण आलेपः, तथा सतिलो मुद्गपायस उपनाहः । दशमूलसिद्धेन सुखोष्णेनाम्भसा पयसा घृततैलाभ्यां वा परिषेकः शोफे व्रणे वा दाहशूलघ्नः ।

(संग्रहे)

स्थिरान्मन्दरुजाञ्छोफान्स्नेहैर्वातकफापहैः ।
अभ्यज्य स्वेदयित्वा च वेणुनाड्या ततः शनैः ॥ ३२ ॥
विम्लापनार्थं मृद्नीयात्तलेनाङ्गुष्ठकेन वा ।
यवगोधूममुद्गैश्च दुग्धपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ ३३ ॥

(वाहटे)

ते तु प्रविशन्ति च रोमकूपान् । न तु शुष्यदुपेक्षितव्यमन्यत्र पीडयितव्यात् । शुष्कं हि दाहोषारागश्यावत्वशूलानि वर्धयति । यस्तु शीतस्तनुर्मुहुर्मुहुश्च प्रयुज्यते स प्रदेहो रक्तपित्तत्वचां प्रसादकृत् । लेपस्तूष्णः शीतो वा बहलश्च तथा वातश्लेष्मप्रशमनः । तस्योपयोगः क्षताक्षतेषु । यस्तु क्षतेषूपयुज्यते स भूयः कल्क इति संज्ञां लभते ।

१. 'शनैः शनैः' इति मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठः ।

दशविधश्च समासतः दालेपः। तद्यथा — स्नैहिको निर्वापणः प्रसादनः स्तम्भनो विलायनः पाचनः पीडनः शोधनो रोपणः सवर्णीकरणश्च। नामभिरेव चैषां स्वरूपमाख्यातम्। न च प्रदेहं रात्रावुपयुञ्जीत। मा भूच्छैत्यविहतस्योष्मणो बहिरनिस्सरणाद्विकारपरिवृद्धिः। पुष्कलावतस्तु पठति।

*तमसा विहतो ह्यूष्मा रोमकूपैरनावृतैः।
लेपाद्विनैव निर्याति रात्रौ नालेपयेदतः॥ ३४॥

न च पर्युषितं लेपं दद्याद् भूयस्तमेव वा।
व्यम्लः पर्युषितो हि स्याद् भ्रष्टवीर्यस्तथेतरः॥ ३५॥

(सङ्ग्रहे)

वातशोफे तु वेदनोपशमनार्थं सर्पिस्तैलधान्याम्लमांसरसवातहरौषधनिष्काथैरशीतैः परिषेकान् कुर्वीत। पित्तरक्ताभिघातविषनिमित्तेषु क्षीरघृतमधुशर्करोदकेक्षुरसमधुरौषधक्षीरवृक्षनिष्काथैरनुष्णैः परिषेकान् कुर्वीत। श्लेष्मशोफे तु तैलमूत्रक्षारोदकसुराशुक्तकफघ्नौषधनिष्काथैरशीतैः परिषेकान् कुर्वीत।

(सौश्रुते)

आस्फोतपत्रमसूरकल्केनालेपः, सुसिद्धपिष्टैः सघृतैर्मुद्गयवगोधूमैर्वा।

विलीयते स चेन्नैवं ततस्तमुपनाहयेत्।
अविदग्धस्तथा शान्तिं विदग्धः पाकमश्नुते॥ ३६॥

(संग्रहे)

उपनाहः।

शोफयोरुपनाहं तु कुर्यादामविदग्धयोः।
अविदग्धाश्च शाम्यन्ति पाकं यान्ति विदाहिनः॥ ३७॥

निवर्तते न यः शोफो विरेकान्तैरुपक्रमैः।
तस्य संपाचनं कुर्यात् समाहृत्यौषधानि तु॥ ३८॥

दधितक्रसुराशुक्तधान्याम्लैर्योजितानि तु।
स्निग्धानि लवणीकृत्य पचेदुत्कारिकां शुभाम्॥ ३९॥

---

* 'तमसा पिहितो' इति मुद्रितसंग्रहपाठः.

सैरण्डपत्रया शोफं नाहयेदुष्णया तया ।
अतसीशणशिग्रूणि मूलकं तिलसर्षपाः ॥ ४० ॥
सक्तवः किण्वमुष्णानि द्रव्याण्यपि विपाचनम् ।
(सौश्रुते)

सकोलतिलवेल्लोमा दध्यम्ला सक्तुपिण्डिका ।
सकिण्वकुष्ठलवणा कोष्णा शस्तोपनाहने ॥ ४१ ॥
(वाहटे)

शिग्रुशणफलचित्रककिण्वनिष्पावसर्षपतिलातसीसक्तुकोलयूष-धूमैरम्लपिष्टैः सुखोष्णैः स्निग्धैः सलवणैरुत्कारिकां कृत्वा तया प्रलिप्यैरण्डपत्रेणावच्छाद्य बध्नीयात् ।
(सङ्ग्रहे)

शालितिलैरण्डफलं पिष्ट्वा घृतेन कर्तव्यम् ।
सन्तर्पणाह्वयोऽसावुपनाहो ग्रन्थिशोफघ्नः ॥ ४२ ॥
(वृद्ध-)

लाजं तिलानां शालीनां चूर्णितं घृतसंयुतम् ।
उपनाहमिमं कुर्याद् ग्रन्थिशोफविनाशनम् ॥ ४३ ॥
(हारिश्चन्द्रे)

तैलेन वा सर्पिषा वा ताभ्यां वा सक्तुपिण्डिका ।
सुखोष्णा शोफपाकार्थमुपनाहः प्रशस्यते ॥ ४४ ॥
(चरके)

पच्यमानशोफलिङ्गम् ।

पच्यमानो विवर्णस्तु रागी बस्तिरिवाततः ।
स्फुटतीव सनिस्तोदः साङ्गमर्दविजृम्भिकः ॥ ४५ ॥
संरम्भारुचिदाहोषातृड्ज्वरानिद्रतान्वितः ।
स्त्यानं विष्यन्दयत्याज्यं व्रणवत्स्पर्शनासहः ॥ ४६ ॥
(वाहटे)

पाकाभिमुखे भोजनविधिः ।

पाकाभिमुखे च शोफे यथेष्टमातुरं भोजयेत् पाचनार्थं पाकवेदनाशस्त्रकर्मसहनार्थं च ।
(चरके)

पक्वलिङ्गम् ।

पक्वेऽल्पवेगता ग्लानिः पाण्डुता वलिसम्भवः ।
नामोऽन्तेषून्नतिर्मध्ये कण्डूशोफादिमार्दवम् ॥ ४७ ॥
स्पृष्टे पूयस्य सञ्चारो भवेद्वस्ताविवाम्भसः ।
शूलं नर्तेऽनिलाद्दाहः पित्ताच्छोफः कफोदयात् ॥ ४८ ॥
रागो रक्ताच्च पाकः स्यादतो दोषैः सशोणितैः ।
पाकेऽतिवृद्धे सुषिरस्तनुस्त्वग्दोषभक्षितः ॥ ४९ ॥
वलीभिराचितः श्यावः शीर्यमाणतनूरुहः ।

रक्तपाकम् ।

कफजेषु तु शोफेषु गम्भीरं पाकमेत्यसृक् ॥ ५० ॥
पक्वलिङ्गं ततोऽस्पष्टं यत्र स्याच्छीतशोफता ।
त्वक्सावर्ण्यं रुजोऽल्पत्वं घनस्पर्शत्वमश्मवत् ॥ ५१ ॥
रक्तपाकमिति ब्रूयात्तं प्राज्ञो मुक्तसंशयः ।

दारणादि ।

सुपक्वे पिण्डिते शोफे पीडनैरुपपीडिते ॥ ५२ ॥
दारणं दारणार्हस्य सुकुमारस्य चेष्यते ।
अल्पसत्त्वेऽबले बाले पाके चात्यर्थमुद्धते ॥ ५३ ॥
दारणं मर्मसन्ध्यादिस्थिते चान्यत्र पाटनम् ।
गुग्गुल्वतसिगोदन्तस्वर्णक्षीरिकपोतविट् ॥ ५४ ॥
क्षारौषधानि क्षाराश्च पक्वशोफविदारणम् ।
प्राक्छस्त्रकर्मणश्चेष्टं भोजयेदन्नमातुरम् ॥ ५५ ॥
पानपं पाययेन्मद्यं तीक्ष्णं यो वेदनासहः ।
न मूर्च्छत्यन्नसंयोगान्मत्तः शस्त्रं न बुध्यते ॥ ५६ ॥
अन्यत्र मूढगर्भाश्ममुखरोगोदरातुरात् ॥

(वाग्भटे)

---

१. 'पक्वेऽल्पा वेदना' इति पाठान्तरम् । २. 'वृत्ते' इति मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठः ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

शस्त्रक्रिया ।

अथाहृतयन्त्रशस्त्रक्षाराग्निजाम्ववौष्ठपिचुप्लोतपत्रसूत्रचर्मपट्टमधुस्नेहकषायालेपकल्कसेकोदकुम्भशीतोष्णोदककटाहव्यजनादि व्रणोपयोगिसर्वोपकरणमाश्रितशयनीयमुपस्थितस्थिरस्नेहबलवदबलम्बकपुरुषमिष्टेऽहनि मुहूर्ते च दध्यक्षतान्नपानरुक्मरत्नार्चितविप्रं प्रणतेष्टदैवतं कृतमङ्गलं भुक्तवन्तमातुरं प्राङ्मुखमुपवेश्य संवेश्य वा यन्त्रायित्वा प्रत्यङ्मुखो वैद्यो मर्मसिरास्नायुसन्ध्यस्थिधमनीः परिहरन्ननुलोमं शस्त्रं निदध्यादापूयदर्शनात् । सकृदेवाहरेच्छस्त्रमाशु च । महत्स्वपि च पाकेषु द्व्यङ्गुले शस्त्रपदमुक्तम् । द्व्यङ्गुलान्तरं त्र्यङ्गुलान्तरं वा । ततः शस्त्रमवचार्य शीताभिरद्भिरातुरमाश्वास्य समन्तात् प्रतिपीड्याङ्गुल्या व्रणमपि प्रक्षाल्य कषायेण व्रणात् प्लोतेनाम्भोऽपनीय वेदनारक्षोघ्नैर्गुग्गुल्वगरुसर्जरसादिभिर्धूपयेत् ॥

(सङ्ग्रहे)

यतो गतां गतिं विद्यादुत्सङ्गो यत्र यत्र च ।
तत्र तत्र व्रणं कुर्यात्सुविभक्तं निराशयम् ॥ ५७ ॥
आयतं च विशालं च यथा दोषो न तिष्ठति ।
तिलकल्काज्यमधुभिर्यथास्वं भेषजेन च ॥ ५८ ॥
दिग्धां वर्त्तिं ततो दद्यात्तैरेवाच्छादयेच्च ताम् ।
घृताक्तैः सक्तुभिश्चोर्ध्वं, घनां कबलिकां ततः ॥ ५९ ॥
निधाय युक्त्या बध्नीयात्पट्टेन सुसमाहितः ।
पार्श्वे सव्येऽपसव्ये वा नाधस्तान्नैव चोपरि ॥ ६० ॥

(वाहटे)

ततः स्नेहोक्तं दिनचर्योक्तं चाचारमनुवर्तेत । पुनश्च तृतीयेऽह्नि प्रक्षालनादि व्रणकर्म पूर्ववत् कुर्यात् । द्वितीयदिवसे विमोक्षणाद्विग्रथितो व्रणश्चिरादुपसंरोहति ।

(संग्रहे)

विकेशिकागुणः ।

सपूतिमांसं सोत्संगं सगतिं पूयगर्भिणम् ।
व्रणं विशोधयेच्छीघ्रं स्थिता ह्यन्तर्विकेशिका ॥ ६१ ॥

(वाहटे)

अबध्यमानस्य दोषाः ।

अबध्यमानः पुनर्दंशमशकतृणकाष्ठपांसुशीतवातातपादिसंपर्काद् विविधोपद्रवोपद्रुतो दुष्टव्रणतामुपैति । स्नेहश्चात्र न चिरं तिष्ठति । भेषजमचिराच्छुष्यति । रूढे च वैवर्ण्यं भवति । अपि च —

चूर्णितं मथितं भग्नं विश्लिष्टमथ पाटितम् ।
अस्थिस्नायुसिराच्छिन्नमाशु बन्धेन रोहति ॥ ६२ ॥
कुष्ठिनामग्निदग्धानां पिटकामधुमेहिनाम् ।
कर्णिकाश्चोन्दुरुविषे क्षारदग्धाविषान्विताः ॥ ६३ ॥
बन्धनीया न मांसपाके गुदपाके च दारुणे ।
शीर्यमाणाः सरुग्दाहाः शोफावस्था विसर्पिणः ॥ ६४ ॥ (वाग्भटे)

आमच्छेदे व्यापदः ।

आमच्छेदे सिरास्नायुव्यापदोऽसृगतिस्रुतिः ।
रुजातिवृद्धिर्दरणं विसर्पो वा क्षतोद्भवः ॥ ६५ ॥
व्यम्लं तु पाटितं शोफं पाचनैः समुपाचरेत् ।
भोजनैरुपनाहैश्च नातिव्रणविरोधिभिः ॥ ६६ ॥

तिर्यक्छेद्यविषयः ।

तिर्यक् छिन्द्याल्ललाटभ्रूदन्तवेष्टकजत्रुणि ।
कुक्षिकक्षाक्षिकूटौष्ठकपोलगळवंक्षणे ॥ ६७ ॥
अन्यत्र छेदनात्तिर्यक् सिरास्नायुविपाटनम् ।

पीडनम् ।

पूयगर्भानणुद्वारान् सोत्सङ्गान्मर्मगानपि ॥ ६८ ॥
निःस्नेहैः पीडनद्रव्यैः समन्तात्प्रतिपीडयेत् ।
शुष्यन्तं समुपेक्षेत प्रलेपं पीडनं प्रति ॥ ६९ ॥
न मुखे चैनमालिम्पेत्तथा दोषः प्रसिच्यते ।
कळाययवगोधूममाषमुद्गहरेणवः ॥ ७० ॥
द्रव्याणां पिच्छिलानां च त्वङ्मूलानि प्रपीडनम् ॥ (वाग्भटे)

Indira Gandhi National Centre for the Arts

विवर्णान् पिच्छिलान् पूतिगन्धीन् क्लेदरुजावतः ।
व्रणानशुद्धान् विज्ञाय शोधनैरेभिराचरेत् ॥ ७१ ॥

(सद्वैद्ये)

क्षाळनादयः ।

सप्तसु क्षाळनाद्येषु सुरसारग्वधादिकौ ।
भृशं दुष्टव्रणे योज्यौ मेहकुष्ठव्रणेषु च ॥ ७२ ॥
अथवा क्षाळनं क्वाथः पटोलीनिम्बपत्रजः ।
अविशुद्धे विशुद्धे तु न्यग्रोधादित्वगुद्भवः ॥ ७३ ॥
पटोलतिलयष्ट्याह्वत्रिवृद्दन्तीनिशाद्वयम् ।
निम्बपत्राणि चालेपः सपटुर्व्रणशोधनः ॥ ७४ ॥
व्रणान्विशोधयेद्वर्त्या सूक्ष्मास्यान्सन्धिमर्मगान् ।
कृतया त्रिवृतादन्तीलाङ्गलीमधुसैन्धवैः ॥ ७५ ॥

(वाहटे)

त्रिकल्कः ।

निम्बपत्रनिशाकल्कः सतिलो माक्षिकान्वितः ।
त्रिकल्क इति विख्यातो व्रणशोधनरोपणः ॥ ७६ ॥

(हारिभग्रे)

व्रणशोधनानि ।

पुनर्नवाकृमिघ्नसिन्धूत्थनिशाकल्कः समाक्षिकः ।
स दुःखसाध्यानुत्सङ्गान् व्रणानाशु विशोधयेत् ॥ ७७ ॥
पुनर्नवनिशाळर्कच्छदगुञ्जाफलैः कृतः ।
सिन्धूत्थवकुलैः कल्को मध्वाढ्यो व्रणशोधनः ॥ ७८ ॥
दुष्टव्रणानां सर्वेषां कल्को लाङ्गलिमूलकैः ।
शस्तं तत् पक्वतैलं वा शोधने सैन्धवान्वितः ॥ ७९ ॥
तिलसैन्धवयष्ट्याह्वनिम्बपत्रनिशायुतैः ।
त्रिवृत् घृतयुतैः पिष्टैः प्रलेपो व्रणशोधनः ॥ ८० ॥

(सिद्धसारे)

धूपः ।

वाताभिभूतान्सास्रान्वा धूपयेदुग्रवेदनान् ।
यवाज्यभूर्जमदनश्रीवेष्टकसुराह्वयैः ॥ ८१ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

उत्सादनम् ।

निर्वापयेद् भृशं शीतैः रक्तपित्तविषोल्बणान् ।
शुष्काल्पमांसे गंभीरे व्रण उत्सादनं हितम् ॥ ८२ ॥

(वाग्भटे)

अश्वगन्धापामार्गताम्रपत्रीसुवर्चलाबलातिबलानन्ताधातकीकुसुमसमंगाभिः पद्मकादिवर्गेण न्यग्रोधादिना च कल्कः, तथा सर्पीष्यभ्यञ्जनार्थे ।

(चक्रे)

अद्यान्मांसादमांसानि विधिनोपहितानि च ।
मांसं मांसादमांसेन वर्धते शुद्धचेतसः ॥ ८३ ॥

उत्सन्नदुष्टमांसानां व्रणानामवसादनम् ।
जातीमुकुळकासीसमनोह्वालपुराग्निकैः ॥ ८४ ॥

क्षारकर्मणा विशोध्याः ।

उत्सन्नमांसान् कठिनान् कंडूयुक्तांश्चिरोत्थितान् ।
व्रणान् सुदुःखशोध्यांश्च शोधयेत् क्षारकर्मणा ॥ ८५ ॥

अग्निकर्मणा शोध्याः ।

स्रवन्तोऽश्मरिजा मूत्रं ये चान्ये रक्तवाहिनः ।
छिन्नाश्च सन्धयो येषां यथोक्तैर्ये च साधनैः ॥ ८६ ॥
साध्यमाना न शुध्यन्ति शोध्याः स्युस्तेऽग्निकर्मणा

सकृमीणां व्रणानां चिकित्सा ।

अरक्षया व्रणे यस्मिन्माक्षिका निक्षिपेत्कृमीन् ॥ ८७ ॥
ते भक्षयन्तः कुर्वन्ति रुजाशोफास्रसंस्रवान् ।
सप्तपर्णकरञ्जार्कनिम्बराजादनत्वचः ॥ ८८ ॥
गोमूत्रकल्कितो लेपः सेकः क्षाराम्बुना हितः ।
प्रच्छाद्य मांसपेश्या वा व्रणं तानाशु निर्हरेत् ॥ ८९ ॥

(वाग्भटे)

---

१. 'मृदुमांसावाप्' इति पाठान्तरम् । २. शोधनैः इति च मुद्रितग्रन्थपाठः ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

क्षीरमौदुम्बरं शस्तं तथा चास्फोतजं पयः ।
व्रणजन्तुषु सर्वेषु दुग्धं चोत्तमकार्णिजम् ॥ ९० ॥
(हारिश्चन्द्रे)

व्रणस्योदरस्थं कृमिव्रातमुग्रं
वटक्षीरबिन्दुर्निषिक्तो निहन्ति ।
अलब्धे च तस्मिन् सुपिष्टा च *गृष्टिः
सुधा च प्रदेया वधाय कृमीणाम् ॥ ९१ ॥

कटुकक्षारसंयुक्तं कल्कमश्वघ्नमूलजम् ।
व्रणकृमिं निहन्त्याशु व्रणदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥ ९२ ॥
(तन्त्रान्तरे)

कार्पासफलादिरसक्रिया ।

कार्पासं फलगेहधूमबकुळं गुञ्जाफलं शंखजं
क्षारं रोममर्षीं च नागसहितं पथ्यां रसे कैंशुके ।
पिष्ट्वा कंसयुगेन तैलसहितं घृष्टेयमाकाष्र्ण्यतः
क्षिप्रं हन्ति रसक्रिया चिरभवान्दुष्टव्रणान्सस्रुतीन् ॥ ९३ ॥
(वृद्ध-)

व्रणानामथ शुद्धानां रोपणानि प्रयोजयेत् ॥
(संग्रहे)

क्षाळनादिः ।

प्रक्षाळनार्थं तु पयोंघ्रिपानां क्वाथं तिलारिष्टनिशांशकल्कम् ।
क्षौद्रेण दद्याद् व्रणशोधनार्थं तत्कल्कमाज्येन तु रोपणाय ॥ ९४ ॥
(योगामृते)

रोपणम् ।

शुद्धानां रोपणे योज्यमुत्सादाय यदीरितम् ।
अश्वगन्धा रुहा लोध्रं कट्फलं मधुयष्टिका ॥ ९५ ॥
समङ्गा धातकीपुष्पं परमं व्रणरोपणम् ।
अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानामरोहताम् ॥ ९६ ॥
कल्कं संरोपणं कुर्यात् तिलजं मधुसंयुतम् ।
स्निग्धोष्णतिक्तमधुरकषायत्वैः स सर्वजित् ॥ ९७ ॥

* वाराह्यादिद्रव्यपर्यायो गृष्टिशब्द इति वैद्यकशब्दसिन्धौरवगम्यते ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सक्षौद्रनिंबपत्राभ्यां युक्तः संशोधनं परम्।
पूर्वाभ्यां सर्पिषा चासौ युक्तः स्यादाशु रोपणः ॥ ९८ ॥
(वाहटे)

पित्तोपसृष्टान् गंभीरान् दाहपाकप्रपीडितान्।
कार्पासफलमिश्रेण जयेच्छोधनसर्पिषा ॥ ९९ ॥
(सौश्रुते)

घृतानां निर्देशाः।

सास्रपित्तविषागन्तुगम्भीरान् सोष्मणो व्रणान्।
क्षीररोपणभैषज्यशृतेनाज्येन रोपयेत् ॥ १०० ॥
रोपणौषधसिद्धेन तैलेन कफवातजान् ॥
(वाहटे)

अबध्यानां चलस्थानां शुद्धानां वा प्रशुष्यताम्।
यथास्वं रोपणैः कुर्याद्रसजांशनिशाद्यैः[1] ॥ १०१ ॥

समानां स्थिरमांसानां त्वक्स्थानां चूर्ण इष्यते।
नीरुजामवगाढानां शुद्धानां वर्तयो हिताः ॥ १०२ ॥
(सङ्ग्रहे)

अन्तःशल्यानणुद्वारान् गम्भीरान्मांससंश्रितान्।
सन्धिमर्मनिविष्टांश्च शोधयेद्वर्तिभिर्व्रणान् ॥ १०३ ॥

उत्सन्नदुष्टपिशिते संक्लिष्टश्यामशोणिते।
व्रणे प्रच्छर्दनं शस्तं कफदुष्टे विशेषतः ॥ १०४ ॥

विरेचनं पित्तदुष्टे दीर्घकालानुबन्धिनि।
रूक्षे सवेदने वस्तिरधःकाये विशेषतः ॥ १०५ ॥

जत्रूर्ध्वजे च श्वयथौ कण्ड्वाढ्ये तीक्ष्णनावनम्।
तज्ज एवाऽनिलाढ्ये तु श्वयथौ स्नेहनावनम् ॥ १०६ ॥

तथा सशोफरुक्स्रावे धूमो वातकफोल्बणे।
रुजादिमति वक्त्रस्थे यथास्वं कवलो हितः ॥ १०७ ॥
(संग्रहे)

---

1. सनिशाद्यैः मुद्रितसङ्ग्रहपाठः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

द्वे पञ्चमूले वर्गश्च वातघ्नो वातिके हितः ।
न्यग्रोधपद्मकाद्यौ तु तद्वत्पित्तप्रदूषिते ॥ १०८ ॥
आरग्वधादिः श्लेष्मघ्नः कफे मिश्रस्तु मिश्रजे ।
एभिः प्रक्षाळनालेपघृततैलरसक्रियाः ॥ १०९ ॥
चूर्णो वस्तिश्च संयोज्या व्रणे सप्त यथायथम् ॥

(वाहटे)

पानसेकादिषु घृतम् ।

पित्तविद्रधिवीसर्पशोफकुष्ठघृतानि च ।
सर्वव्रणेषु योज्यानि पानसेकप्रलेपने ॥ ११० ॥

(संग्रहे)

दूर्वास्वरसकल्काभ्यां सिद्धं तैलं च रोपणम् ।

(क्षारपाणिः)

प्रपौण्डरीकमधुककाकोळीद्वयचन्दनैः ॥ १११ ॥
साधितं तैलमाज्यं वा तद्वत्कम्पिल्यकेन वा ।
दूर्वारसेन वा दार्व्यास्त्वचा वा व्रणरोपणम् ॥ ११२ ॥

(सङ्ग्रहे)

जात्यादिघृतम् ।

जातीनिम्बपटोलपत्रकटुकादार्वीनिशाशारिबा-
मञ्जिष्ठाभयतुत्थसिक्थमधुकैर्नक्ताह्वबीजैः समैः ।
सर्पिः सिद्धमनेन सूक्ष्मवदना मर्माश्रिताः स्राविणो
गम्भीराः सरुजा व्रणाः सगतिकाः शुध्यन्ति रोहन्ति च ॥ ११३ ॥

(वाहटे)

निम्बेक्ष्वाक्वादितैलम् ।

निम्बेक्ष्वाकुपटोलजातिरजनीतोये सुगन्धाशिफा-
दार्वीतुत्थकरञ्जबीजमधुकैर्मञ्जिष्ठसिक्थाभयैः ।
सिद्धं तैलमथाज्यमेभिरथवा मर्माश्रिताः स्राविणः
सूक्ष्मास्याः सरुजा व्रणाः सगतिकाः शुध्यन्ति रोहन्ति च ॥ ११४ ॥

(सिद्धयोगे)

यष्ट्यादिभिः स्कन्दतैलम् ।

यष्ट्याह्वप्रपुनाटबीजफलिनीव्योषाब्दवज्रीपय-
स्सिद्धार्थत्रिफलाविळंगट्ठुतशुक्तेजोवतीशारिबाः ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मञ्जिष्ठासननक्ततुत्थतिमिशं सिन्धूत्थलोध्रांकवं
सिद्धं मार्कवकाकमाचिकरसे तैलं व्रणे शोधनम् ॥११५॥
स्कन्दतैलमिदं नाम्ना नाळीरोपणमुत्तमम् ।
दुष्टव्रणापचिग्रन्थिगण्डमालाहरं परम् ॥ ११६ ॥

(चन्द्रटे)

निम्बाळर्कादितैलम् ।

निम्बाळर्कनिशास्नुक्कुक्कुटकरसे शृतं तैलम् ।
कल्कं लाङ्गल्यनलं व्रणशोधनरोपणे शस्तम् ॥ ११७ ॥

पुरान्तकतैलम् ।

निम्बाकुलीवसुकरम्यकनक्तवैरी-
चिंचाव्रणघ्नसुवहाखरमञ्जरीणाम् ।
निम्बस्य वापि वनजस्य रसे विपक्वं
तैलं पुरान्तकमिदं व्रणरोपणाय ॥ ११८ ॥

(वृद्ध-)

व्रण्यानि तैलानि ।

दिनेन्द्रवल्लीस्वरसे विपक्वं तच्चर्मकल्केन पुनर्नवस्य ।
सारे च तैलं व्रणरोपणार्थं संशोधनार्थं च वदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ११९ ॥

(हारिश्चन्द्रे)

महावृक्षार्कजे दुग्धे मधूच्छिष्टेन साधितम् ।
तैलं सकृत्प्रयोगेण दुष्टव्रणविरोपणम् ॥ १२० ॥

दुग्धे कल्केन शृतं वर्षाभूभूकदम्बमूलभुवा ।
तैलं रोपयति द्राक् व्रणमपि गाढं सपूयमपि ॥ १२१ ॥

दोषाव्रणघ्नपूगत्रिफलातुल्यैः खरांशुसन्तप्तम् ।
धुर्धूरदिनेशत्वक्चूर्णैस्तैलं भवेद् व्रण्यम् ॥ १२२ ॥

मरिचनिशाहंसाङ्घ्रिक्षीरद्रुमतुळसिपूगमेदोभिः ।
व्रणहितकदम्बजम्बूनृपतरुचिश्चास्थिनिर्मोकैः ॥ १२३ ॥

सलिलरिपुभेदहारीकृष्णबृहत्त्वक्षु साधितं तैलम् ।
पटुरोमभस्मयुक्तं व्रणहितमिति कथ्यते सद्भिः ॥ १२४ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पद्मत्रिफलारजनीतुत्थसमङ्गासु साधितं तैलम् ।
नाशयति व्रणजालं लोभ एक इव गुणजालम् ॥ १२५ ॥
(कान्चीपुरवासी)

ककुभादिचूर्णम् ।

ककुभोदुम्बराश्वत्थजम्बूकट्फललोध्रजैः ।
त्वचमाशु निगृह्णन्ति त्वक्चूर्णैश्चूर्णिता व्रणाः ॥ १२६ ॥
(वाहटे)

त्रिफलादिचूर्णम् ।

त्रिफला मधुकं लोध्रं मञ्जिष्ठा बिल्वपेशिका ।
समङ्गा धातकी लाक्षा निर्यासः शाल्मलेरपि ॥ १२७ ॥
पलाशस्य च निर्यासो निर्यासः ककुभस्य च ।
सूक्ष्माण्येतानि चूर्णानि व्रणानां चापि रोपणम् ॥ १२८ ॥
(भेळास्)

कठिनत्वं व्रणा यान्ति सारैर्गन्धैश्च धूपिताः ।
*सर्पिर्मज्जावसातैलैः शैथिल्यं यान्ति हि व्रणाः ॥ १२९ ॥
(चरके)

प्रलेपाः ।

लाक्षामनोह्वामञ्जिष्ठाहरितालनिशाह्वयैः ।
प्रलेपः सघृतक्षौद्रस्त्वग्विशुद्धिकरः परम् ॥ १३० ॥
[1]काळीयकलताम्रास्थिहेमकाळारसोत्तमैः ।
लेपः सगोमयरसः सवर्णकरणः परम् ॥ १३१ ॥
अयोरजस्सकासीसत्रिफलाकुंकुमानि च ।
प्रलेपः कुरुते कार्ष्ण्यं सद्य एव नवत्वचि ॥ १३२ ॥
दग्धयानूपसत्वानां श्लक्ष्णचूर्णितया त्वचा ।
भल्लाततैलाप्लुतया शुद्धमालेपयेद् व्रणम् ॥ १३३ ॥
(सङ्ग्रहे)

त्रिफलामार्कवं लाक्षां कासीसं लोहजं रजः ।
लेपोऽयमचिरात्कुर्याद् व्रणकार्ष्ण्यं नवत्वचि ॥ १३४ ॥

---

१. 'कालेयकः' मुद्रितसङ्ग्रहे ।

* सर्पिर्मज्जावसाधूपैः इति मुद्रितचरके ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रोचना कुंकुमाम्रास्थि तुत्थं शाल्मलिकण्टकाः ।
काळीयकं च सावंर्ण्यं कुर्युर्व्याससमासतः ॥ १३५ ॥

(क्षारपाणिः)

सिद्धं भृङ्गीरसे धात्रीदन्तीदन्तमषीयुतम् ।
तैलमासनपात्रस्थं केश्यं स्याद् व्रणकार्ष्ण्यकृत् ॥ १३६ ॥

(काञ्चीपुरवासी)

दग्धो वारणदन्तोन्तर्धूमं तैलं रसाञ्जनम् ।
रोमसंजननो लेपस्तद्वत्तैलपरिप्लुता ॥ १३७ ॥

चतुष्पान्नखरोमास्थित्वक्च्छृङ्गखुरजा मषी ॥

(वाहटे)

कपित्थान्मांसमुद्धृत्य मूत्रस्याज्यस्य पूरणम् ।
क्षिपेच्चात्र मनोह्वलावंशनिर्लेखरोचनाः ॥ १३८ ॥

कासीसं च प्रपुत्राटं मासं न्यस्तं ततो भुवि ।
अधोऽर्जुनस्य तच्छुक्लव्रणालेपः सवर्णकृत् ॥ १३९ ॥

(सङ्ग्रहे)

व्रणिनां पथ्यापथ्यम् ।

भोजनं तु यथासात्म्यं यवगोधूमषष्टिकाः ।
मसूरमुद्गतुवरीजीवन्तीसुनिषण्णकाः ॥ १४० ॥

बालमूलकवार्त्ताकतण्डुलीयकवास्तुकम् ।
कारवेल्लककर्कोटपटोलकटुकाफलम् ॥ १४१ ॥

सैन्धवं डाडिमं धात्री घृतं तप्तहिमं जलम् ।
जीर्णशाल्योदनं स्निग्धमल्पमुष्णोदकोत्तरम् ॥ १४२ ॥

भुञ्जानो जांगलैर्मांसैः शीघ्रं व्रणमपोहति ।
अशितं मात्रया काले पथ्यं याति जरां सुखम् ॥ १४३ ॥

अजीर्णात्त्वनिलादीनां विभ्रमो बलवान् भवेत् ।
ततःशोफरुजापाकदाहानाहानवाप्नुयात् ॥ १४४ ॥

(वाहटे)

१· (मूत्रस्याजस्य पूरणमिति सुश्रुतः ।)

Indira Gandhi National Centre for the Arts

व्रणे श्वयथुरायासात् स च रागश्च जागरात् ।
तौ च रुक् च दिवास्वप्नात् ते च मृत्युश्च मैथुनात् ॥ १४५॥
(सिद्धसारे)

स्थानासनं चंक्रमणमुच्चैर्भाषणमेव च ।
व्रणितो न निषेवेत शक्तिमानपि मानवः ॥ १४६ ॥

नवधान्यमाषतिलकळायमसूरहरेणुशाकाम्ललवणपिण्याकपिष्टमयवल्लूरजाङ्गलमांसमत्स्यशीतोदकपायसदुग्धदधितक्रप्रभृतीनि च परिहरेत् ॥
(भवक)

तक्रान्तो नवधान्यादिर्योऽयं वर्ग उदीरितः ।
दोषसञ्जननो ह्येष विज्ञेयः पूयवर्धनः ॥ १४७ ॥
(सौश्रुते)

न चैनं त्वरमाणोऽन्तस्सदोषमुपरोहयेत् ।
सोऽल्पेनाप्यपचारेण भूयो विकुरुते यतः ॥ १४८ ॥

रूढेप्यजीर्णव्यायामव्यवायादीन् विवर्जयेत् ।
मासान् षट् सप्त वा नॄणां विधिरेष प्रशस्यते ॥ १४९ ॥
(सङ्ग्रहे)

सद्योव्रणाः ।

सद्योव्रणा ये सहसा सम्भवन्त्यभिघाततः ।
अनन्तैरपि तैरङ्गमुच्यते जुष्टमष्टधा ॥ १५० ॥

घृष्टावकृत्तविच्छिन्न*प्रविळम्बिनिपातितम् ।
विद्धं भिन्नं विदलितं, तत्र घृष्टं लसीकया ॥ १५१ ॥

रक्तलेशेन वा युक्तं सप्लोषं छेदनात्स्रवेत् ।
अवगाढं ततः कृत्तं विच्छिन्नं स्यात्ततोऽपि च ॥ १५२ ॥

प्रविलम्बि सशेषेऽस्थि पतितं पातितं तनोः ।
सूक्ष्मास्यशल्यविद्धं तु विद्धं कोष्ठविवर्जितम् ॥ १५३ ॥

भिन्नमन्यद्विदलितं मज्जरक्तपरिप्लुतम् ।
[1]प्रहारपीडनोत्पेषात्सहास्थ्ना पृथुतां गतम् ॥ १५४ ॥
(वाहटे)

---

१. प्रहारपीडनोद्घृष्टात्सहास्थ्ना स. पाठः. * प्रविळम्बितपातितम् इति मुद्रितवाहटे ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आगन्तोर्व्रणस्य प्रागुपदिष्टः सम्भवः। तत्र यथायथं प्रतीकारश्च। विविधाभिघातजनितैस्तु सुबह्वाकृतिभिरपि सद्योव्रणैरधिष्ठितमङ्गं समासात् त्रिविधं भवति। छिन्नं विद्धं पिच्छितं च। त्रिविधमपि चैतत्त्वगादिक्षणनात् क्षतमित्युच्यते। तत्र छिन्नं पञ्चधा भिद्यते। विद्धं त्वष्टविधम्। पिच्छितं तु द्विविधम्।

(सङ्ग्रहे)

समासतो लक्षणतः षड्विधः परिकीर्त्तितः।
छिन्नं भिन्नं तथा विद्धं क्षतं पिच्छिलमेव च॥ १५५॥
घृष्टमाहुस्तथा षष्ठं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम्।

(इति सौश्रुते)

सीवनविधिः।

सद्यः सद्योव्रणान्सीव्येद् विवृतानभिघातजान्॥ १५६॥
मेदोजान् लिखितान् ग्रन्थीन् ह्रस्वाः पालीश्च कर्णयोः।
शिरोऽक्षिकूटनासौष्ठगण्डकण्ठोरुबाहुषु॥ १५७॥
ग्रीवाललाटमुष्कस्फिङ्मेढ्रपायूदरादिषु।
गम्भीरेषु प्रदेशेषु मांसलेष्वचलेषु च॥ १५८॥
न तु वंक्षणकक्ष्यादावल्पमांसे चले व्रणान्।
वायुनिर्वाहिणः शल्यगर्भान्क्षारविषाग्निजान्॥ १५९॥
सीव्येच्चलास्थिशुष्कास्रतृणरोमापनीय तु।
प्रलम्बिमांसं विच्छिन्नं निवेश्य स्वनिवेशने॥ १६०॥
सन्ध्यस्थ्यवस्थिते रक्ते स्नाय्वा सूत्रेण वल्कलैः।
सीव्येन्न दूरे नासन्ने गृह्णन्नाल्पं न वा बहु॥ १६१॥
सान्त्वयित्वा ततश्चार्तं व्रणे मधुघृतद्रुतैः।
अञ्जनक्षौमजमषीफलिनीसल्लकीफलैः॥ १६२॥
सलोध्रमधुकैर्दिग्धे युञ्ज्याद् बन्धादि पूर्ववत्।
व्रणो निःशोणितौष्ठो यः किञ्चिदेवावलिख्य तम्॥ १६३॥
सञ्जातरुधिरं सीव्येत् सन्धानं ह्यस्य शोणितम्।

(वाहटे)

Indira Gandhi National Centre for the Arts

बन्धनम् ।

बद्ध्वागन्तुं व्रणं सद्यो घृतक्षौद्रसमन्वितम् ।
शीता क्रिया प्रयोक्तव्या पित्तरक्तोष्मशातनी ॥ १६४ ॥
(सिद्धसारे)

सद्यः सद्योव्रणं शुद्धं संसीव्याञ्जनलोध्रकम् ।
फलिनीसर्जलाक्षांश्च दत्त्वा सञ्चूर्ण्य बन्धयेत् ॥ १६५ ॥
आसप्तरात्रमाज्येन मध्वाढ्येन प्रलेपयेत् ॥
(सिद्धयोगे)

वालस्य पेशीं क्रमुकं च बालं
लाक्षाञ्जनं सर्जरसं कपित्थम् ।
पथ्यां च सञ्चूर्ण्य परिक्षतानां
क्षतेषु दत्त्वा परिबन्धनीयम् ॥ १६६ ॥
(तन्त्रान्तरे)

पाचितलिकुचकवोष्णस्वरसेन विदिह्य बन्धयेत् सद्यः ।
सद्योव्रणं समस्तं विदिह्याच्छगणशुद्धपिण्डेन ॥ १६७ ॥
(काञ्चीपुरवासी)

पत्रेण खरमञ्जर्या मृदितेनावपीडितम् ।
क्षणेन रुधिरं तिष्ठेत् सेतुबन्धादिवोदकम् ॥ १६८ ॥
(तन्त्रान्तरे)

अपामार्गस्य संसिद्धं पत्रोत्थेन रसेन तु ।
सद्योव्रणेषु रक्तं तु प्रवृत्तं परितिष्ठति ॥ १६९ ॥

उदगाशागतं मूलं शाल्यास्तण्डुलवारिणा ।
पिष्ट्वा प्रलेपनं दद्यात् सद्यःक्षतविरोपणम् ॥ १७० ॥
(बिन्दुसारे)

श्वेतस्य शरपुङ्खस्य मूलं जग्ध्वेतरस्य वा ।
व्रणे निष्ठीवनं कुर्यात् सद्योव्रणचिकित्सितम् ॥ १७१ ॥
(श्रीधरमुष्टे)

सद्यः सद्योव्रणं सिञ्चे[1]द्यष्टीमधुकसर्पिषा ।
तीव्रव्यथं कवोष्णेन बलातैलेन वा पुनः ॥ १७२ ॥

---

१. सिञ्चेदथ यष्ट्याह्वसर्पिषा इति मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठः.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

क्षतोष्मणो निग्रहार्थं तत्कालं विसृतस्य च ।
कषायशीतमधुरस्निग्धा लेपादयो हिताः ॥ १७३ ॥

(वाग्भटे)

शस्त्रजव्रणचिकित्सा ।

या वेदना शस्त्रनिपातजाता
तीव्रा शरीरं प्रदुनोति जन्तोः ।
घृतेन सा शान्तिमुपैति सिक्ता
कोष्णेन यष्टीमधुकान्वितेन ॥ १७४ ॥

(पाठशुद्धौ)

साप्ताहिको विधिः ।

सद्योव्रणेष्वायतेषु सन्धानार्थं विशेषतः ।
मधुसर्पिः प्रयुञ्जीत पित्तघ्न्यश्च हिमाः क्रियाः ॥ १७५ ॥

ससंरम्भेषु कर्त्तव्यमूर्ध्वं चाधश्च शोधनम् ।
उपवासो हितं भुक्तं प्रततं रक्तमोक्षणम् ॥ १७६ ॥

घृष्टपिच्छितयोरेष सुतरामिष्यते विधिः ।
तयोर्ह्यल्पं स्रवत्यस्रं पाकस्तेनाशु जायते ॥ १७७ ॥

अत्यर्थमस्रं स्रवति प्रायशोऽन्यत्र विक्षते ।
ततो रक्तक्षयाद्वायौ कुपितेऽतिरुजाकरे ॥ १७८ ॥

स्नेहपानपरीषेकस्वेदलेपोपनाहनम् ।
स्नेहबस्तिं च कुर्वीत वातघ्नौषधसाधितम् ॥ १७९ ॥

इति साप्ताहिकः प्रोक्तः सद्यो व्रणहितो विधिः ।
सप्ताहाद् गतवेगे तु पूर्वोक्तं विधिमाचरेत् ॥ १८० ॥

(वाग्भटे)

क्षालनार्थे आरग्वधादि ।

क्षालनाभ्यङ्गसेकेषु तस्मिन्दुष्टे प्रयोजयेत् ।
आरग्वधादिकं वर्गं सुरसादिं च शोधनम् ॥ १८१ ॥

कल्कस्त्रिवृत्तिलैरण्डपत्रैर्योज्यः ससैन्धवैः ।
वातिके पैत्तिके कुम्भयष्ट्याह्वरजनीतिलैः ॥ १८२ ॥

---

१. 'घृष्टे विदलिते चैष' इति च मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठः.

श्लैष्मिके तिलतेजोह्वानिकुम्भस्वर्चिकाग्निकैः ॥

(सङ्ग्रहे)

दुष्टव्रणेषु कर्तव्यमूर्ध्वं चाधश्च शोधनम् ।
विशोषणं तथाहारं शोणितस्य च मोक्षणम् ॥ १८३ ॥

(सौश्रुते)

सद्योव्रणे पृथक् पृथक् सामान्यं कर्म ।

प्रायः सामान्यकर्मेदं वक्ष्यते तु पृथक् पृथक् ।
घृष्टे रुजां निगृह्याशु व्रणे चूर्णानि योजयेत् ॥ १८४ ॥

कल्कादीन्यवकृत्ते तु विच्छिन्नप्रविलम्बिनोः ।
सीवनं विधिनोक्तेन बन्धनं चानुपीडनम् ॥ १८५ ॥

असाध्यं स्फुटितं नेत्रमुदीर्णं लम्बते तु यत् ।
सन्निवेश्य यथास्थानमव्याविद्धसिरं भिषक् ॥ १८६ ॥

पीडयेत्पाणिना पद्मपत्रव्यवहितेन तत् ।
ततोऽस्य सेचने नस्ये तर्पणे च हितं हविः ॥ १८७ ॥

विपक्वमाजं यष्ट्याह्वजीवकर्षभकोत्पलैः ।
सपयस्कैः परं तद्धि सर्वनेत्राभिघातजित् ॥ १८८ ॥

गलपीडावसन्नेऽक्ष्णि वमनोत्कसनक्षवाः ।
प्राणायामोऽथवा कार्यः क्रिया च क्षतनेत्रवत् ॥ १८९ ॥

कर्णे स्थानाच्च्युते स्यूत्वा स्रोतस्तैलेन पूरयेत् ।
कृकाटिकायां छिन्नायां निर्गच्छत्यपि मारुते ॥ १९० ॥

समं निवेश्य बध्नीयात् स्यूत्वा शीघ्रं निरन्तरम् ।
आजेन सर्पिषा चात्र परिषेकः प्रशस्यते ॥ १९१ ॥

उत्तानोऽन्नानि भुञ्जीत शयीत च सुयन्त्रितः ।
घातं शाखासु तिर्यक्स्थं गात्रे सम्यङ्निवेशिते ॥ १९२ ॥

स्यूत्वा वेल्लितबन्धेन बध्नीयाद् घनवाससा ।
चर्मणा गोष्फणाबन्धः कार्यश्चासक्ते व्रणे ॥ १९३ ॥

---

१. वमनोत्क्लेशक्षवाः. २. स्यूते इति मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठः.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पादौ विलम्बिमुष्कस्य प्रोक्ष्य नेत्रे च वारिणा ।
प्रवेश्य वृषणौ सीव्येत् सेवन्या तुन्नसंज्ञया ॥ १९४ ॥
कार्यश्च गोष्फणाबन्धः कट्यामावेश्य पट्टकम् ।
स्नेहसेकं न कुर्वीत तेन क्लिद्यति हि व्रणः ॥ १९५ ॥
कालानुसार्यगर्वैलाजातीचन्दनपर्पटैः ।
शिलादार्व्यमृतातुत्थैः सिद्धं तैलं च रोपणम् ॥ १९६ ॥
छिन्नां निश्शेषतः शाखां दग्ध्वा तैलेन युक्तितः ।
बध्नीयात्कोशबन्धेन ततो व्रणवदाचरेत् ॥ १९७ ॥
कार्यः[1] शल्याहृते विद्धे क्रमो भग्नासु पिच्छिते ।
शिरसोऽपहृते शल्ये बालवार्त्तिं प्रवेशयेत् ॥ १९८ ॥
मस्तुलुङ्गस्रुतेः क्रुद्धो हन्यादेनश्चलोऽन्यथा ।
व्रणे रोहति चैकैकं शनैरपनयेत्कचम् ॥ १९९ ॥
मस्तुलुङ्गस्रुतौ खादेन्मस्तिष्कानन्यजीवजान् ।
शल्ये हृतेऽङ्गादन्यस्मात्स्नेहवर्तिं निधापयेत् ॥ २०० ॥
दूरावगाढाः सूक्ष्मास्या ये व्रणाः स्रुतशोणिताः ।
सेचयेच्चक्रतैलेन सूक्ष्मनेत्रार्पितेन तान् ॥ २०१ ॥
भिन्ने कोष्ठेऽसृजा पूर्णे मूर्च्छा हृत्पार्श्ववेदना ।
ज्वरो दाहस्तृडाध्मानं भक्तस्यानभिनन्दनम् ॥ २०२ ॥
सङ्गो विण्मूत्रमरुतां श्वासः स्वेदोऽक्षिरक्तता ।
लोहगन्धित्वमास्ये[2] स्याद् गात्रेऽपि च विगन्धिता ॥ २०३ ॥
आमाशयस्थे रुधिरे रुधिरं छर्दयत्यपि ।
आध्मानेनातिमात्रेण शूलेनापि[3] विशस्यते ॥ २०४ ॥
पक्वाशयस्थे रुधिरे सशूलं गौरवं भवेत् ।
नाभेरधस्ताच्छीतत्वं खेभ्यो रक्तस्य चागमः ॥ २०५ ॥

---

१. कार्यो शल्याहृते विद्धे भङ्गाद्विदलिते क्रिया इति मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठः.
२. 'लोहंगन्धित्वमास्यस्य स्याद् गात्रे च विगन्धता' इति मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठः. 'लोहगन्धित्वमास्येऽस्य स्याद् गात्रे च विगन्धिता' इति संग्रहपाठः. ३. 'शूलेन च' इति चक्रेऽष्टाङ्गहृदये च ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अभिन्नोऽप्याशयः सूक्ष्मैः स्रोतोभिरभिपूर्यते ।
असृजा स्यन्दमानेन पार्श्वे मूत्रेण बस्तिवत् ॥ २०६ ॥

तत्रान्तर्लोहितं शीतपादोच्छ्वासकराननम् ।
रक्ताक्षं पाण्डुवदनमानद्धं च विवर्जयेत् ॥ २०७ ॥

आमाशयस्थे वमनं हितं पक्वाशयाश्रिते ।
विरेचनं निरूहश्च निःस्नेहोष्णैर्विशोधनैः ॥ २०८ ॥

यवकोलकुलत्थानां रसैः स्नेहविवर्जितैः ।
भुञ्जीतान्नं यवागूं वा पिबेत्सैन्धवसंयुताम् ॥ २०९ ॥

अतिनिःस्रुतरक्तस्तु भिन्नकोष्ठः पिबेदसृक् ।
अभिन्नमन्त्रं निष्क्रान्तं प्रवेश्यं न त्वतोऽन्यथा ॥ २१० ॥

प्रक्षाल्य पयसा दिग्धं तृणशोणितपांसुभिः ।
प्रवेशयेत् क्लृप्तनखो घृतेनाक्तं शनैः शनैः ॥ २११ ॥

क्षीरेणार्द्रीकृतं शुष्कं भूरिसर्पिःपरिप्लुतम् ।
अङ्गुल्या प्रमृशेत्कण्ठं जलेनोद्वेजयेदपि ॥ २१२ ॥

तथान्त्राणि विशन्त्यन्तस्तत्कालं पीडयेत च[1] ।
वेष्टयित्वा[2] तु पट्टेन घृतेन परिषेचयेत् ॥ २१३ ॥

अनुवर्तेत वर्षं च यथोक्तां व्रणयन्त्रणाम् ।

तालीसाद्यं तैलम् ।

तालीसं पद्मकं मांसी हरेण्वगरुचन्दनम् ॥ २१४ ॥

हरिद्रे पद्मबीजानि सोशीरं मधुकं च तैः ।
पक्वं सद्योव्रणेषूक्तं तैलं रोपणमुत्तमम् ॥ २१५ ॥

गूढप्रहारादिचिकित्सा ।

गूढप्रहाराभिहते पतिते विषमोच्चकैः ।
कार्यं वातास्रजित्तृप्तिमर्दनाभ्यञ्जनादिकम्[3] ॥ २१६ ॥

---

१. 'पीडयन्ति च' इत्यष्टाङ्गहृदयपाठः. २. 'वेष्टयित्वान्त्र' इति अष्टाङ्गहृदये संग्रहे च । ३. 'मर्दनाभ्यङ्गसेचनम् ।'

Indira Gandhi National Centre for the Arts

विश्लिष्टदेहं मथितं क्षीणं मर्महताहतम्।
वासयेच्चैलपूर्णायां द्रोण्यां मांसरसाशिनम् ॥ २१७ ॥
(वाहटे)

रोपणे परिषेके च पाने च व्रणिनां सदा।
तैलं घृतं वाचार्यं शरीरं चानवेक्ष्य च ॥ २१८ ॥

घृतानि यानि वक्ष्यामि यत्नतः पित्तविद्रधौ।
सद्योव्रणेषु देयानि तानि वैद्येन जानता ॥ २१९ ॥
(सौश्रुते)

(भग्नस्य स्वरूपम्)

पतनपीडनादिभिरभिघातविशेषैरनेकविधमास्थिभङ्गमुपदिशन्ति। तत्तु भङ्गजातं द्व्यधिष्ठानं सन्धावसन्धौ च। तत्र सन्धिमुक्तं षड्विधम्। उत्पिष्टं विश्लिष्टमवाक्षिप्तमक्षिप्तं तिर्यक्क्षिप्तं विवर्तितमिति। तस्य च सामान्यलक्षणं प्रसारणाकुञ्चनविवर्तनाक्षेपणाशक्तिरुग्ररुजता स्पर्शासहिष्णुत्वं च। असन्धिभग्नं पुनर्द्वादशविधम्। तद्यथा— कर्कटकं वक्रं स्फुटितं वेल्लितं अस्थिशल्लिकाश्वकर्णं पिच्चितं दारितं चूर्णितमतिपातितं शोषितं मज्जानुगतमिति। श्वयथुबाहुल्यस्पन्दनस्पर्शासहिष्णुता अवपीड्यमाने सशब्दस्रस्ताङ्गता वेदनातिप्रवृत्तिस्सर्वासु चावस्थासु शर्म न भवतीति साधारणमसन्धिभग्नरूपम् ॥
(संग्रहे)

साध्यासाध्यम्।

प्राज्याणुदारि यत्त्वस्थि स्पर्शे शब्दं करोति यत्।
यत्रास्थिलेशः प्रविशेन्मध्यमस्थ्नो विदारितः ॥ २२० ॥

भग्नं यद्वाभिघातेन किञ्चिदेवावशेषितम्।
उन्नम्यमानं क्षतवद्यच्च मज्जानि मज्जति ॥ २२१ ॥

तद्दुःसाधं कृशाशक्तवातलाल्पाशिनामपि।
भिन्नं कपालं यत्कट्यां सन्धिमुक्तं च्युतं च यत् ॥ २२२ ॥

जघनं प्रतिपिष्टं च भग्नं यच्चद्विवर्जयेत्।
असंश्लिष्टकपालं च ललाटं चूर्णितं तथा ॥ २२३ ॥

---

१. शरीरंचानवेक्ष्य च. ख. पाठः.

यच्च भग्नं भवेच्छङ्खशिरःपृष्ठस्तनान्तरे ।
सम्यग्यमितमप्यस्थि दुर्न्यासाद् दुर्निबन्धनात् ॥ २२४ ॥
संक्षोभादपि यद् गच्छेद् विक्रियां तद्विवर्जयेत् ।
आदितो यच्च दुर्जातमास्थिसन्धिरथापि वा ॥ २२५ ॥
तरुणास्थीनि नाम्यन्ते भज्यन्ते नलकानि तु ।
कपालानि विभिद्यन्ते स्फुटन्त्यन्यानि भूयसा । २२६ ॥
(वाहटे)

भग्नस्य बन्धनादयः ।

भग्नं संस्थापनोपायैस्तैस्तैः संस्थाप्य निश्चलम् ।
पङ्केनाथ घृताढ्येन परिवेष्ट्योपरि क्षिपेत् ॥ २२७ ॥
वटादिवल्कं वंशं वा मध्यमं बन्धमाचरेत् ॥
(तन्त्रान्तरे)
शिथिलेन हि बन्धेन सन्धेः स्थैर्यं न जायते ।
गाढेनातिरुजादाहपाकश्वयथुसम्भवः ॥ २२८ ॥
त्र्यहात् त्र्यहाद्दतौ घर्मे सप्ताहान्मोक्षयेद्धिमे ।
साधारणे तु पञ्चाहाद् भङ्गदोषवशेन वा ॥ २२९ ॥
न्यग्रोधादिकषायेण ततः शीतेन सेचयेत् ।
तं पञ्चमूलसिद्धेन पयसा तु सवेदनम् ॥ २३० ॥
सुखोष्णं चावचार्यं स्याच्चक्रतैलं विजानता ।
विभज्य देशं कालं च वातघ्नौषधसंयुतम् ॥ २३१ ॥
प्रततं लेपसेकांश्च विदध्याद् भृशशीतलान् ।
गृष्टिक्षीरं ससर्पिष्कं मधुरौषधसाधितम् ॥ २३२ ॥
प्रातः प्रातः पिबेद् भग्नः शीतलं लाक्षया युतम् ।
सव्रणस्य तु भग्नस्य व्रणो मधुघृतोत्तरैः ॥ २३३ ॥
कषायैः प्रतिसार्योऽथ शेषो भग्नोदितः क्रमः ।
लम्बानि व्रणमांसानि प्रलिप्य मधुसर्पिषा ॥ २३४ ॥
सन्दधीत व्रणान् वैद्यो बन्धनैश्चोपपादयेत् ।
तान् समान् सुस्थितान् ज्ञात्वा फलिनीलोध्रकट्फलैः ॥२३५॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

समङ्गाधातकीयुक्तैश्चूर्णितैरवचूर्णयेत् ।
धातकीलोध्रचूर्णैर्वा रोहन्त्याशु तथा व्रणाः ॥ २३६ ॥
(वाहटे)

विश्लिष्टोत्तिष्ठयोः सन्धिमेवमेवाविघट्टयन् ।
उपाचरेद्यथास्वं च विसर्पादीनुपद्रवान् ॥ २३७ ॥
(संग्रहे)

इति भङ्ग उपक्रान्तः स्थिरधातोर्ऋतौ हिमे ।
मांसलस्याल्पदोषस्य सुसाधो दारुणोऽन्यथा ॥ २३८ ॥

पूर्वमध्यान्तवयसामेकद्वित्रिगुणैः क्रमात् ।
मासैः स्थैर्यं भवेत्सन्धेर्यथोक्तं भजतो विधिम् ॥ २३९ ॥
(वाहटे)

अङ्गुल्यादिभग्नस्य चिकित्सा ।

सामान्यसाधनमिदं विशेषो वक्ष्यते त्वतः ।
भग्नां सन्धिविमुक्तां वा कृत्वा पूर्ववदङ्गुलिम् ॥ २४० ॥

तनुनावेष्ट्य पट्टेन घृतसेकं प्रदापयेत् ।
कौर्परं तु भिषक् सन्धिमङ्गुष्ठेनानुमार्जयेत् ॥ २४१ ॥

अनुमृज्य ततः सन्धिं पीडयेत्कूर्पराच्च्युतम् ।
प्रसार्याकुञ्चयेच्चैनं स्नेहसेकं च कारयेत् ॥ २४२ ॥

मणिबन्धे च जानौ च गुल्फे चैष क्रियाक्रमः ।
उभे तले समे कृत्वा तलभग्नस्य देहिनः ॥ २४३ ॥

बध्नीयाच्चामतैलेन परिषेकं च कारयेत् ।
प्राग्गोमयमयं पिण्डं धारयेन्मृण्मयं ततः ॥ २४४ ॥

हस्ते जातबले कार्यं क्रमात्पाषाणधारणम् ।
दन्तानभग्नांश्चलितान् सरक्तानवपीडयेत् ॥ २४५ ॥

वयस्थस्याम्बुभिः शीतैः परिषिच्य प्रलेपयेत् ।
बहिर्निर्वापणैरन्तः सन्धानीयैरुपाचरेत् ॥ २४६ ॥

---

१. 'णु' ख. पाठः.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

बलाद्वयमृते क्षीरे पञ्चकादिशृतं घृतम् ।
नस्यगण्डूषयोर्योज्यं चलद्द्विजहितानि च ।
त्रीन्मासान्मृदु भुञ्जीत रसान्नं कठिनं त्यजेत् ॥ २४७ ॥
(सङ्ग्रहे)

कटीजङ्घोरुभग्नानां कवाटशयनं हितम् ।
यन्त्रणार्थे तथा कीलाः पञ्च कार्या निबन्धनाः ॥ २४८ ॥

जङ्घोरुपार्श्वयोर्द्वौ द्वौ तल एकश्च कीलकः ।
श्रोण्यां वा पृष्ठवंशे वा वक्षस्यक्षकयोस्तथा ॥ २४९ ॥

विमोक्षे भग्नसन्धीनां विधिमेवं समाचरेत् ।
सन्धींश्चिरविमुक्तांस्तु स्निग्धस्विन्नान्मृदूकृतान् ॥ २५० ॥

उक्तैर्विधानैर्युक्त्या च यथास्वं स्थानमानयेत् ।
असन्धिभग्ने रूढे तु विषमोल्बणसाधिते ॥ २५१ ॥

आपोथ्य भग्नं यमयेत्ततो भग्नवदाचरेत् ।
भग्नं नैति यथा पाकं प्रयतेत तथा भिषक् ॥ २५२ ॥

पक्वमांससिरास्नायुसन्धिश्लेषं न गच्छति ।
(वाग्भटे)

शालिक्षीररसाज्याद्यैः पौष्टिकैरविदाहिभिः ॥ २५३ ॥

मात्रयोपचरेद् भग्नं सन्धिसंश्लेषकारिभिः ।
ग्लानिर्हि न हिता तस्य सन्धिविश्लेषकारिका ॥ २५४ ॥
(संग्रहे)

लवणं कटुकं क्षारमम्लं मैथुनमातपम् ।
व्यायामं च न सेवेत भग्नो रूक्षान्नमेव च ॥ २५५ ॥

मांसं मांसरसं क्षीरं सर्पिर्यूषं सतीनजम् ।
बृंहणं चान्नपानं च देयं भग्नाय जानता ॥ २५६ ॥
(सौश्रुते)

हैयंगवीनं सपङ्कप्रलिम्पे-
त्तीक्ष्णाम्लवल्कं तु तुषोदकेन ।
चिञ्चास्थिवल्कोपणकुम्भकार-
कपालपथ्यामपि भग्नशोफे ॥ २५७ ॥
(सिद्धयोगे)

वातव्याधिविनिर्दिष्टान् स्नेहान् भग्नस्य योजयेत्।
चतुष्प्रयोगान् बल्यांश्च वस्तिकर्म च शीलयेत् ॥ २५८ ॥
अनुल्बणमनाविद्धं स्वस्थाने पर्यवस्थितम्।
अवेदनं च चेष्टायां भग्नं विद्यात्सुसाधितम् ॥ २५९ ॥

(सङ्ग्रहे)

गन्धतैलम्।

कृष्णांस्तिलान्विरजसो दृढवस्त्रबद्धान्
सप्तक्षपा वहति वारिणि वासयेत।
संशोषयेदनुदिनं प्रविसार्य चैतान्
क्षीरे तथैव मधुकक्वथिते च तोये ॥ २६० ॥

पुनरपि पीतपयस्कांस्तान् पूर्ववदेव शोषितान् बाढम्।
विगततुषानरजस्कान् सञ्चूर्ण्य विचूर्णितैर्युञ्ज्यात् ॥ २६१ ॥
नळदवाळकलोहितयाष्टिकानखमिसिप्लवकुष्ठबलाद्वयैः।
अगरुकुङ्कुमचन्दनशारिवासरळसर्जरसामरदारुभिः ॥ २६२ ॥
पद्मकादिगणोपेतैस्तिलपिष्टं ततश्च तत्।
समस्तगन्धभैषज्यासिद्धदुग्धेन पीडयेत् ॥ २६३ ॥
शैलेयरास्नांशुमतीकशेरुकाळानुसारीनतपत्रलोध्रैः।
सक्षीरशुक्लैः सपयस्कदूर्वैस्तैलं पचेत्तन्नळदादिभिश्च ॥ २६४ ॥
गन्धतैलमिदमुत्तममस्थिस्थैर्यकृज्जयति चाशु विकारान्।
वातपित्तजनितानतिवीर्यान् व्यापिनोऽपि विविधैरुपयोगैः ॥

(वाहटे)

एतत्तैलं सदा पथ्यं भग्नानां सर्वकर्मसु।
आक्षेपके पक्षघाते तालुशोषेऽर्दिते तथा ॥ २६६ ॥
मन्यास्तम्भे शिरोरोगे कर्णशूले हनुग्रहे।
बाधिर्ये तिमिरे चैव ये च स्त्रीषु क्षयं गताः ॥ २६७ ॥
पथ्यं पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये वस्तिषु भोजने।
बाहुस्कन्धोरसां वृद्धिरमुनैवोपजायते ॥ ३३८ ॥

---

१. ग्रीवास्कन्धोरसां इति मुद्रितसुश्रुते।

मुखं च पद्मप्रतिमं ससुगन्धिसमीरणम् ।
गन्धतैलमिदं नाम्ना सर्ववातविनाशनम् ॥ २६९ ॥
राजार्हमेतत्कर्तव्यं राज्ञामेव विचक्षणैः ।

(सौश्रुते)

दग्धव्रणस्य लेपादयः ।

पयसि हन्ति हुताशनजं जपा
कुसुमवल्कशृतं तिलजं तथा ।
अपि च रोमयुतं तिलजं शृतं
सपदि केवलमेव विनिःसृतम् ॥ २७० ॥

बदरीतिलकल्काढ्यकाञ्जिके कथितोद्धृतम्[1] ।
फेनं प्रलिम्पेद् घटजं पङ्कं वाग्निकृते व्रणे ॥ २७१ ॥
सिक्थं सौवीरसंपिष्टं नन्द्यावर्ताङ्घ्रिमेव वा ।
नवनीतेन संयुक्तं लेपयेद्दहनव्रणम् ॥ २७२ ॥
प्रथितेऽवन्तिसोमाढ्ये कर्दमं पोट्टलीकृतम् ।
विपाच्य तेन कोष्णेन सेकः स्याद्दहनव्रणे ॥ २७३ ॥
मत्स्याक्षिसाधितं सर्पिर्दहनव्रणनाशनम् ।
शतधौताज्यलेपश्च गोळिकल्कप्रलेपनम् ॥ २७४ ॥

(सिद्धयोगे)

द्लान्यामलकानां तु सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
दग्धव्रणोपरि क्षिप्त्वा तैलेनाभ्यञ्जनं हितम् ॥ २७५ ॥
शमीपत्रशिरीषत्वक्च्छारिबा मधुकोत्पलम् ।
दूर्वा चातिबलोशीरे प्रदेहपरिषेचनम् ॥ २७६ ॥
दग्धव्रणहरं श्रेष्ठमग्निवीसर्पनाशनम् ॥

क्षीरिवृक्षादितैलम् ।

क्षीरिवृक्षत्वचो धात्रीचन्दनं मधुयष्टिका ॥
एषां क्वाथे जपापुष्पकल्कगर्भं विपाचयेत् ॥ २७७ ॥

---

१. मथितोद्धृतम् । ग. पाठः

क्षीरप्रस्थं घृतात्तैलात् प्रस्थं च परिपाचितम्।
तत्तैलं साधयेदग्निदग्धान् घोरव्रणानपि ॥ २७८ ॥

कार्पासदूर्वासहदेविकाक-
माचीव्रणघ्नीखरमञ्जरीभिः।
सहामृताचन्दनयष्टिकाभिः
सर्पिर्विपक्वं दहनव्रणघ्नम् ॥ २७९ ॥

(एतानि तन्त्रान्तरात्).

ताम्बूलचूर्णसन्दग्धे काञ्जिकं धारयेन्मुखे।
ताम्बूलचूर्णदग्धस्तु धारयेच्च प्रयत्नतः॥
गण्डूषं तिलतैलस्य पुरुषः सुखवाञ्छया। २८० ॥

(चन्द्रटे)

इति योगरत्नसमुच्चये व्रणचिकित्साधिकारः
षड्विंशतिः।

अथ भगन्दरचिकित्साधिकारः।

निदानम्।

हस्त्यश्वपृष्ठगमनकठिनोत्कुटकासनैः।
अर्शोनिदानाभिहितैरपरैश्च निषेवितैः ॥ १ ॥
अनिष्टादिष्टपाकेन सद्यो वा साधुगर्हणैः।
प्रायेण पिटकापूर्वो योऽङ्गुले द्व्यङ्गुलेऽपि वा ॥ २ ॥
पायोर्व्रणान्तर्बाह्यो वा दुष्टासृङ्मांसगो भवेत्।
बस्तिमूत्राशयाभ्याशगतत्वात् स्यन्दनात्मकः[1] ॥ ३ ॥
भगन्दरः स सर्वश्च दारयत्याक्रियावतः।
भगवस्तिगुदांस्तेषु दीर्यमाणेषु भूरिभिः ॥ ४ ॥
वातमूत्रशकृच्छुक्रं खैः सूक्ष्मैर्वमति क्रमात्।
दोषैः पृथग्युतैः सर्वैरागन्तुस्सोऽष्टमः स्मृतः ॥ ५ ॥

---

1. स्यन्दनात्मकः इति मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठः।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अपक्कं पिटकामाहुः पाकप्राप्तं भगन्दरम् ।
गूढमूलां ससंरम्भां रुगाढ्यां रूढकोपिनीम् ॥ ६ ॥
भगन्दरकरीं विद्यात् पिटकां नत्वतोऽन्यथा ॥

(वाहटे)

तत्र वातजा पिटका श्यावारुणा सतोदस्फुरणा । पक्वा तु शतपोनकवदणुमुखैः सफेनाच्छस्रावैः छिद्रैः क्रमाच्छीर्यते। सोऽयं शतपोनकाख्यो भगन्दरः । पित्तजा रागोष्मज्वरवती तनुरुष्ट्रग्रीवावदुच्छ्रिता सोऽयमुष्ट्रग्रीवाख्यः । कफजा महामूला पाण्डुरा कण्डूमती । पक्वा तु बहुपिच्छा परिस्राविणी । स परिस्राव्याख्यः। वातपित्तजा घोररुजा सदाहोषा। पक्वायां प्राकारपारिखेव परितो गुदं परिक्षिप्य गतिर्जायते। स परिक्षेपो नाम । वातकफजा पाण्डुरा कृच्छ्रपाका पक्वायामृज्वागत्या गुदो दीर्यते,सोऽयमृज्वाख्यः । कफपित्तात् पूर्वोत्थमर्शः संश्रित्य कुपिता दर्शोमूले कण्डूदाहादिमाञ्छोफः स्यात् । स शीघ्रं पक्वाभिन्नो मूलमर्शसः क्लेदयन् गतिभिरजस्रं स्रवति। सोऽयमर्शोभगन्दरः । सर्वजा पादाङ्गुष्ठसमा विविधरुजा सशूलारोचकतृड्ज्वरच्छर्दिदाहा। पक्वा तु शम्बुकावर्तसन्निभा। स शम्बुकावर्तकाख्यः । मांसगृद्ध्या भुक्तोऽस्थिलेशस्तिर्यङ्निर्गच्छन् गुदं यदा क्षिणोति तदा गतिः स्यात् । तत्र मांसकोथजा कृमयो गुदं खादन्तः परितो दारयन्ति । सोऽयं क्षतजो भगन्दर उन्मार्गाख्यः ।

चिकित्सा ।

षट् कृच्छ्रसाधनास्तेषां निचयक्षतजौ त्यजेत् ।
प्रवाहिणीं वलीं प्राप्तं सीवनीं वा समाश्रितम् ॥ ७ ॥
अथास्य पिटकामेव तथा यत्नादुपाचरेत् ।
शुद्ध्यसृक्स्रुतिसेकाद्यैर्यथा पाकं न गच्छति ॥ ८ ॥
पाके पुनरुपास्निग्धं स्वेदितं चावगाहतः ।
यन्त्रयित्वार्शसमिव पश्येत्सम्यक् भगन्दरम् ॥ ९ ॥
अर्वाचीनपराचीनमन्तर्मुखबहिर्मुखम् ।
अथान्तर्मुखमेषित्वा सम्यक् शस्त्रेण पाटयेत् ॥ १० ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

बहिर्मुखं च निश्शेषं ततः क्षारेण साधयेत्।
अग्निना वा भिषक् साधु क्षारेणैवोष्ट्रकन्धरम्। ११॥

(वाहटे)

ततो निर्वापणशोधनरोपणैर्यथाकालं साधयेत्।

(सङ्ग्रहे)

एषां तु शस्त्रपतनाद्वेदना यदि जायते।
तत्राणुतैलेनोष्णेन परिषेकः प्रशस्यते॥ १२॥

(सुश्रुतादिति चन्द्रटे)

अर्शोभगन्दरे पूर्वमर्शांसि छिद्यात्। ततो गत्यनुसारेण भगन्दरम्।

भगन्दरे बहुच्छिद्रे छेदमालोच्य योजयेत्।
आस्रावमार्गान् निश्शेषं समस्तांश्चाग्निना दहेत्॥ १३॥
यतेत कोष्ठशुद्धौ च भिषक् तस्यान्तरान्तरा।

(संग्रहे)

कल्कः कोष्णः शुण्ठीमुररिपुशयनेष्टकापुनर्नवजः।
लेपाद् भगन्दरघ्नो वराजलेऽस्थीव वैडालम्॥ १४॥

(काञ्चीपुरवासी)

लेपो व्रणे विडालास्थित्रिफलारसकल्कितम्॥

(वाहटे)

पुनर्भूवटपत्राणि गुडूची विश्वभेषजम्।
सेष्टकास्तक्रपिष्टास्तु लेपो हन्ति भगन्दरम्॥ १५॥
आरग्वधनिशालाक्षाचूर्णाज्यक्षौद्रसंयुता।
सूत्रवर्तिर्व्रणे योज्या शोधनी गतिनाशनी॥ १६॥

(सिद्धसारे)

तिलकुम्भवरादन्तीतुत्थसिन्धूत्थमाक्षिकम्।
सकृष्णारोचनं कुष्ठं शोधनं मांसकृत्पुनः॥ १७॥
मञ्जिष्ठासैन्धवक्षौद्रनागदन्तीत्रिवृच्चिलाः।

(सङ्ग्रहे)

---

१. तत्र तैलेन कोष्णेन ग. पाठः.

त्रिवृत्तेजोवतीदन्तीमाञ्जिष्ठारजनीद्वयम् ।
तार्क्ष्यजं निम्बपत्रं च लेपो नाळीव्रणापहः ॥ १८ ॥

(सिद्धसारे संग्रहे च)

त्रपुताम्रसीससंभवकल्कमिदं तैलमायसे पात्रे ।
घृष्टं बहुशो लिप्तं भगन्दरघ्नं तथा व्रण्यम् ॥ १९ ॥

(काञ्चीपुरवासी)

ज्योतिष्मतीमलयुलाङ्गलिसेलुपाठा-
कुम्भाग्निसर्जकरवीरवचासुधार्कैः ।
अभ्यञ्जनाय विपचेत भगन्दराणां
तैलं वदन्ति परमं हितमेतदेषाम् ॥ २० ॥

(वाहटे)

एतत्तैलं विष्यन्दनाख्यमिति संग्रहे ।

करवीरतैलम् ।

करवीरनिशादन्तीलाङ्गलीलवणाग्निभिः ।
मातुलुङ्गार्कवत्साह्वैः पचेत्तैलं भगन्दरे ॥ २१ ॥

(सिद्धसारे)

फलत्रयाग्नित्रिवृदिन्द्रवारुणी-
शताह्वकुष्ठैः करवीरलाङ्गलैः ।
निशार्ककासीसकरञ्जसैन्धवैः
सतिन्त्रिणीबीजनिकुम्भनिम्बजैः ॥ २२ ॥
साजाजिकाङ्कोलवचाकटुत्रयै-
र्गिरीन्द्रकर्णीकटुरोहिणीयुतैः ।
सहाश्वमारैः खरपर्णिकान्वितै-
र्महातरुक्षीरकरूटकान्वितैः ॥ २३ ॥
तैलं घृतं वा विपचेत्कषाये
कल्कीकृतैस्तैर्विधिवद्विधिज्ञः ।
प्रयोजयेत्तच्च भगन्दरेषु
रुजाहरं शोधनमाशु रोपणम् ॥ २४ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तदेव नाड्यर्बुददुष्टकुष्ठ-
मेहव्रणघ्नं व्रणजन्तुजिच्च ॥

(सारसंग्रहे)

चिञ्चापत्रेण केतक्या ताम्बूलीनां दलेन वा ।
उपनाहक्रियां कुर्याद् भगन्दरविनाशनीम् ॥ २५ ॥

(योगमालायाम्)

मधुकरोध्रकणात्रुटिरेणुकाद्विरजनीफलिनीपद्मशारिबाः ।
कमलकेसरपद्मकधातकीमदनसर्जरसामथरोध्रकाः ॥ २६ ॥
सबीजपूरच्छदनैरेभिस्तैलं विपाचितम् ।
भगन्दरापचीकुष्ठमधुमेहव्रणापहम् ॥ २७ ॥

मधुतैलयुता विलङ्गसारत्रिफलामागधिकाकणाश्च लीढाः ।
कृमिकुष्ठभगन्दरप्रमेहक्षतनाळीव्रणरोपणा भवन्ति ॥ २८ ॥

अमृतात्रुटिवेल्लवत्सकं कलिपथ्यामलकानि गुग्गुलुः ।
क्रमवृद्धमिदं मधुद्रुतं पिटकास्थौल्यभगन्दरान् जयेत् ॥ २९ ॥

गुग्गुलुपञ्चपलं पलिकांशा
मागधिका त्रिफला च पृथक् स्यात् ।
त्वक् त्रुटिकर्षयुतं मधुलीढं
कुष्ठभगन्दरगुल्मगतिघ्नम् ॥ ३० ॥

शृङ्गिवेररजोयुक्तं तदेव तु सुभावितम् ।
क्वाथेन दशमूलस्य विशेषाद्वातरोगजित् ॥ ३१ ॥

(वाहटे)

निर्गुण्डीवरणैरण्डाचित्रकैः क्वथितं जलम् ।
ससैन्धवं तु तैलाढ्यं हन्ति पञ्चभगन्दरम् ॥ ३२ ॥

(हारिश्चन्द्रे)

बिल्वाग्निमन्थातगराचित्रकाद्भिमृतं जलम् ।
त्रिवृत्कणाभयाचूर्णयुक्तं हन्ति भगन्दरान् ॥ ३३ ॥

(सिद्धयोगे)

Indira Gandhi National Centre for the Arts

निशाग्निपाठानृपतीन्द्रवारुणी-
करञ्जनिम्बासनचित्रमूलकैः ।
शृतं जलं सैन्धवहिङ्गुसंयुतं
भगन्दरार्शांसि निहन्ति तत्क्षणात् ॥ ३४ ॥
पटोलशुण्ठीगिरिकर्णिकावचा-
कुलत्थदन्तीसुरदारुशिग्रुभिः ।
शृतं जलं सैन्धवहिङ्गुसंयुतं
भगन्दरार्शांसि निहन्ति तत्क्षणात् ॥ ३५ ॥

(योगमालायाम्)

खदिराम्बुरतो भूत्वा कषायं त्रैफलं पिबेत् ।
महिषाक्षविळङ्गाभ्यां भगन्दरहरं परम् ॥ ३६ ॥

(बिन्दुसारे)

आर्द्रकस्य रसे सिद्धं कल्के वा पाययेद् घृतम् ॥

(संग्रहे)

पिबेद्वाताधिकारोक्तं घृतं गुल्गुलुतिक्तकम् ।
योज्यं यक्ष्माधिकारोक्तं सप्तविंशतिगुल्गुलु ॥ ३७ ॥

(कुत्रचित्)

भगन्दरेष्वेष विशेष उक्तश्शेषाणि तु व्यञ्जनसाधनानि ।
व्रणाधिकाराद् परिशीलनाच्च सम्यग्विदित्वौषधिकं विदध्यात्॥३८॥
अश्वपृष्ठगमनं चलरोधं मद्यमैथुनमजीर्णमसात्म्यम् ।
साहसानि विविधानि च रूढे वत्सरं परिहरेदधिकं वा ॥ ३९ ॥

(वाहटे)

इति भगन्दरचिकित्सा ॥

ग्रन्थिनिदानम् ।

कफप्रधाना कुर्वन्ति मेदोमांसास्रगा मलाः ।
वृत्तोन्नतं यं श्वयथुं स ग्रन्थिर्ग्रथनात्स्मृतः ॥ १ ॥
दोषासृङ्मांसमेदोऽस्थिसिराव्रणभवा नव ।

(वाहटे)

---

१. सम्यग्विदित्वौषधिकं मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठः.

तत्र वातजः सतोदभेदः कृष्णः स्थानात् स्थानान्तरगतिरहेतुवृद्धिहानिः । पक्वभिन्नोऽच्छमसृक् स्रवति । पित्तजः शीघ्रपाको रक्तः सदाहः स्यात् । भिन्नोऽस्रमुष्णं स्रवति । कफजः सवर्णः शीतो नीरुजो घनः । पक्वो घनपूयास्रावः । रक्तजः पित्तलिङ्गः, सिरामांसाश्रयो बहुकृमिस्त्रापश्च । मांसळाहारदूषितं मांसं कफग्रन्थिलिङ्गं स्निग्धं महान्तं कठिनं ग्रन्थिं कुर्यात् । मेदुराहारवृद्धं मांसे त्वचि वा वायुना नीतं मेदः स्निग्धं मृदु चलं कफलिङ्गं देहक्षयवृद्धिक्षयोदयं ग्रन्थिं कुर्यात् । स भिन्नो घनताम्रसितासितमेदःस्रावी । अस्थिभङ्गादभिघाताद्वा यदुन्नतमवनतं वास्थि सोऽस्थिग्रन्थिः । पदातेस्तु सहसा जलावगाहनाद्व्यायामतान्तस्य वा सरक्तं सिराजालं वायुः संपीड्य संकोच्य वक्रीकृत्य विशोष्य च निःस्फुरं नीरुजं ग्रन्थिं कुर्यात् । स सिराग्रन्थिः । व्रणेषु यथोक्तक्रियावैकल्यादङ्गेऽश्महते वा कुपितो वायुर्दुष्टमस्रुतमस्रं संशोष्य ग्रथितं कण्डूदाहयुतं व्रणं कुर्यात् । स नाम्ना व्रणग्रन्थिः । तत्र दोषास्रमेदोजाः पञ्च साध्याः । न तु स्थूलखराश्चलाः मर्मकण्ठोदरस्थाश्च ॥

चिकित्सा

ग्रन्थिष्वामेषु कर्तव्या यथास्वं शोफवत् क्रिया ।
बृहतीचित्रकव्याघ्रीकणासिद्धेन सर्पिषा ॥ २ ॥
स्नेहयेच्छुद्धिकामं च तीक्ष्णैः शुद्धस्य लेपनम् ।
संस्वेद्य बहुशो ग्रन्थिं विमृद्नीयात्पुनः पुनः ॥ ३ ॥
(वाहटे)

अङ्कोलमधुकमातुळुङ्गहिंस्रापूतीदारुबिल्वमूलसरळकुष्ठवचावरणत्वकालातिविषाजगन्धाभिर्लेपः । श्यामासुरदारुसमङ्गाकोशातकीसर्षपपुनर्नवैर्वा । सशोफरुक्स्तम्भे चोपनाहो यवसक्तुमधुककुष्ठशतपुष्पादेवदारुभिर्घृतयुक्तैः ।
(संग्रहे)

एष वाते विशेषेण क्रमः पित्तास्रजे पुनः ।
जळौकसो हिमं सर्वं कफजे वातिको विधिः ॥ ४ ॥

१. 'कृष्णोमृदुः' ग. पाठः. २ 'प्रतान्तस्य' ख. ग. पाठः.

तथाप्यपक्कं छित्त्वैनं स्थिते रक्तेऽग्निना दहेत् ।
साध्वशेषं सशेषो हि पुनराप्यायते ध्रुवम् ॥ ५ ॥
(वाहटे)

वातजे ग्रन्थौ विविधाश्च वातव्याधिविहिताः स्नेहस्वेदोपनाहाः । तथानुपशमे सिराव्यधः । पक्वं तु विदार्य निरस्तपूयं कृत्वार्कादिवर्गाम्भसा प्रक्षाल्य तिलकल्केन सचित्रकसैन्धवेन लेपयेत् । कफजमन्तःशुद्धस्य भृशं स्वेदयेत्, विम्लापयेच्च ।
(संग्रहे)

दन्तीचित्रकमूलत्वक्सौधार्कपयसीगुडः ।
भल्लातकास्थि कासीसं लेपो भिन्द्याच्छिलामपि ॥ ६ ॥
बहिर्मार्गाश्रितं ग्रन्थिं किं पुनः कफसम्भवम् ।
दीर्घकालस्थितं ग्रन्थिमेभिर्भिन्द्याच्च भेषजैः ॥ ७ ॥
मांसव्रणोद्भवौ ग्रन्थी *पाचयेदेवमेव च ।
कार्यं मेदोभवेऽप्येतत्तप्तैः फालादिभिश्च तम् ॥ ८ ॥
प्रमृज्यात्तिलदिग्धेन छन्नं द्विगुणवाससा ।
सुतप्तयाथ दर्व्या वा बहुशो जतुलिप्तया ॥ ९ ॥
शस्त्रेण पाटयित्वा वा दहेन्मेदासि सूद्धृते ॥
(वाहटे)

सुपक्वं वा विपाट्य मूत्रक्षालितं क्षौद्रसैन्धवसुवर्चिकाकाञ्चनक्षीरिहरितालमिश्रैः [1]क्षीरवल्कप्रगाढैस्तिलैरालेपयेत् । गुञ्जाद्विकरञ्जतापसवृक्षवंशावलेखमूत्रसिद्धं तैलमभ्यङ्गः । सम्यक्च्छुद्धं चैनं रोपयेत् ॥
(संग्रहे)

सिराग्रन्थौ नवे पेयं तैलं साहचरं तथा ।
उपनाहोऽनिलहरैर्बस्तिकर्म सिराव्यधः ॥ १० ॥
(वाहटे)

नागः किंशुकसारेण लेपो नागकृतेन तु ।
चषकेनोपनाहः स्याद्रात्रौ मेदःसमुत्थिते ॥ ११ ॥
(सिद्धयोगे)

---

* पाटयेदिति मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठः । यापयेदिति संग्रहे तालपत्रात्मके अष्टाङ्गहृदये च ।

---

१. 'क्षीरवल्क' इति मुद्रितसङ्ग्रहपाठः.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

कैडर्यमूलं करवीरमूलं सलाङ्गलीकन्दमहौषधं च ।
वचाभया शिग्रुकमूलमेषां कल्कः स्नुहीजस्वरसेन पिष्टः ॥ १२ ॥
मेदःसमुत्थं विनिहन्ति सद्यो ग्रन्थिं तथा विद्रधिमर्बुदांश्च ।
सश्लीपदान्वालजिगण्डमालां द्व्यं त्र्यं चापि चतुष्टयं वा ॥ १३ ॥
सुपिष्टमेतत्सकलौषधं वा प्रलेपमात्रेण ससैन्धवं तु ।:
... ... वहन्ति ॥ १४ ॥

(हारिश्चन्द्रे)

स्नुह्या विदह्य पेशलपत्रमिदं मेदसा ग्रन्थौ ।
संस्वेदयेत बहुशो द्वित्रिदिनैर्द्रावयेत्तमभ्यज्य ॥ १५ ॥

(कुत्रचित्)

कुष्ठं स्तन्येन सम्पिष्टं मेदोग्रन्थिविलायनम् ॥

(काञ्चीपुरवासी)

पुनर्नवार्काभयशिग्रुमूलकरञ्जसिन्धूत्थमहौषधानाम् ।
कल्कः प्रलिप्तः पशुमूत्रपिष्टो ग्रन्थ्यर्बुदं हन्त्यपचीं च सद्यः ॥ १६॥

(योगसारे)

मूलं पूतीकरञ्जस्य चित्रको लवणं सुधा ।
उपनाहः प्रधानोऽयं समस्तग्रन्थिभेदनः ॥ १७ ॥
शङ्खभस्मप्रलेपोऽयं ग्रन्थौ शस्तः सशर्करः ।
क्षीरमौदुम्बरं शस्तं शस्तमास्फोतजं पयः ॥ १८ ॥
प्रलेपने प्रशंसन्ति दुग्धं चोत्तमकर्णिजम् ॥

(हारिश्चन्द्रे)

समस्तमिन्द्रवल्याश्च सोपोदक्यास्तथैव च ।
अनन्तायाश्च निखिलं कन्दं नीलोत्पलस्य च ॥ १९ ॥
एतानि पिष्ट्वा संस्वेद्य कदुष्णं लवणोत्तरम् ।
ग्रन्थिजातिषु सर्वासु विधेयमुपनाहनम् ॥ २० ॥
शङ्खचूर्णसमायुक्तं तैलं कंसविघट्टितम् ।
ग्रन्थेरालेपनं कार्यं पच्यमानस्य दारणम् ॥ २१ ॥
तिलमेरण्डजं बीजं शालिलाजघृतेन च ।
विधेयमुपनाहाय ग्रन्थौ भृष्टं सुचूर्णितम् ॥ २२ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

गोघृतं गोशकृद् भस्म बहुशः कंसमर्दितम् ।
ग्रन्थौ पाकोन्मुखे पक्के तोदहृद् भेदनं भवेत् ॥ २३ ॥
(वृषः!)

पूतिकसैन्धवजठरं धुर्धूरफलं विदह्य मृल्लिप्तम्[१] ।
अथ परिपिष्टं पयसा सर्वानुन्मूलयेद् ग्रन्थीन् ॥ २४ ॥
(कुत्रचित्)

गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः सम्मूर्च्छिता मांसमभिप्रदूष्य ।
वृत्तं[२] मृदुं मन्दरुजं महान्तमनल्पमूलं चिरवृद्धिजातम्[३] ॥ २५ ॥
कुर्वन्ति मांसोच्छ्रयमत्यगाढं तदर्बुदं शास्त्रविदो वदन्ति ॥
(सुश्रुते)

महत्तु ग्रन्थितोऽर्बुदम् ।
तल्लक्षणं च मेदोन्तैः षोढा दोषादिभिस्तु तत् ॥ २६ ॥
प्रायो मेदःकफाढ्यत्वात् स्थिरत्वाच्च न पच्यते ।
सिरास्थं शोणितं दोषः सङ्कोच्यानुप्रपीड्य[४] च ॥ २७ ॥
पाचयेत तदानद्धं सास्रावं मांसपिण्डितम् ।
मांसाङ्कुरैश्चितं याति वृद्धिं चाशु स्रवेत्ततः ॥ २८ ॥
अजस्रं दुष्टरुधिरं भूरि तच्छोणितार्बुदम् ।
तेष्वसृङ्मांसजे वर्ज्ये चत्वार्यन्यानि साधयेत् ॥ २९ ॥
अर्बुदे ग्रन्थिवत्कुर्यात् यथास्वं सुतरां हितम् ॥
(वाहटे)

उपनाहादयः ।

वातार्बुदमेरण्डप्रियाळनालिकेरमज्जोर्वारुककर्कारुकबीजोत्कारिकयोपनाहयेत् । आनूपामिषवेशवारैर्वा । नाळीस्वेदं च कुर्यात् । बहुशश्चात्र शृङ्गेण रुधिरमवसेचयेत् । पित्तोत्थे मृदून् स्वेदोपनाहान् कायविरेचनं च प्रयोजयेत् । शाककाकोदुम्बरिकापत्रघृष्टे च प्रियङ्गुपत्तङ्गसर्जरसा[५]ञ्जनलोध्रमधुमधुकैर्लेपः । श्लेष्मजे तूर्ध्वमधश्च हृतदोषस्य स्रुतरक्तस्य च वमन-

---

१· 'पूरित' ख. पाठः. २· 'स्थिरं' ३· चिरत्वृद्ध्यपाकं इति च. मुद्रितसुश्रुतपाठः
४· सङ्कोच्यान्तः प्रपीड्य च मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठः.
५ 'सर्जरसार्जुन' इति मुद्रितसंग्रहपाठः.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

विरेचनद्रव्यैः प्रलेपः। काकादनीशुकबर्हाग्निजिह्वामूलकदक्षकपोतगृध्र-पुरीषकाशमूलैर्वा पलाशक्षीरपिष्टैः॥

निष्पावपिण्याककुलत्थकल्कैर्मांसप्रगाढैर्दधिमस्तुयुक्तैः।
लेपं विदध्यात् कृमयो यथात्र मूर्च्छन्ति मुञ्चन्त्यथ मक्षिका वा॥३०॥

अल्पावशिष्टे कृमिभिः कृते च
लिखेत्ततोऽग्निं विदधीत पश्चात्।
यदल्पमूलं त्रपुताम्रसीस
पट्टैः समावेष्ट्य तदायसैर्वा॥ ३१॥

क्षाराग्निशस्त्राण्यसकृद्विदध्यात्
प्राणानहिंसन् भिषगप्रमत्तः॥

(पाठशुद्धौ)

लेपास्वादलोभेन च निलीयमाना मक्षिकाः समुपेक्षेत। तद्विमुक्तैः कृमिभिरितरैर्वा भक्ष्यमाणं च। ततः कृमिभक्षितावशेषं शाकादिपत्रैर्विलिख्याग्निना प्रतिसारयेत्। जात्यास्फोटकरवीरपल्लवांश्च व्रणशोधनाय कल्कादौ। तैलं चात्र पाठाविडङ्गभार्ङ्गीत्रिफलाकषायसिद्धमभ्यञ्जनम्। मेदोऽर्बुदं स्विन्नभिन्नं सुशोधितमेदस्कमुपशान्तरक्तस्रावं सद्यः सीव्येत्। ततो गृहधूमलोध्रमनःशिलाहरिद्रापत्तङ्गचूर्णैर्मधुमद्भिः प्रतिसारयेत्। करञ्जतैलं चाभ्यञ्जनार्थे प्रयुञ्जीत। सर्वार्बुदानि च यदृच्छया पर्यागतानि सुपरिशोधितानि रोपयेत्।

अपि च।

सशेषदोषाणि च योऽर्बुदानि
करोति तस्याशु पुनर्भवन्ति।
तस्मादशेषोद्धरणं प्रशस्तं
क्षारेण शस्त्रेण तथाग्निना वा॥ ३२॥

(संग्रहे)

चित्रकं चिरिबिल्वं च शृङ्गिवेरं पुनर्नवम्।
लाङ्गलीशिग्रुमूलं च दन्ती लवणपञ्चकम्॥ ३३॥
सकणामरिचं पिष्ट्वा गोमूत्रेण प्रलेपयेत्।
सर्वार्बुदानि नश्यन्ति न रोहन्ति पुनर्नृणाम्॥ ३४॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दहनकुटजकुष्ठाश्वत्थभल्लातपथ्या
त्रिकटुविषसुधार्कं व्याधिघातं हरिद्रा ।
वरणलवणशुण्ठीनिम्बपुन्नाटबीजं
सुरतरुगृहधूमं भूशिरीषं करञ्जम् ॥ ३५ ॥
कृमिजशिखिवचाभिः शिग्रुमूलेन युक्तं
पशुसलिलनिपिष्टं लेपयेत् लाभतस्तत् ।
अपहरति समस्तान्यर्बुदानि स्थिराणि
द्रुतमपचिविकारं श्लीपदं ग्रन्थिजालम् ॥ ३६ ॥
(तन्त्रान्तरादादाय श्लोकीकृतम्)

उर्वारुपथ्याकुलनालिकेर-
प्रियालकोर्वारुकबीजचूर्णैः ।
दुग्धाम्लमूत्राज्ययुतैः प्रयुञ्ज्या-
ल्लेपोपनाहान् सकलार्बुदेषु ॥ ३७ ॥
(सिद्धसारे)

श्लीपदनिदानम् ।

प्रस्थिता वंक्षणोर्वादिमधःकायं कफोल्बणाः ।
दोषा मांसास्रगाः पादौ कालेनाश्रित्य कुर्वते ॥ ३८ ॥
शनैः शनैश्चं तं शोफं श्लीपदं तत्प्रचक्षते ।
परिपोटयुतं कृष्णमनिमित्तरुजं खरम् ॥ ३९ ॥
रूक्षं च वातात्, पित्तात्तु पीतं दाहज्वरान्वितम् ।
कफाद् गुरुस्निग्धमरुक् चितं मांसाङ्कुरैर्बृहत् ॥ ४० ॥
तत्त्यजेद्वत्सरातीतं सुमहत्सुपरिस्रुति ।
पाणिनासौष्ठकर्णेषु वदन्त्येके तु पादवत् ॥ ४१ ॥
श्लीपदं जायते तच्च देशेऽनूपे भृशं भृशम् ।
श्लीपदेऽनिलजे विध्येत् स्निग्धस्विन्नोपनाहिते ॥ ४२ ॥

चिकित्सा ।

सिरामुपरि गुल्फस्य द्व्यङ्गुले पाययेच्च तम् ।
मासमेरण्डजं तैलं गोमूत्रेण समन्वितम् ॥ ४३ ॥

---

१. 'पुन्नाम' ग. पाठः. २. 'घनं' मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठः.

जीर्णे जीर्णान्नमश्नीयाच्छुण्ठीशृतपयोऽन्वितम् ।
त्रैवृतं वा पिबेदेवमशान्तावग्निना दहेत् ॥ ४४ ॥

(वाहटे)

वस्तिं च युञ्जीत ।

(सङ्गहे)

गुल्फस्याधस्सिरामोक्षः पैत्ते सर्वं च पित्तजित् ।
सिरामङ्गुष्ठके विध्वा कफजे शीलयेद्यवान् ॥ ४५ ॥

(वाहटे)

सक्षौद्रांश्च कफघ्नान् कषायानभीक्ष्णं पाययेत् । यथाबलं वा पि*प्पलीर्वर्धमानाः । तैलं वा पिबेद्विळंगार्कमरिचचित्रकशुण्ठीदेवदार्वेलावालुकलवणपञ्चकैः सिद्धम् । आलेपयेच्च नागरामृताविळंगकटुकाभद्रदारुभिर्मूत्रपिष्टैरूरुस्तम्भोक्तैश्च भेषजैः ॥

(संग्रहे)

सक्षौद्राणि कषायाणि वर्धमानास्तथाभयाः ।
लिम्पेत्सर्षपवार्ताकीमूलाभ्यां धान्ययाथवा ॥४६ ॥

(वाहटे)

यवामृताकूलकशृङ्गिवेर-
सुरद्रुमारिष्टकमुद्गवारि ।
वराजोयुक्तमिदं निपीतं
शोफापचीश्लीपदमाशु हन्ति ॥ ४७ ॥

(हारिश्चन्द्र)

शाकोटकीयं मधुना कषाय
पिबन्ति ये क्षीरभुजस्त्यजन्ति ।
ते श्लीपदं विद्रधिशोफमुग्र-
मुन्मादशूलानपि पाण्डुरोगान् ॥ ४८ ॥

(योगामृते)

विश्वौषधं वा कथितं गळोची
शृतं सुराह्वाक्कथितं पिबेद्वा ।

---

* हरीतकीर्वर्धमाना इति वाहटे, पिप्पलतीन्दुः ।

समाक्षिकं श्लीपदरोगवान् यः
सिद्धार्थकास्तस्य हिताः प्रलेपे ॥ ४९ ॥

पिबेद्दार्वभयाकल्कं मूत्रेणान्यतमेन वा ।
पिबेत्सर्षपतैलं वा श्लीपदानां निवृत्तये ॥ ५० ॥

सर्षपविजयानागरहिङ्गुवचाशिग्रुरविमूलैः ।
दिनकरपयसा पिष्टैः श्लीपदनाशाय लेपनं कुर्यात् ॥ ५१ ॥

दिनकरमूलं पिष्ट्वा दिनकरपयसा प्रलेपयेदथवा ।
नागरसर्षपलुङ्गं श्लीपदनाशाय हिङ्गुयुतम् ॥ ५२ ॥
(सिद्धयोगे)

कुठेरकविमिश्रेण मृगशृङ्गान्वितेन च ।
साज्येनालेपितं क्षिप्रं श्लीपदं संप्रणश्यति ॥ ५३ ॥

श्लीपदं संप्रणश्येत पक्षार्धेनाधिकेन वा ।
कटुतैलप्रघृष्टेन मृगशृङ्गेन लेपितम् ॥ ५४ ॥

पिष्टैरेरण्डनिर्गुण्डीवर्षाभूशिग्रुसर्षपैः ।
प्रलेपः श्लीपदं हन्ति चिरोत्थमपि दारुणम् ॥ ५५ ॥

शीतं देशं विशरणमन्नपानं च शीतळम् ।
दधि मांसानि शाकानि वर्जयेच्छ्लीपदी नरः ॥ ५६ ॥
(सिद्धसारे)

तुषपयसा गोनासाद्दढतरुरुपनाहपानलेपाद्यैः ।
जयति तथा निःशेषमुपोदकाश्लीपदस्यार्त्तिम् ॥ ५७ ॥

गोमूत्रेण विपक्वः शाकोटकवृक्षवल्कलक्काथः ।
शमयति श्लीपदविपदं हंसपदी खळ इवातिसूर्तिं ॥ ५८ ॥
(काञ्चीपुरवासी)

अपचीनिदानम् ।

मेदःस्थाः कण्ठमन्याक्षकक्षवंक्षणगा मलाः ।
सवर्णान् कठिनान् स्निग्धान् वार्त्ताकामलकाकृतीन् ॥ ५९ ॥

१. 'सैन्धवैः' ग. पाठः.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अवगाढान् बहून् गण्डांश्चिरपाकांश्च कुर्वते ।
पच्यन्तेऽल्परुजस्तेऽन्ये[1] स्रवन्त्यन्येऽतिकण्डुराः ॥ ६० ॥
नश्यन्त्यन्ये भवन्त्यन्ये दीर्घकालानुबन्धिनः ।
गण्डमालापची चेयं दूर्वेव क्षयवृद्धिभाक् ॥ ६१ ॥
तां त्यजेत् सज्वरच्छर्दिपार्श्वरुक्कासपीनसाम् ॥
(वाहटे)

चिकित्सा ।

हंसपाद्यमृतानिम्बपिप्पलीवृक्षकैः शृतम् ।
जलं गळजगण्डं च गण्डमालां च नाशयेत् ॥ ६२ ॥
(हारिश्चन्द्रे)

निम्बत्वक्वृक्षबृहतीरात्रिवराकूलकामृताविश्वैः ।
क्वाथः प्रगे निपीतः समधु पुरो गण्डमालाघ्नः ॥ ६३ ॥
(योगसुधाकरे)

ऊर्ध्वाधःशोधनं पेयमपच्यां साधितं घृतम् ।
दन्तीद्रवन्तीवृवृताजालिनीदेवदारुभिः[2] ॥ ६४ ॥
शीलयेत्कफमेदोघ्नं धूमगण्डूषनावनम् ।
सिरयापहरेद्रक्तं पिबेन्मूत्रेण तार्क्ष्यजम् ॥ ६५ ॥
ग्रन्थीनपक्वानालिंपेत् नाकुलीपटुनागरैः ।
स्विन्नान् लवणपोट्टल्या कठिनाननु मर्दयेत् ॥ ६६ ॥
शमीमूलकशिग्रूणां बीजैः सयवसर्षपैः ।
लेपः पिष्टोऽम्लतक्रेण ग्रन्थिगण्डविलायनः[3] ॥ ६७ ॥
पाकोन्मुखान्स्रुतास्रस्य पित्तश्लेष्महरैर्जयेत् ।
अपक्वानेव चोद्धृत्य क्षाराग्निभ्यामुपाचरेत् ॥ ६८ ॥
काकादनीलाङ्गलिकानहिकोत्तुण्डकट्फलैः[4] ।
जीमूतबीजकर्कोटीविशालाकृतवेधनैः ॥ ६९ ॥

---

१. 'जस्त्वन्ये', २. 'दालिभिः', ३. 'विलायनः', ४. 'तुण्डिकीफलै' मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठः.

पाठान्वितैः पलार्धांशैर्विषकर्षयुतैः पचेत्।
प्रस्थं करञ्जतैलस्य निर्गुण्डीस्वरसाढके ॥ ७० ॥

अनेन माला गण्डानां चिरजा पूयवाहिनी।
सिध्यत्यसाध्यकल्पापि पानाभ्यञ्जननावनैः ॥ ७१ ॥

तैलं लाङ्गलिकीकन्दकल्कपादे चतुर्गुणे।
निर्गुण्डीस्वरसे पक्वं नस्याद्यैरपचीप्रणुत् ॥ ७२ ॥

भद्रश्रीदारुमरिचद्विहरिद्रात्रिवृद्घनैः।
मनाश्शिलालनलदविशालाकरवीरकैः ॥ ७३ ॥

गोमूत्रपिष्टैः पलिकैर्विषस्यार्द्धपलेन च।
ब्राह्मीरसार्कजक्षीरगोशकृद्रससंयुतम् ॥ ७४ ॥

प्रस्थं सर्षपतैलस्य सिद्धमाशु व्यपोहति।
पानाद्यैः शीलितं कुष्ठं दुष्टनाडीव्रणापचीः ॥ ७५ ॥

वचादितैलम्।

वचाहरीतकीलाक्षाकटुरोहिणिचन्दनैः।
तैलं प्रसाधितं पीतं समूलामपचीं जयेत् ॥ ७६ ॥

शरपुंखोद्भवं मूलं पिष्टं तण्डुलवारिणा।
नस्यालेपाच्च दुष्टारुरपचीविषजन्तुजित् ॥ ७७ ॥

मूलैरुत्तमकारिण्याः[१] पीलुपर्ण्याः[२] सहाचरात्।
सलोध्राभययष्ट्याह्वशताह्वाद्वीपिदारुभिः ॥ ७८ ॥

तैलं क्षीरसमं सिद्धं नस्येऽभ्यङ्गे च पूजितम्।
गोऽव्यजाश्वखुरा दग्धाः कटुतैलेन लेपनम् ॥ ७९ ॥

(वाग्भटे)

सौवर्चलादितैलम्।

सौवर्चलसैन्धवौद्भिददन्तीभल्लातचित्रककल्केन सिद्धं तैलमभ्यङ्गोऽपच्यां तण्डुलीयकस्वरसेन वा। सनिर्गुण्डीस्वरसं वा तैलं साधितमभ्यङ्गपाननावनैः गण्डमालानाडीव्रणकुष्ठानिलार्त्तिहरम्। मां-

१. 'कारुण्याः' २. 'पीलुवर्ण्याः' मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सीसर्जरसकार्पासिमूलसैन्धवैः स्तन्यापिष्टैस्तैलं विपक्वमभ्यङ्गो व्रण-काठिन्यघ्नः ॥

(सङ्ग्रहे)

व्योषं विळङ्गं मरिचं सैन्धवं देवदारु च ।
तैलमेभिः शृतं नस्यात्कृच्छ्रामप्यपचीं जयेत् ॥ ८० ॥

(चाक्षुषे)

गण्डमालापहं तैलं सिद्धं शाकोटकत्वचा ॥

(सिद्धसारे)

तुंबीरसेन कटुकेन चतुर्गुणेन
कल्कीकृतैर्मरिचमागधिकौषधैश्च ।
तैलं शृतं हरति श्लीपदगण्डमाला-
ग्रन्थ्यर्बुदानपि गळे गळगण्डरोगान् ॥ ८१ ॥

(चिकित्साकलिकातः)

कृतमालकपूतीककुटचातिविषाविषैः ।
क्षारैस्त्रिकटुकैः सिद्धं सर्पिः स्यादपचीहरम् ॥ ८२ ॥

(महायाने)

स्नुह्यर्कदुग्धपिष्टंनागरपट्वम्लिकांघ्रिबकुळास्थि ।
अपचीनाशनमुदितं यथा शकृद्रस गोऽश्वतैलेन ॥ ८३ ॥

खदिराग्निदग्धदक्षिणगोशृङ्गमषीसमाप्लुतं तैलम् ।
नाशयति द्रागपचीं विधिरिव विमुखो नृणां यत्नम् ॥ ८४ ॥

(काञ्चीपुरवासी)

स्नुह्यर्कदुग्धलवणं प्रदिहेदपच्यां
विश्वाम्लिकांघ्रिबकुलास्थि तथैव लिंपेत् ।
निर्गुण्डिकादलरसेषु हलेन सिद्ध-
मभ्यंजनं तिलरुहं तु विनाशनं स्यात् ॥ ८५ ॥

(योगामृते)

पूतीकलुङ्गौषधसिन्दुवाररसोनरक्षोघ्नपटूग्रकार्कैः ।
स्नुहीदलाद्भिः सह लेपयेत्तद् द्रुतं निहन्याद्
गळगण्डमालाम् ॥ ८६ ॥

(सिद्धयोगे)

---

१. 'फलः' मुद्रितसंग्रहपाठः. २. 'मधुके' ग पाठः

वरणार्कगळामण्डवाजिगन्धामरद्रुमैः ।
जीमूतरससंपिष्टैर्लेपोऽयं गण्डमालनुत् ॥ ८७ ॥

(हारिश्चन्द्रे)

क्षुण्णानि निम्बपत्राणि तत्तैर्भल्लातकैः सह ।
शरावसंपुटे दग्ध्वा सह सिद्धार्थकैः समैः ॥ ८८ ॥
पिष्ट्वा तु च्छागमूत्रेण गण्डमालां प्रलेपयेत् ।
सर्षपाः शिग्रुमूलानि शणबीजातसीयवाः ॥ ८९ ॥
मूलकस्य च बीजानि तक्रेणाम्लेन पेषयेत् ।
गण्डानि ग्रन्थयश्चैव गण्डमालासमुत्थिताः ॥ ९० ॥
आलेपात्तेन शाम्यन्ति विलयं यान्ति चाशु ते ॥
कुक्कुटविट्फलमग्निसमानं स्नुक्पयसा सह पेष्यमथैतत् ।
एष विलेपविधिः पुरुषाणां द्रागपचीमखिलामपहन्ति ॥ ९१ ॥

(तन्त्रान्तरे)

आरग्वधशिफा क्षिप्रं सम्यक्तण्डुलवारिणा ।
पिष्ट्वा नस्यप्रलेपाभ्यां गण्डमालां समुद्धरेत् ॥ ९२ ॥
फले द्वे त्रीणि वा प्रातः विनिक्षिप्य दिनत्रयम् ।
पिबेदलंबुषरसं गण्डमालारुजापहम् ॥ ९३ ॥

(चन्द्रटे)

पाययेदभयारिष्टं गण्डीरारिष्टमेव वा ।
पिप्पलीवर्द्धमानं वा गण्डमालासु योजयेत् ॥ ९४ ॥

(भेळात्)

इत्यशान्तौ गदस्यान्यपार्श्वजंघासमाश्रितम् ।
वस्तेरूर्ध्वमधस्ताद्वा मेदो हृत्वाग्निना दहेत् ॥ ९५ ॥
पार्ष्णिं प्रति द्वादश चांगुलानि
मुक्त्वेन्द्रवस्तिश्च गदान्यपार्श्वे ।
विदार्य मत्स्याण्डनिभानि मध्या-
ज्जालानि कर्षेदिति सुश्रुतोक्तिः ॥ ९६ ॥
आगुल्फकर्णात् सुमितस्य जन्तो-
स्तस्याष्टभागं खुळकाद्विमुच्य ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

प्राणार्जवेऽधः सुरराजवस्ते-
भित्त्वाक्षमात्रं त्वपरे वदन्ति ॥ ९७ ॥

(वाहटे)

मणिबन्धोपरिष्टाद्वा कुर्याद्रेखात्रयं भिषक्।
अङ्गुलान्तरितं सम्यगपचीनान्निवृत्तये ॥ ९८ ॥

(पाठशुद्धौ)

अभेदात्पक्वशोफस्य व्रणे वाऽपथ्यसेविनः।
अनुप्रविश्य मांसादीन् दूरं पूयोऽभिधावति ॥ ९९ ॥
गतिः सा दूरगमनान्नाडी नाडीव संस्रुतेः।
नाड्येकानृजुरन्येषां सैवानेकगतिर्गतिः ॥ १०० ॥
सा दोषैः पृथगेकस्थैः शल्यहेतुश्च पञ्चमी ॥

(वाहटे)

वातादिनाडीनां लक्षणम्।

तत्र वातजा सरुजा सूक्ष्मास्या फेनिलोद्गमा निश्यधिकस्रावा च। पित्तजा सतृड्ज्वरदाहा पूत्युष्णस्रावा दिवाधिकस्रुतिश्च। कफजा कण्डुला घनपिच्छिलस्रुतिर्निश्यधिकस्रावा। सर्वजा सर्वलिङ्गा। सा त्वसाध्या। अन्तःस्थमनाहृतं शल्यं नाडीं कुर्यात्। सा सास्रफेनरुजं तनुमच्छमुष्णं पूयं स्रवति ॥

चिकित्सा।

स्वपनाद्यानिलान्नाडीं पाटितां साधु लेपयेत्।
प्रत्यक्पुष्पीफलयुतैस्तिलैः पिष्टैः ससैन्धवैः ॥ १०१ ॥
पैत्तिकीं तिलमञ्जिष्ठानागदन्तीनिशाद्वयैः।
श्लैष्मिकीं तिलसौराष्ट्रीनिकुंभारिष्टसैन्धवैः ॥ १०२ ॥
शल्यजां तिलमध्वाज्यैर्लेपयेच्छिन्नशोधिताम्।
अशस्त्रकृत्यामेषिण्या भित्त्वान्ते सम्यगेषिताम् ॥ १०३ ॥
क्षारपीतेन सूत्रेण बहुशो दारयेद् गतिम्।
व्रणेषु दुष्टसूक्ष्मास्यगंभीरादिषु साधनम् ॥ १०४ ॥
या वर्त्यो यानि तैलानि तन्नाडीष्वपि चेष्यते।
पिष्टं चञ्चुफलं लेपान्नाळीव्रणहरं परम् ॥ १०५ ॥

(वाहटे)

---

१. 'ग्रस्यते' इति मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

घोण्टाफलत्वग्लवणं सलाक्षं
पूगस्य पत्रं वनितापयश्च ।
स्नुह्यर्कदुग्धान्वित एष कल्को
वर्तीकृतो हन्त्यचिरेण नाळीम् ॥ १०६ ॥

विभीतकाम्रास्थिवटप्रवाळ-
हरेणुकाशल्मलिबीजयुक्ता ।
वराहपिष्टा च मषी सुगन्धा
तैलाप्लुता सर्वगतिं निहन्ति ॥ १०७ ॥

धत्तूरकं मदनकोद्रवजं च बीजं
कोशातकी शुकनसा मृगभोजनी च ।
अंकोलजं च कुसुमं परिकल्प्य चूर्णं
क्षारोदकापहृतदोषगतौ प्रयोज्यम् ॥ १०८ ॥

मिश्रितं तेन तैलं च परमं गतिरोपणम् ।
सौवहेषु च कन्देषु कृतं वज्राह्वयेषु च ॥ १०९ ॥

भल्लातकार्कमधुकैर्लवणोत्तमेन
सिद्धं विळंगरजनीद्वयचित्रकैश्च ।
तैलं समार्कवरसैर्विनिहन्ति कृच्छ्रां
नाळीं कफानिलकृतामपचीव्रणांश्च ॥ ११० ॥

(सङ्ग्रहे)

त्रिवृत्तेजोवतीदन्तीमञ्जिष्ठारजनीद्वयम् ।
तार्क्ष्यजं निम्बपत्रं च लेपो नाळीव्रणापहः ॥ १११ ॥

कटुकारोहिणीकृष्णाविळंगमरिचानि च ।
अर्कांकुरं वेश्मधूमं नाळीव्रणमपोहति ॥ ११२ ॥

इति योगरत्नसमुच्चये भगन्दरग्रन्थ्यर्बुदश्लीपदा-
पचीनाळीव्रणचिकित्साधिकारः
सप्तविंशतितमः ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अथ क्षुद्ररोगचिकित्साधिकारः।

वातकफाभ्यां स्निग्धा सवर्णा मुद्गसमा नीरुजा पिटका बाला-नामजगल्लिकाख्या। ताभ्यां यवसमा घना मांसाश्रिता यवप्रख्या नाम। सैवावक्रा वृत्ता घना च सती नाम्नाऽलजी। कच्छपाभाः स्वल्पपूयाः पञ्च वा षट् वा ग्रन्थयः नाम्ना कच्छपी। कर्णस्योर्ध्वं परितो वा शालूकाभा काठिनोग्ररुजा पिटका पनसिका। ताभ्यां हनुसन्धिजः स्थिरोऽल्परुजः शोफः पाषाणगर्दभाख्यः। ताभ्यां यूनां मुखे शल्मलीकण्टकाकारः मेदोगर्भाः सरुजो घनाः पिळका मुखदूषिकाख्याः। त एव नीरुजः सिताः पद्ममिव कण्टकाः शरीरं व्याप्ताः पद्मकण्टकाख्याः। पित्तात्पक्वोदुम्बराभा सदाहज्वरा वृत्ता विवृतास्या विवृता नाम। पित्तैर्गात्रेषु मुखान्तश्च सदाहरुग्ज्वरा मसूरप्रमाणवर्णाः घनाः पिटकाः मसूरिकाख्याः। ततः कष्टतरा स्फोटा विस्फोटाख्या महारुजा। वात-पित्ताभ्यां पद्मकर्णिकाभा पिटकाचिता पिटका विद्धा नाम। ताभ्या-मेव स्याद् गर्दभी मण्डला विपुलोत्सन्ना सरागपिटकाचिता च। ताभ्यां कक्षासन्नेषु प्रायो देशेषु सूक्ष्मा लाजोपमा घनाः पिटका कक्ष्या नाम। तादृशी महत्येका गन्धा नाम। घर्मस्वेदयुतेऽङ्गे राजि-काभानवर्णा सरुजो घना पिटका राजिका नाम। पित्तोल्बणैर्मलै-श्चिरकारिभिरपाकस्तनुरुताम्रः सज्वरः शोफो विसर्पवद्विसर्पी जाल-गर्दभाख्यः। दोषैः पित्तोल्वणैः कक्ष्याभागजाः सज्वरमांसदारुणा येऽग्न्याभाः स्फोटाः साग्निरोहिणी पञ्चाहात्सप्तरात्राद्वा पक्षाद्वा जी-वितं हन्ति॥

त्रिलिङ्गा पिटकावृत्ता जत्रूर्ध्वमिरिगल्लिका[1]।
विदारीकन्दकठिना विदारी कक्षवंक्षणे॥ १॥

मेदोऽनिलकफैः स्नायुमांससिरास्थैर्ग्रन्थिः स्यात्। भिन्नो वसाज्यमध्वाभस्रावी च। तत्र वृद्धो वायुर्मांसं विशोष्य ग्रथितां पूति-क्लिन्नां नानावर्णरक्तस्रावां शर्करां कुर्यात् शर्करार्बुदम्। तद्वत् पाद-

१. 'मिरिवेल्लिका' मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पाणितले सन्धौ जत्रूर्ध्वे वा वल्मीकवच्छनैर्ग्रन्थिरुपचीयते। सरुग्दाह-कण्डूक्लेदो बह्वणुमुखश्च स वल्मीकाख्यः सन्निपातात्। शर्कराभिहते कण्टकादिक्षते वा(वातेऽपादे)कीलवदुत्सन्नो ग्रन्थिः स्यात्। तत्कदरं नाम। वेगधारणकुपितो वायुरपानो गुदमार्गं बाह्याभ्यन्तरणू करोति। ततो दुःखं शकृन्निर्गच्छति। स रोगो रुद्धगुदाख्यः। पित्तानिलात्सरुग्ज्वरो नखमांसस्य पाकाश्चिप्पं नाम। तदक्षतरोगमुपनखाख्यं च। अभिघातात्कृष्णो रूक्षः खरो नखः कुनखाख्यः। दुष्टपङ्कस्पर्शनादंगुल्यः सकण्डूक्लेदान्तराः अलसमित्याहुः। त्वक्स्थाः कृष्णा नीरुजस्तिलाभाः तिलकालकाः। त एवोन्नता मशाः। मशेभ्यस्तून्नततराश्चर्मकीलाः सिता असिता वा। तत्समोन्नतिः सहजो लोहितो जतुमणिः।

कृष्णं सितं वा सहजं मण्डलं लाञ्छनं समम्।
शोकक्रोधादिकुपिताद्वातपित्तान्मुखे तनु ॥ २ ॥
श्यामलं मण्डलं व्यङ्गं वक्त्रादन्यत्र नीलिका।
वातात्परुषं श्यावं व्यङ्गम्।
पित्तात् ताम्रान्तमानीलं श्वेतान्तं कण्डुमत्कफात्।
रक्ताद्रक्तान्तमाताम्रं शोषं चिमिचिमायते ॥ ३ ॥

वातेरितः कफस्त्वचं प्राप्य विशुष्यति। ततस्त्वक् पाण्डुरल्पकण्डूरविक्लेदा क्रमाद् विचेतना च प्रसुप्ताख्या।

असम्यग्वमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः।
मण्डलान्यतिकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च ॥ ४ ॥
उत्कोठः सोऽनुबद्धस्तु कोठ इत्याभिधीयते।
अजेरिगल्लिका विद्धा जालपाषाणगर्दभौ ॥ ५ ॥
यवप्रख्या पनसिका कच्छपी विवृतालजी।
रोहिणी गन्धविस्फोटौ विदारी पद्मकण्टकः ॥ ६ ॥
गर्दभी राजिका कक्ष्या मसूरी मुखदूषिका।
प्रसुप्त्युत्कोठकोठाख्यवल्मीकमशकालसाः ॥ ७ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

लाञ्छनव्यङ्गकदरं कुनखं शर्करार्बुदम् ।
चर्मकीलं जतुमणिः मण्डला चिप्यकालकाः ॥ ८ ॥
सरुद्धगुदमित्युक्ताः क्षुद्राः षट्त्रिंशदामयाः ।
प्रवृद्धं सुबहुच्छिद्रं सशोफं मर्माणि स्थितम् ॥ ९ ॥
वल्मीकं हस्तपादे च वर्ज्यं साध्यमतोऽन्यथा ।
मसूरविदलप्रख्यास्तथा विद्रुमसन्निभाः ॥ १० ॥
अन्तर्वक्त्राः किणाभाश्च विस्फोटा देहनाशनाः ।
सहजं लाञ्छनं साध्यं ... ... ॥ ११ ॥

(पाठशुद्धादौ)

विस्रावयेज्जलूकाभिरपक्वामजगल्लिकाम् ॥

(वाहटे)

यवक्षारशुक्तिसौराष्ट्रीकल्कैश्च लेपयेत् ।

(संग्रहे)

पद्मपत्रस्वरसे सक्षीरं यष्टीमधुककल्केन तैलं घृतं वा सिद्धमजगल्लिकाहरम् । पुष्पाश्वत्थतैलं च योज्यम् ।

(वृद्ध-)

स्वेदयित्वा यवप्रख्यां विलयाय प्रलेपयेत् ।
दारुकुष्ठमनोह्वालैरित्यापाषाणगर्दभात् ॥ १२ ॥
विधींस्तांश्चाचरेत् पक्वान् व्रणवत्साजगल्लिकान् ।
लोध्रकुस्तुम्बुरुवचाप्रलेपो मुखदूषिके ॥ १३ ॥
वटपल्लवयुक्ता वा नालिकेरोत्थशुक्तयः ।
अशान्तौ वमनं नस्यं ललाटे च सिराव्यधः ॥ १४ ॥
निम्बाम्बुवान्तो निम्बाम्बुसाधितं पद्मकण्टके ।
पिबेत्क्षौद्रान्वितं सर्पिर्निम्बारग्वधलेपनः ॥ १५ ॥
विवृताद्यांस्तु जालान्तांश्चिकित्सेत्सेरिगल्लिकान् ।
पित्तवीसर्पवत्तद्वत् प्रत्याख्यायाग्निरोहिणीम् ॥ १६ ॥

(वाहटे)

१. 'विवृतादींस्तु' इति मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

विशेषतो राजिकामपाकशर्करां वा कण्टकशर्कराभिः क्षीरपिष्टाभिर्लेपयेत् । अभीक्ष्णं च मृजाशीलनम् । जालगर्दभे धात्रीफलान्युपयुञ्जीत ॥

(संग्रहे)

मसूरिकायां कफविसर्पकुष्ठहरं प्रलेपनादिक्रियाविधिमुपदिशन्ति ॥

(पाठशुद्धौ)

अग्निरोहिणीं पक्कां तु मधुरवर्गसिद्धेन सर्पिषा रोपयेत् ।

(संग्रहे)

विदारिकां हृते रक्ते श्लेष्मग्रन्थिवदाचरेत् ।

(वाहटे)

विदारिकान्त्वनुपशाम्यन्तीमभ्यज्य स्वेदयित्वा विम्लापयेत्। पक्कां शस्त्रेण विदार्य निम्बतिलपटोलकल्केन प्रच्छाद्य बध्नीयात् । क्षीरवृक्षकदरखदिरकषायेण प्रक्षाळनम् । शुद्धां मधुरकषायसंस्कृतेन तैलेन रोपयेत् ॥

(सङ्ग्रहे)

मेदोऽर्बुदक्रियां कुर्यात् सुतरां शर्करार्बुदे ।
प्रवृद्धं सुबहुच्छिद्रं सशोफं मर्मणि स्थितम् ॥ १७ ॥
वल्मीकं हस्तपादे च वर्जयेदितरत्पुनः ।
शुद्धस्यास्रे हृते लिम्पेत् सपट्वारग्वधामृतैः ॥ १८ ॥
श्यामाकुलत्थिकामूलदन्तीपललसक्तुभिः ।
पक्के तु दुष्टमांसानि गतीः सर्वाश्च शोधयेत् ॥ १९ ॥
शस्त्रेण सम्यगनु च क्षारेण ज्वलनेन वा ।

(वाहटे)

शुद्धे व्रणे भल्लातकमनःशिलैलाकाळानुसार्यगरुचन्दनैर्निम्बतैलं रोपणार्थं साधयेत् ॥

(सङ्ग्रहे)

शस्त्रेणोत्कृत्य निश्शेषं स्नेहेन कदरं दहेत् ।
निरुद्धमणिवत्कार्यं रुद्धपायौ चिकित्सितम् ॥ २० ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

चिप्पं शोणितावसेकसंशोधनैरुपाचरेत्। व्यपगतोष्माणं चैनमुष्णाम्बुना परिषिच्य यथायोगं शस्त्रेण परिकृत्यापनयेत् ॥

(संग्रहे)

चक्रतैलेनाभ्यज्य सर्जरसचूर्णेनावचूर्ण्य व्रणं बन्धेनोपचरेत्। एवमशक्यमग्निना दहेत् । ततो रसाञ्जनरोचनामनःशिलातेजोवती कल्कैरम्लपिष्टैः संशोध्य कालेयकागरुहरिद्रारसाञ्जनसिद्धेन तैलेन रोपयेत् । मधुरौषधसिद्धेन वा । कुनखेऽप्येष एव क्रियाविधिः ॥

(पाठशुद्धौ)

अन्तर्धूमं सदुग्धस्य हरितालान्वितस्य तु ।
तण्डुलीयकमूलस्य चूर्णं पूतिनखापहम् ॥ २१ ॥

(चन्द्रटे)

गोमूत्रं सैन्धवोपेतं पादांशघृततैलकम् ।
सुखोष्णमवगाहः स्यान्नखरोगविनाशनम् ॥ २२ ॥
तिन्त्रिणीकरसोपेतं तैलं स्यान्नखरोगनुत् ।
वटक्षीरं मधूच्छिष्टं निशा लाक्षा नखामये ॥ २३ ॥
पारावतस्य शकृता शस्यते परिलेपनम् ।
सदा तैलेन वा लेपः प्रशस्तो नखरोगिणाम् ॥ २४ ॥
हरीतकीं च लाक्षां च मधूच्छिष्टं ससैन्धवम् ।
घृततैलसमायुक्तं स्नेहनं नखरोगनुत् ॥ २५ ॥

(तन्त्रान्तरे)

व्रणपूतिपूयजुष्टं नखविवरं मंक्षु रोपयत्यभया ।
नानाविधैः किमेतैरास्फोतारविकुरूटकक्षीरैः ॥ २६ ॥

(काञ्चीपुरवासी)

दुष्टकर्दमसंस्पर्शात् पादेऽङ्गुल्यन्तरव्रणम् ।
कण्डूपाक्लेदकोथाढ्यं सपित्तं कुरुते कफम् ॥ २७ ॥
तिन्त्रिणीकफलं दग्ध्वा कोष्णमालेपयेद् व्रणम् ।
रजनीतिलकल्कं च शोधनार्थं प्रशस्यते ॥ २८ ॥
नालिकेरस्य कोष्णेन तैलेन परिषेचयेत् ।
कर्दमव्रणनाशाय धान्याम्लेनाथवा तथा ॥ २९ ॥

(सिद्धयोगे)

Indira Gandhi National Centre for the Arts

... . चरणावलसे पुनः ।
धान्याम्लसिक्तौ कासीसपटोलीरोचनातिलैः ॥ ३० ॥
सनिम्बपत्रैरालिम्पेत् ... . ।

(वाहटे)

निदिग्धिकारससिद्धेन सर्षपतैलेनाभ्यज्य रोचनकांसीसमनःशिलाचूर्णैः प्रतिसारयेत् । दहेत्तु तिलकालकान्मशांश्च सूर्यकान्तेन क्षारेण यद्वि वाग्निना ॥

(सद्धहे)

तद्वदुत्कृत्य शस्त्रेण चर्मकीलजतूमणी ।
लाञ्छनादित्रये कुर्याद्यथासन्नं सिराव्यधम् ॥ ३१ ॥
लेपयेत् क्षीरपिष्टैश्च क्षीरिवृक्षत्वगङ्कुरैः ।
व्यङ्गेषु चार्जुनत्वग्वा मञ्जिष्ठा वा समाक्षिका ॥ ३२ ॥
लेपः सनवनीता वा श्वेताश्वखुरजा मषी ।
रक्तचन्दनमञ्जिष्ठाकुष्ठलोध्रप्रियङ्गवः ॥ ३३ ॥
वटाङ्कुरा मसूराश्च व्यङ्गघ्ना मुखकान्तिदाः ।
द्वे जीरके कृष्णतिलाः सर्षपाः पयसा सह ॥ ३४ ॥
पिष्टाः कुर्वन्ति वक्त्रेन्दुमपास्तव्यङ्गलाञ्छनम् ।
क्षीरपिष्टा घृतक्षौद्रयुक्ता वा भृष्टनिस्तुषाः ॥ ३५ ॥
मसूराः क्षीरपिष्टा वा कृष्णाः शल्मलिकण्टकाः ।
सगुळः कोलमज्जा वा शशासृक् क्षौद्रकल्कितः ॥ ३६ ॥
सप्ताहं मातुलुङ्गस्थं कुष्टं वा मधुनान्वितम् ।
पिष्ट्वा वा छागपयसा सक्षौद्रा मौसलीजटाः ॥ ३७ ॥
गोरस्थि मौसलीमूलयुक्तं वा साज्यमाक्षिकम् ।
जम्ब्वाम्रपल्लवामस्तु द्वे हरिद्रे नवो गुडः ॥ ३८ ॥
लेपः सवर्णकृत् पिष्टं स्वरसेन च तिन्दुकम् ।
यवान् सर्जरसं लोध्रमुशीरं मदनं मधु ॥ ३९ ॥

---

१. 'तीक्ष्णाः', २. 'चन्दनं' मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठः.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

घृतं गुळं च गोमूत्रे पचेदादर्विलेपनात् ।
तदभ्यङ्गान्निहन्त्याशु नीलिकाव्यङ्गदूषिकान् ॥ ४० ॥
मुखं करोति पद्माभं पादौ पद्मदलोपमौ ।

(वाहटे)

मार्कवस्वरसक्षीरतोयनीष्टानि नावने ॥ ४१ ॥

(तन्त्रान्तरात्)

विशेषेण व्यङ्गेषु असृकस्रावपूर्वमर्जुनपरिपोटैर्लेपः । अजाक्षारेण वार्द्रडाडिमत्वक् । तेनैव वा बालामळकं गोमूत्रे सप्ताहं स्थितम् ॥

(संग्रहे)

उत्पलपत्रं तगरं प्रियङ्गुकाळीयकं बदरमज्जा ।
इदमुद्वर्तनमास्यं करोति शतपत्रसङ्काशम् ॥ ४२ ॥
एभिरेवौषधैः पिष्टैः मुखाभ्यङ्गाय साधयेत् ।
यथादोषर्तुकान् स्नेहान् समधुकाथसंयुतैः ॥ ४३ ॥

(वाहटे)

गोमयस्वरसं सर्पिर्मातुलुङ्गं मनश्शिला ।
मुखवर्णकरं श्रेष्ठं तिलकानां विनाशनम् ॥ ४४ ॥

(चन्द्रटे)

पिष्ट्वा जम्बीरबीजं तु क्षौद्रेण च गुळेन च ।
व्यङ्गानां नाशनं श्रेष्ठं सम्यक् च रुधिरं तथा ॥ ४५ ॥

(चाक्षुषीये)

कुङ्कुमोशीरकाळीय [illegible]ायष्ट्याह्वचन्दनम् ।
न्यग्रोधपादांस्त [illegible]न् पद्मकं पद्मकेसरम् ॥ ४६ ॥
नीलोत्पलं समाञ्जिष्टं पालिकं सलिलाढके ।
पक्त्वा पादावशेषेण तेन पिष्टैश्च कार्षिकैः ॥ ४७ ॥
लाक्षापत्तङ्गमञ्जिष्ठायष्टीमधुककुङ्कुमैः ।
अजाक्षीरद्विगुणितं तैलस्य कुडुबं पचेत् ॥ ४८ ॥
नीलिकापळितव्यङ्गवळीतिळकदूषिकान् ।
हन्ति तन्नस्यमभ्यस्तं मुखोपचयवर्णकृत् ॥ ४९ ॥

---

१. 'मधुककाथ २. 'सनीळोत्पलमञ्जिष्ट' इति मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठः.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मञ्जिष्ठाशबरोद्भवस्तुवरिकालाक्षाहरिद्राद्वयम्
नेपालीहरितालकुङ्कुमगदागोरोचनागैरिकम् ।
पत्रं पाण्डुवटस्य चन्दनयुगं कालेयकं पारदं
पत्तङ्गं कनकत्वचं कमलजं बीजं तथा केसरम् ॥ ५० ॥
सिक्थं तुत्थं पद्मकाद्यो वसाज्यं
मज्जा क्षीरं क्षीरिवृक्षाम्बु चाग्नौ ।
सिद्धं सिद्धं व्यङ्गनील्यादिनाशे
वक्त्रे च्छायामैन्दवीं चाशु धत्ते ॥ ५१ ॥

प्रसुप्तौ वातकुष्ठोक्तं कुर्यात् दाहं च वह्निना ।
उत्कोठे कफपित्तोक्तं कोठे सर्वं च कौष्ठिकम् ॥ ५२ ॥
(वाहटे)

उत्कोठे पित्तश्लेष्महरो विधिः । सक्षारलवणं च तैलमभ्यङ्गः ।
(संग्रहे)

क्षयं गते श्लेष्मणि पादलग्ने
सञ्चारिणां देहभृतामजस्रम् ।
वातः सपित्तोऽङ्घ्रितलेषु दुष्टो
भेदान् करोत्यप्रतिकारनिम्नान् ॥ ५३ ॥
वटाङ्कुरारुष्करसिक्थचूत-
निर्याससिन्धूद्भवमर्कदुग्धम् ।
एभिर्महिष्यास्तु घृतं विपक्वं
पादप्रभेदं विनिहन्ति सद्यः ॥ ५४ ॥ ॥

अर्कविस्नुहिदुग्धं सिक्थं पटुतैलसंयुतं पिष्टम् ।
पादविलिप्तं सद्यः करोति कमलोपमं चरणम् ॥ ५५ ॥
स्नुह्यर्कदुग्धसैन्धवहयखुरचूर्णं सनवनीतम् ।
न्यस्तं तुम्बफले तत्प्रदारिकां पादयोर्हन्यात् ॥ ५६ ॥
(सिद्धयोगे)

पाददार्यां तु सिरां विद्ध्वा पादौ तु स्नेहस्वेदोपपन्नौ मधूच्छिष्टं घृतवसामज्जादिभिर्यवक्षारमिश्रैरालेपयेत् ।
(पाठशुद्धौ)

---

१. 'कालीयकं' मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठः·

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्नुह्यर्कच्छागपयोलवणमधूच्छिष्टचूतनिर्यासम् ।
माहिषनवनीतयुतं विपादिकां हन्त्यलाबुस्थम् ॥ ५७ ॥

अतिपक्वशुष्ककेतकदलभसितं घृतपट्टूपेतम् ।
कंसनिघृष्टं लेपात् करोति कमलोपमं चरणम् ॥ ५८ ॥

नश्यति तथा विपादी पुष्यलतानीलमूलमृततैलात् ।
कार्पासभुजगवल्लीपट्टतिलजैर्नश्यतो* यथा शूलम् ॥ ५९ ॥
(काञ्चीपुरवाली)

पलं पलं समं देयं सर्जनिर्याससर्पिषोः ।
तयोस्तुल्यं गुळं दत्वा सम्यग्दृषदि पेषयेत् ॥ ६० ॥
अर्कदुग्धपलार्धं तु क्षिप्त्वा लेपं प्रयोजयेत् ।
तेनैव लेपितः पादो भवत्यब्जदलप्रभः ॥ ६१ ॥
शुक्तिकाभस्मसिन्धूत्थं सर्पिः सर्जरसं पयः ।
पादयोः स्फुटने लेपस्तिक्तालाबुव्यवस्थितः ॥ ६२ ॥
सक्षीरं तु स्नुहीकाण्डं बिडसौवर्चलान्वितम् ।
अन्तर्धूमं निगन्धन्तु छागं सर्पिस्समन्वितम् ॥ ६३ ॥
त्रिदिनं कटुतुम्बस्थं पादलेपं प्रयोजयेत् ।
अनेन स्फुटितौ पादौ भवेज्जिह्वोपमौ नृणाम् ॥ ६४ ॥
पूरितोपरि सिक्थेन वह्निना तापिता भृशम् ।
असाध्यापि व्रजत्यस्तं क्षिप्रमेव विपादिका ॥ ६५ ॥
(चन्द्रटे)

करञ्जबीजं रजनीकटुत्रयं
समानभागं लवणस्य मृत्तिकाम् ।
दग्ध्वा समालोड्य घृतेन लिम्पेत्
पादौ विनश्येत विपादिका ध्रुवम् ॥ ६६ ॥
(तन्त्रान्तरे)

पादयोः कण्टके विद्धे रविदुग्धेन पूरयेत् ।
उद्धृतेऽनुद्धृते चाशु पतति स्वयमेव तत् ॥ ६७ ॥

---

* 'नश्यते विशेषेण' इति सङ्ग्रहे इन्दुव्याख्यायाम् ।

सैन्धवं तत्र संस्थाप्य दहेल्लोहशलाकया ।
कुमार्या वा दलं कोष्णं बन्धनं तत्र कारयेत् ॥ ६८ ॥
लवणोदकसेकं वा सन्धा(नो?नौ)दनबन्धनम् ।
तण्डुलीयकमूलाढ्यं लवणं सपुनर्नवम् ॥ ६९ ॥
पुनर्नवं वा सपटु चिल्लीं वा स्नेहसंयुताम् ।
भृष्टं प्रबन्धनं कुर्यात् पायसं कोरदूषजम् ॥ ७० ॥
व्रणक्रियां च कुर्वीत पक्वे दुष्टं पुनर्दहेत् ।

(सिद्धयोगे)

शतावरीमूलरसात् फेनेन परिलेपितौ ॥ ७१ ॥
परितापाद्विमुच्येते चरणौ क्षिप्रमेव तु ।
मसूरविदलैः पिष्टैः भृशं शीतेन वारिणा ॥ ७२ ॥
चरणौ लेपयेत्सम्यक् पाददाहप्रशान्तये ।
नवनीतेन संलिप्तौ वह्निना परिपाचितौ ॥ ७३ ॥
मुच्येते चरणौ क्षिप्रं परितापात्सुदारुणात् ।
घृताक्तैः सक्तुभिः श्लक्ष्णैरजाक्षीरसमन्वितैः ॥ ७४ ॥
लेपयेच्चरणौ सद्यः परितापविमुक्तये ।

(चन्द्रटे)

लिम्पेत्सेव्यजलारिष्टैः शतधौतघृतेन वा ॥ ७५ ॥
पाददाहेषु चरणौ सेकं काञ्जिकसर्पिषा ।
कुमारीकृतसेको वा जलूकाभिर्हरेदसृक् ॥ ॥ ७६ ॥

(तन्त्रान्तरे)

लिप्ता सर्षपकल्केन स्वेदिता चाश्मना भृशम् ।
पादपार्ष्ण्योर्व्यथा तीव्रा पक्षार्धेन प्रणश्यति ॥ ७७ ॥
अगस्तिपुष्पचूर्णेन माहिषं श्रपयेत्पयः ।
तदुत्थनवनीताक्तो देहस्य स्फुटितं जयेत् ॥ ७८ ॥
हरीतकीं तु सम्पिष्य गात्रमुद्वर्त्तयेन्नरः ।
पश्चात् स्नानं प्रकुर्वीत देहस्वेदः प्रशाम्यति ॥ ७९ ॥

(चन्द्रटे)

---

१. 'वास्त्रीं वा पटुयुतां चिल्लीं वा स्नेहसंयुताम्' इति पाठान्तरम् ।

गोमूत्रेण समालोड्य माहिषं शकृदुत्तमम् ।
तेनैव लेपनं कुर्याद्देहदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥ ॥ ८० ॥

शिरीषलामज्जकहेमलोध्रै-
स्त्वग्दोषसंस्वेदहरः प्रघर्षः ।
पत्राम्बुलोहैरथ चन्दनाभ्यां
शरीरदौर्गन्ध्यहरः प्रलेपः ॥ ८१ ॥

तिन्त्रिणीस्वरसे तैलप्रस्थं सम्यक् पचेद्भिषक् ।
अत्र कल्कार्थमेतानि वातघ्नानि च योजयेत् ॥ ८२ ॥
शिग्रुसैन्धवदुर्गन्धा लशुनं च सचित्रकम् ।
एतच्छरीरदौर्गन्ध्यकण्डूतिस्वेदनाशनम् ॥ ८३ ॥
तिन्त्रिणीकदलोद्भूतं स्वरसं लेपयेन्नरः ।
बहुशो देहदौर्गन्ध्यं कण्डूकोठविनाशनम् ॥ ८४ ॥
क्षौद्रेण पौष्करं रेणुमेकविंशतिवासरान् ।
लिहतां देहदौर्गन्ध्यं नश्येन्निश्शेषमाङ्गिनाम् ॥ ८५ ॥
द्विनिशातिलरुग्राजीकल्कोद्वर्तितविग्रहः ।
यः स्नाति तस्य देहः स्यात्सुगन्धिर्भास्करच्छविः ॥ ८६ ॥
प्रपीतं जलमत्यर्थं कुक्षिमाध्मातयत्यपि ।
गात्राणां सीदनं चापि ग्रीवास्तम्भं तथैव च ॥ ८७ ॥
कुरुते चित्तसंमोहं मूर्च्छां मरणमेव वा ।
संज्ञावन्तं तथा प्राज्ञ आरभेत चिकित्सितुम् ॥ ८८ ॥

(तन्त्रान्तरात्)

(अप्सु मग्नस्य)

अपां पूर्णं विधुनुयादवाक्छिरसमायतम् ।
वामयेच्चामुखं भस्मराशौ वा निखनेच्च तम् ॥ ८९ ॥

(वाहटे)

(वैद्युताग्निदग्धस्य)

वैद्युताग्निदग्धस्य परिषेकालेपनानि चाम्ललवणप्रायाणि तैल-युक्तानि कुर्वीत । अग्निना च तापयेत् । स्वेददग्धस्य मधुरशीत स्निग्धमाहारं परिषेकं च कुर्वीत ।

(तन्त्रान्तरे)

वैद्युताग्निदग्धस्यानुपगतमनसो विकलेन्द्रियस्य प्रकुर्वीत आग्नेयौषधप्रदेहपरिषेकालेपनानि सर्पिःक्षीरेक्षुरसतण्डुलोदकमिश्राणि। अग्नितापदग्धस्याम्लतैलघृतवसापरिषेकमभीक्ष्णं कुर्वीत ॥

(सारसंक्षेपे)

इति क्षुद्ररोगचिकित्सा।

अथ गुह्यरोग(निदान)चिकित्सा।

स्त्रीव्यवायनिवृत्तस्य सहसा भजतोऽथवा।
दोषाध्युषितसङ्कीर्णमलिनाणुरजःपथाम् ॥ १ ॥
अन्ययोनिमनिच्छन्तीमगम्यां नवसूतिकाम्।
दूषितं स्पृशतस्तोयं रतान्तेष्वपि नैव वा ॥ २ ॥
विवर्धयिषया तीक्ष्णान् प्रलेपादीन् प्रयच्छतः।
मुष्टिदन्तनखोत्पीडाविषवच्छूकपातनैः ॥ ३ ॥
वेगनिग्रहदीर्घातिखरस्पर्शाविघट्टनैः।
दोषा दुष्टा गता गुह्यं त्रयोविंशतिमामयान् ॥ ४ ॥
जनयन्त्युपदंशादीनुपदंशोऽत्र पञ्चधा।

(उपदंशः।)

मेढ्रशोफ उपदंशाख्यः। तत्र वातजे चित्रा रुजः स्तम्भस्त्वक्पोटश्च। पित्तजः पक्वोदुम्बराभः सज्वरश्च। श्लेष्मजः कठिनः स्निग्धशोतः कण्डूयुतश्च। रक्तजः सकृष्णस्फोटास्रस्रुतिर्ज्वरः। सर्वजः सर्वलिङ्गो मुष्कशोफतीव्रव्यथाशुपाकदरणक्रिमियुतश्च।

याप्यो रक्तोद्भवस्तेषां मृत्यवे सन्निपातजः ॥ ५ ॥

(योन्यर्शः।)

गुह्यासृङ्मांसगैर्मलैरन्तर्बहिर्वा मेढ्रस्य मांसांकुराः कण्डूलाः पिच्छिलास्स्रवा जायन्ते ते अर्शांसि। तान्युपेक्षया पुंस्त्वं घ्नन्ति। तद्वद्योनौ च स्युः। तानि छत्रनिभान्युपेक्षया चार्त्तवं घ्नन्ति।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

(पिटकाः)

गुह्यस्यान्तर्बहिर्वा कफरक्ताभ्यां सर्षपमानसंस्थानाः पिटकाः नाम्ना सर्षपिकाख्या भवन्ति। ताभ्यां बह्वो दीर्घाः सरुजा रोमहर्षणाः पिटका मध्यतो दीर्यन्ते च सोऽवमन्थः ।

कुम्भीका रक्तपित्तोत्था जांबवास्थिनिभाशुजाः ।

अलर्जी प्रमेहपिटकापरीतालजीवद्विद्यात्। पित्तरक्तान्माषमुद्गाभा पिटका स्यादुत्तमाख्या । पिटकाचिता पुष्करकर्णिकाभा पिटका पुष्करिका नाम ।

पाणिभ्यां भृशसंव्यूढे संव्यूढपिटका भवेत् ॥ ६ ॥

मृदितं सद्वातकोपात्संरब्धं मृदिताख्यम् । वाताद्विषमा कठिना भुग्ना पिटकाष्ठीलिकाख्या । वातान्मर्दनादिदुष्टान्मेढ्रचर्म निवर्तते सरुग्दाहं च। कदाचित्पाकं च याति । तच्चर्म मणेरधः प्रलम्बं पिण्डितं ग्रथितं निवृत्तसंज्ञम् ।

दुरूढं स्फुटितश्चर्म निर्दिष्टमवपाटिका ।

(निरुद्धमणिः)

वातदूषितेन मणिसक्तेन चर्मणा स्रोतोरोधान्मूत्रस्य मन्दनिर्गमनं मणेर्विकासरोधश्च स्यात् । स रोगो निरुद्धमणिर्नाम ।

लिङ्गं शूकैरिवाकीर्णं ग्रथिताख्यं कफोद्भवम् ॥ ७ ॥

शूकदूषितरक्तोत्था स्पर्शहानिस्तदाह्वया ।

वातरक्ताद् बह्वणुमुखच्छिद्राचितं लिङ्गं शतपोनकाख्यम् । पित्तरक्तजः सज्वरदाहस्त्वक्पाकस्तदाख्यः । मांसपाकस्सर्वजः सर्ववेदनो मांसशातनः । रक्तार्बुदे मेहनं कृष्णरक्तस्फोटपिटकाचितमुग्ररुजं स्यात् ।

मांसार्बुदं प्रागुदितं विद्रधिश्च त्रिदोषजः ॥ ८ ॥

निचयात्पक्वं मेढ्मांसं कृष्णं विशीर्यते स तिलकालकाख्यः ।

मांसोत्थमर्बुदं पाकं विद्रधिं तिलकालकान् ।

चतुरो वर्जयेदेषां शेषाञ्छीघ्रमुपाचरेत् ॥ ९॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

(उपदंशचिकित्सा)

उपदंशेषूत्पन्नमात्रेषु पाकपरिहारार्थं मेढ्रमध्ये सिरां विध्येत्। जलौकसो वा योजयेत् ॥

(संग्रहे)

शीतां कुर्यात्क्रियां शुद्धिं विरेकेण विशेषतः ।

(वाहटे)

एवं सद्य एव रुक्छोफतोदरागसंरम्भाः निवर्त्तन्ते ।

(संग्रहे)

तिलकल्कघृतक्षौद्रैर्लेपः पक्के तु पाटिते ॥ १० ॥
जम्बाम्रसुमनोनीपश्वेतकांबोजिकांकुरान् ।
सल्लकीबदरीबिल्वपलाशातिनिशोद्भवाः ॥ ११ ॥
त्वचः क्षीरिद्रुमाणां च त्रिफलां च पचेज्जले ।
स क्वाथः क्षाळनं तेन पक्वं तैलं च रोपणम् ॥ १२ ॥
तुत्थगैरिकलोध्रैलामनोह्वालरसाञ्जनैः ।
हरेणुपुष्पकासीससौराष्ट्रीलवणोत्तमैः ॥ १३ ॥
लेपः क्षौद्रयुतैस्सूक्ष्मैरुपदंशव्रणापहः ।
कपाले त्रिफला दग्धा सघृता रोपणं परम् ॥ १४ ॥
सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषं तु शोफवत् ।

(वाहटे)

अपक्वं बृहतीफलेन पलाण्डुना वा स्वेदयेत् ।

(काञ्चीपुरवासी)

श्वेतकांबोजिकाङ्कुरकल्कं विपक्वं तैलं व्रणरोपणम् । काञ्चिके नालिकेरशलाटुवल्कलकल्कविपक्वं तैलं व्रणहितं च ॥

(वृद्ध·)

आदारिपत्रकल्कं स्यादुपदंशप्रशान्तये ॥ १५ ॥

(भद्रव)

महातिक्तं पिबेत्सर्पिरुपदंशनिपीडितः ।
पुण्डरीपत्रजं तोयं सैन्धवं तैलसंयुतम् ॥ १६ ॥
घर्षयेत्ताम्रपात्रस्य पृष्ठे कांस्येन भूरिशः ।

(तन्त्रान्तरे)

उपदंशव्रणानां तु रोपणी या व्रणक्रिया ॥ १७ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्रिफलायाः कषायेण भृंगराजरसेन वा ।
व्रणप्रक्षालनं कुर्यादुपदंशप्रशान्तये ॥ १८ ॥

सृगाललिण्डस्य मषी घृताक्ता
लिप्ता निहन्याद् ध्वजयोनिरोगम् ॥ १९ ॥
(यो.गा.र)

न च याति यथा पाकं प्रयतेत तथा भिषक् ।
पक्वैः स्नायुसिरामांसैः प्रायो नश्यति हि ध्वजः ॥ २० ॥
(वाहृटे)

करवीरस्य मूलेन परिपिष्टेन वारिणा ।
असाध्यानि व्रजन्त्यूर्ध्वं लिङ्गोत्थानि प्रलेपनात् ॥ २१ ॥
सम्यक् सपत्रमूलेन मार्कवेण प्रयत्नतः ।
लेपितो वारिपिष्टेन लिङ्गव्याधिः प्रशाम्यति ॥ २२ ॥
दार्वीसुरसयष्टयाह्वगृहधूमनिशान्वितम् ।
तैलमभ्यञ्जनात्पक्वं मेढ्ररोगं निवारयेत् ॥ २३ ॥
(चन्द्रटे)

(अर्श आदीनां चिकित्सा)

अर्शसां छिन्नदग्धानां क्रिया कार्योपदंशवत् ।
सर्षपा लिखिताः सूक्ष्मैः कषायैरवचूर्णयेत् ॥ २४ ॥
तैरेवाभ्यंजनं तैलं साधयेद् व्रणरोपणम् ।
क्रियेयमव्रमन्थेऽपि रक्तं स्राव्यं तथोभयोः ॥ २५ ॥
कुम्भीकायां हरेद्रक्तं पक्वायां शोधिते व्रणे ।
तिन्दुकत्रिफलालोध्रैः लेपस्तैलं च रोपणम् ॥ २६ ॥
अलज्यां स्रुतरक्तायां अयमेव क्रियाक्रमः ।
उत्तमाख्यां तु पिटकां सञ्छिद्य बडिशोद्धृताम् ॥ २७ ॥
कल्कैश्चूर्णैः कषायाणां क्षौद्रयुक्तैरुपाचरेत् ।
क्रमः पित्तविसर्पोक्तः पुष्करव्यूढयोर्हितः ॥ २८ ॥
त्वक्पाके स्पर्शहान्यां च सेचयेन्मृदितं पुनः ।
बलातैलेन कोष्णेन मधुरैश्चोपनाहयेत् ॥ २९ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अष्ठीलिकां हृते रक्ते श्लेष्मग्रन्थिवदाचरेत् ।
निवृत्तं सर्पिषाभ्यज्य स्वेदयित्वोपनाहयेत् ॥ ३० ॥
त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सुस्निग्धैः साल्वलादिभिः ।
स्वेदयित्वा ततो भूयः स्निग्धं चर्म समानयेत् ॥ ३१ ॥
मणिं प्रपीड्य शनकैः प्रविष्टे चोपनाहनम् ।
मणौ पुनः पुनः स्निग्धं भोजनं चास्य शस्यते ॥ ३२ ॥
अयमेव प्रयोज्यः स्यादवपाट्यामपि क्रमः ।
नालीमुभयतो द्वारां निरुद्धे जतुना स्तृताम् ॥ ३३ ॥
स्नेहाक्तां स्रोतसि न्यस्य सिञ्चेत्स्नेहैश्चलापहैः ।
त्र्यहात्त्र्यहात्स्थूलतरां न्यस्य नाडीं विवर्द्धयेत् ॥ ३४ ॥
स्रोतोद्वारमसिद्धौ तु विद्वाञ्छस्त्रेण पाटयेत् ।
सीवनीं वर्जयन्युञ्ज्यात्सद्यःक्षतविधिं ततः ॥ ३५ ॥
ग्रथितं स्वेदितं नाड्या स्निग्धोष्णैरुपनाहयेत् ।
लिम्पेत्कषायैस्सक्षौद्रैर्लिखित्वा शतपोनकम् ॥ ३६ ॥
रक्तविद्रधिवत्कार्या चिकित्सा शोणितार्बुदे ।
व्रणोपचारं सर्वेषु यथावस्थं च योजयेत् ॥ ३७ ॥

(योनिव्यापदां निदानम्)

विंशतिर्व्यापदो योनौ जायन्ते दुष्टभोजनात् ।
विषमस्थांगशयनभृशमैथुनसेवनैः ॥ ३८ ॥
दुष्टार्तवादपद्रव्यैर्बीजदोषेण दैवतः ।

तत्र योनौ क्रुद्धोऽनिलस्तोदायामसुप्तता स्तम्भान् फेनिलाल्पार्त्तवसुतिवंक्षणाक्षिव्यथां क्रमाद् गुल्मं च कुर्यात् । सा व्यापद्वातिकी नाम । सैवातिव्यवायात् सशोफातिचरणा नाम । आतिबालाया मैथुनाद्वायुर्वक्षणादिरुजां कुर्वन्योनिं दूषयेत् । सा प्राक्चरणा नाम ॥

वेगरोधेन कुपितानिलपीडिता योनिः फेनिलं आर्तवं कृच्छ्रादुदावर्तं विमुञ्चति । इयं उदावर्ताख्या । दुष्टार्तवोद्भवं जातं सुतं यदानिलो हन्ति सा जातघ्नी । अति भुक्त्वा सुरते विषमं स्थिताया वायुर्योनिमुखं तीव्ररुजं वक्रयेत् सान्तर्मुखी नाम ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मातुर्वातलाहारसेवनात्कुपितो वायुः योनिमणुद्वारां कुर्यात्सा सूचीमुखी । ऋतौ वेगरोधाद्वायुर्विण्मूत्रग्रहं योनिशोषं अतिरुजं च कुर्यात् सा शुष्काख्या । षडहात्सप्तरात्राद्वा वायुना गर्भाशयाच्छुक्रं वमति सा व्यसपद्वामिनी नाम ॥

योनौ वातोपतप्तायां स्त्रीगर्भे बीजदोषतः ॥ ३९ ॥
नृद्वेषिण्यस्तनी च स्यात्षण्डसंज्ञानुपक्रमा ।

दुष्टो वायुर्योनिमुखगर्भाशयौ विष्टभ्य योनिं विवृतां स्रस्तामुत्सन्नमांसां महारुजं कुर्यात् । सा महायोनिः । पित्तं वृद्धं योनिमाश्रित्य तां सदाहपाकपूतिगण्डज्वरामत्युष्णभूरिपीतासितार्तवां कुर्यात्सा पैत्तिकी । सैव रक्तातिस्रुते रक्तयोन्याख्या । कफो वृद्धः कण्डुलां शीतामवेदनां पाण्डुपिच्छिलस्रुतिं योनिं कुर्यात् । सा श्लैष्मिकी । वातपित्ताभ्यां रजःक्षयात्सदाहकार्श्या व्यापल्लोहितक्षयाख्या । पित्तलाया मैथुने क्षवादिरोधात् सपित्तो वायुर्योनिं स्पर्शासहां नीलपीतास्रस्रावां सातिसारारोचककुक्षिगौरवां श्रोण्यादिरुजाज्वरयुतां कुर्यात् । सा परिप्लुता । वातकफाच्छ्वेतपिच्छिलस्रावा उपप्लुताख्या । अधावनाज्जातजन्तुः कण्डुला अत एवातिरतिप्रिया विप्लुताख्या । वेगोदीरणाद्वायुः सकफरक्तो योनौ रजोमार्गनिरोधिनीं कर्णिकां कुर्यात् । सा कर्णिनी । सर्वजा व्यापत् सर्वलिङ्गा ॥

(योनिव्यापच्चिकित्सा)

योनिव्यापत्सु भूयिष्ठं शस्यते कर्म वातजित् ॥ ४० ॥
स्नेहनस्वेदवस्त्यादि वातजासु विशेषतः ।
नहि वाताद्दते योनिर्वनितानां प्रदुष्यति ॥ ४१ ॥
अतो जित्वा तमन्यस्य कुर्याद्दोषस्य भेषजम् ।
पाययेत्त बलातैलं मिश्रकं सुकुमारकम् ॥ ४२ ॥

(वाहटे)

स्वेदः पायससंघातैः सतैलपिचुधारणम् ।
स्नेहसेकोत्तरोवस्तिर्वातयोन्यां प्रशस्यते ॥ ४३ ॥

(सिद्धसारे)

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्निग्धास्विन्नां तथा योनिं दुस्थितां स्थापयेत्समाम् ।
पाणिना नमयेज्जिह्मां संवृतां प्रथयेत् पुनः ॥ ४४॥
प्रवेशयेन्निस्सृतां च विवृतां परिवर्तयेत् ।
स्थानापवृत्ता योनिर्हि शल्यभूताः स्त्रियो मताः ॥ ४५ ॥
कर्मभिर्वमनाद्यैश्च मृदुभिर्योजयेत्स्त्रियम् ।
सर्वतः सुविशुद्धायाः शेषं कर्म विधीयते ॥ ४६ ॥
वस्त्यभ्यंगपरीषेकप्रलेपपिचुधारणम् ।

(वाहटे)

सैरीयत्रिफला भार्ङ्गी रास्ना छिन्ना शतावरी ।
निशे पुनर्नवं मेदे कार्षिकं प्रस्थमाज्यतः ॥ ४७ ॥
पक्वं क्षीरेण तत्पीतं योनिवातविकारनुत् ।
गर्भसंस्थापनं मुख्यं पित्तयोन्यां च शस्यते ॥ ४८ ॥

(सिद्धस.रे)

गळूचीमालतीरास्ना बलामधुकचित्रकैः ।
निदिग्धिकादेवदारुयूथिकाभिश्च कार्षिकैः ॥ ४९ ॥
तैलप्रस्थं गवां मूत्रे क्षीरे च द्विगुणे पचेत् ।
वातार्तायाः पिचुं दद्यात् सर्वदा प्रणयेच्च तम् ॥ ५० ॥

(सङ्ग्रहे)

वचोपकुञ्चिकाजाजीकृष्णावृषकसैन्धवम् ।
अजमोजायवक्षारशर्कराचित्रकान्वितम् ॥ ५१ ॥
पिष्ट्वा प्रसन्नयालोडय खादेत्तद् घृतभर्जितम् ।
योनिर्वातार्तहृद्रोगगुल्मार्शोविनिवृत्तये ॥ ५२ ॥

(वाहटे)

बृहतीनतदारुसिन्धुकुष्ठैः
शृततैलं पिचुना धृतं च योन्याम् ।
वृषगोक्षुररास्नकैः प्रपीतं
श्रितदुग्धं च निहन्ति योनिशूलम् ॥ ५३ ॥

(योगामृते)

---

१. 'पाणिनोन्नमयेत्', २. 'व्यथयेत्', ३. 'भवंत्', ४. 'पार्श्वार्ति'
इति मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठः.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सौवर्चलोपकुञ्चिकाशिपिप्पलीर्वा मद्येनावन्तिसोमेन वा दन्ती-
त्रिफलागुलूचीक्वाथः सुखोष्णो योनेः परिषेकः ॥

(संग्रहे)

पिबेद्वा दर्भनिर्यूहं सिद्धं गोक्षुरकेण वा ।
पयः सशर्करं शीतं योनिशूलनिपीडिता ॥ ५४ ॥

(हारीतः)

बिल्वमर्कस्य मूलं च पिष्ट्वा मद्येन पाययेत् ।
तेन योनिगतं शूलमाशु शाम्यति योषितः ॥ ५५ ॥

(भद्रव-)

एरण्डतैलसम्मिश्रं धान्यमुस्तामहौषधैः ।
सोशीरैः साधितं क्षीरं शर्करापरिमिश्रितम् ॥ ५६ ॥
मधुमात्रासमायुक्तं योनिशूलनिषूदनम् ।

(बिन्दुसारे)

योनिविशोधनीवर्तिः ।

शताह्वाकुष्ठमरिचपिप्पलीमाषसैन्धवैः ।
वर्तिस्तुल्यकराङ्गुष्ठा धार्या योनिविशोधनी ॥ ५७ ॥

(हारिचन्द्रे)

योनिशूलायाम् ।

वृषोपकुञ्चीवृषकोपकुल्या-
व्योषणग्रन्थिकनागराणाम् ।
कल्कः सुखोष्णेन जलेन पीतः
शूलेषु योनिप्रभवेषु शस्तः ॥ ५८ ॥

(तन्त्रान्तरे)

पित्तयोन्यां स्नेहनादिक्रिया ।

पित्तलानां तु योनीनां सेकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः ।
शीताः पित्तजितः कार्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ॥ ५९ ॥

शतावरीघृतम् ।

शतावरीमूलतुलाचतुष्कात्क्षुण्णपीडितात् ।
रसेन क्षीरतुल्येन पाचयेत घृताढकम् ॥ ६० ॥
जीवनीयैः शतावर्या मृद्वीकाभिः परूषकैः ।
पिष्टैः प्रियालैश्चाक्षांशैर्द्विबलामधुकान्वितैः ॥ ६१ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सिद्धशीते तु मधुना पिप्पल्याश्च पलाष्टकम् ।
शर्कराया दशपलं क्षिपेल्लिह्यात्पिचुं ततः ॥ ६२ ॥
योन्यसृक्शुक्रदोषघ्नं वृष्यं पुंसवनं परम् ।
क्षतं क्षयमसृक्पित्तं कासं श्वासं हलीमकम् ॥ ६३ ॥
कामिलां वातरुधिरं विसर्पं हृच्छिरोग्रहम् ।
अपस्मारार्दितायाममदोन्मादांश्च नाशयेत् ॥ ६४ ॥
एवमेव पयः सर्पिर्जीवनीयोपसाधितम् ।
गर्भदं पित्तजानां च नारीणां परमं हितम् ॥ ६५ ॥

बलाघृतम् ।

बलाद्रोणद्वयक्काथे घृततैलाढकं पचेत् ।
क्षीरे चतुर्गुणे कृष्णाकाकनासासितान्वितैः ॥ ६६ ॥
जीवन्तीक्षीरकाकोलीस्थिरावीरर्द्धिजीवकैः[2] ।
पयस्याश्रावणीमुद्गपीलुमाषाख्यपर्णिभिः ॥ ६७ ॥
वातपित्तामयान् हत्वा पानाद् गर्भं दधाति तत् ।

रक्तयोन्यामौषधम् ।

रक्तयोन्यामसृग्वर्णैरनुबन्धमवेक्ष्य च ॥ ६८ ॥
यथादोषोदयं युञ्ज्याद्रक्तस्थापनमौषधम् ।
(वाग्भटे)
चूर्णं पुष्यानुगं योज्यं योनिरोग[1]विनाशनम् ॥ ६९ ॥
(तन्त्रान्तरे)

श्लेष्मदुष्टायां योन्याम् ।

योन्यां बलासदुष्टायां सर्वं रूक्षोष्णमौषधम् ।
यवान्नमभयारिष्टं सीधुं तैलं च योजयेत् ॥ ७० ॥
पिप्पल्ययोरजःपथ्याप्रयोगांश्च समाक्षिकान् ।
आरग्वधादिवर्गस्य कषायः परिषेचने ॥ ७१ ॥
दुर्गन्धानां कषायः स्यात्तैलं वा कल्क एव वा ।
चूर्णो वा सर्वगन्धानां पूतिगन्धापकर्षणः ॥ ७२ ॥

१. 'रोगाणां', २. 'जीरकैः' इति मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठः.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्नेहनस्वेदवस्त्यादि वातलास्वनिलापहः।
कारयेद्रक्तपित्तघ्नीं शीतां पित्तकृतासु च ॥ ७३ ॥
श्लेष्मलासु च रूक्षोष्णं कर्म कुर्याद्यथाबलम्।
सन्निपाते विमिश्रं तु संसृष्टासु च कारयेत् ॥ ७४ ॥
(सङ्ग्रहे)

इति योगरत्नसमुच्चये गुल्मरोगचिकित्साधिकारो
अष्टाविंशतितमः।

अथ विषचिकित्साधिकारः।

विषोत्पत्तिमाह।

मथ्यमाने जलनिधावमृतार्थं सुरासुरैः।
जातः प्रागमृतोत्पत्तेः पुरुषो घोरदर्शनः ॥ १ ॥
दीप्ततेजाश्चतुर्दंष्ट्रो हरिकेशोऽनलेक्षणः।
जगद्विषण्णं तं दृष्ट्वा तेनासौ विषसंज्ञितः ॥ २ ॥
हुङ्कृतो ब्रह्मणा मूर्ती ततः स्थावरजङ्गमे।
सोऽध्यतिष्ठन्निजं रूपमुज्झित्वा वञ्चनात्मकम् ॥ ३ ॥
स्थिरमत्युल्बणं वीर्यं यत्कन्देषु प्रतिष्ठितम्।
सर्पलूतादिदंष्ट्रासु दारुणं जङ्गमं विषम् ॥ ४ ॥
स्थावरं जङ्गमं चेति विषं प्रोक्तमकृत्रिमम्।
कृत्रिमं गरसंज्ञं तु क्रियते विविधौषधैः ॥ ५ ॥
हन्ति योगवशेनाशु चिराच्चिरतराच्च तत्।
शोफपाण्डूदरोन्मादद्दुर्नामादीन् करोति वा ॥ ६ ॥
तीक्ष्णोष्णरूक्षविशदं व्यवाय्याशुकरं लघु।
विकाषि सूक्ष्ममव्यक्तरसं विषमपाकि च ॥ ७ ॥
ओजसो विपरीतं तत्तीक्ष्णाद्यैरन्वितं गुणैः।
वातपित्तोत्तरं नृणां सद्यो हरति जीवितम् ॥ ८ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

विषं हि देहं संप्राप्य प्राग्दूषयति शोणितम् ।
कफपित्तानिलांश्चानु समं दोषान् सहाशयान् ॥ ९ ॥
ततो हृदयमास्थाय देहोच्छेदाय कल्पते ।
स्थावरस्योपयुक्तस्य वेगे पूर्वे प्रजायते ॥ १० ॥
जिह्वायाः श्यावता स्तम्भो मूर्छा त्रासः क्लमो वमिः ।
द्वितीये वेपथुः स्वेदो दाहः कण्ठे च वेदना ॥ ११ ॥
तालुशोषस्तृतीये तु शूलं चामाशये भृशम् ।
चतुर्थे जायते वेगे शिरसश्चातिगौरवम् ॥ १२ ॥
कफप्रसेको वैवर्ण्यं पर्वभेदश्च पञ्चमे ।
सर्वदोषप्रकोपश्च पक्वाधाने च वेदना ॥ १३ ॥
षष्ठे संज्ञाप्रणाशश्च सुभृशं चातिसार्यते ।
स्कन्धपृष्ठकटीभङ्गो भवेन्मृत्युश्च सप्तमे ॥ १४ ॥

विषवेगानुरोधेन चिकित्सा ।

प्रथमे विषवेगे तु वान्तं शीताम्बुसेचितम् ।
सर्पिर्मधुभ्यां संयुक्तमगदं पाययेद् द्रुतम् ॥ १५ ॥
द्वितीये पूर्ववद्वान्तं विरिक्तं चानुपाययेत् ।
तृतीयेऽगदपानं तु हितं नस्यं तथाञ्जनम् ॥ १६ ॥
चतुर्थे स्नेहसंयुक्तमगदं प्रतियोजयेत् ।
पञ्चमे मधुकक्वाथमाक्षिकाभ्यां युतं हितम् ॥ १७ ॥
षष्ठेऽतिसारवत्सिद्धिरवपीडस्तु सप्तमे ।
अञ्जनं तगरं कुष्ठं हरितालं मनश्शिला ॥ १८ ॥
फलिनी त्रिकटुः स्पृक्का नागपुष्पं सकेसरम् ।
हरेणु मधुकं मांसी रोचना काकमालिका ॥ १९ ॥
श्रीवेष्टकं सर्जरसः शताह्वा कुंकुमं बला ।
तमालपत्रतालीसभूर्जोशीरे निशाद्वयम् ॥ २० ॥
कन्योपवासिनी स्नाता शुक्लवासा मधुद्रुतैः ।
द्विजानभ्यर्च्य तैः पुष्ये कल्पयेदगदोत्तमम् ॥ २१ ॥

वैद्यश्चात्र ततो मन्त्रं प्रयतात्मा पठेदिमम् ।

चन्द्रोदयो नामागदः ।

नमः पुरुषसिंहाय नमो नारायणाय च ॥ २२ ॥
यथासौ नाभिजानाति रणे कृष्णपराजयम् ।
एतेन सत्यवाक्येन अगदो मे प्रसिद्ध्यतु ॥ २३ ॥

नमो वैदूर्यमाते हुलुहुलु रक्ष मां सर्वविषेभ्यः । गौरि गान्धारि चण्डालि मातङ्गि स्वाहा । पिष्टे च द्वितीयो मन्त्रः । ओं हरिमायि स्वाहा ।

अशेषविषवेतालग्रहकार्मणपाप्मसु ।
मारकव्याधिदुर्भिक्षयुद्धाशनिभयेषु च ॥ २४ ॥
पाननस्याञ्जनालेपमणिबन्धादियोजितः ।
एष चन्द्रोदयो नाम शान्तिः स्वस्त्ययनं परम् ॥ २५ ॥

(वाग्भटे)

वासवो वृत्रमवधीत् समारण्डोऽमुना किल ।
विषपीतस्य समधु वमनं गोमयाद्रसः ॥ २६ ॥
हृदयावरणं सर्पिरगदांश्च प्रयोजयेत् ।
रजनी सैन्धवक्षौद्रसंयुक्तं घृतमुत्तमम् ॥ २७ ॥
पानं मूलविषार्तस्य दिग्धविद्धस्य चेष्यते ।

(सिद्धसारे)

भौमानां सर्पाणां त्रैविध्यम् ।

दर्वीकरा मण्डलिनो राजीमन्तश्च पन्नगाः ॥ २८ ॥
त्रिधा समासतो भौमा भिद्यन्ते ते त्वनेकधा ।
व्यासतो योनिभेदेन नोच्यतेऽनुपयोगतः ॥ २९ ॥
विषं दर्वीकरादीनां क्रमाद्वातादिकोपनम् ।

ब्राह्मणादीनां सर्पाणां सञ्चारकालादि ।

पूर्वमध्यापराह्णेषु चरन्ति ब्राह्मणादयः ॥ ३० ॥

---

१. 'तदा' मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठः

अस्तं गते रवौ शूद्रा, दशन्ति ब्राह्मणाः पुरः ।
संस्थिता दक्षिणे पार्श्वे क्षत्रिया वामतो विशः ॥ ३१ ॥
शूद्रास्तु पृष्ठतो विप्रास्त्रीनप्यनिलपूर्वकान् ।
कोपयन्ति क्रमाद्दोषांस्त्रींस्त्रयः क्षत्रियादयः ॥ ३२ ॥

सर्पाणां दंशहेतुः ।

आहारार्थं भयात्पादस्पर्शादतिविषात्क्रुधः ।
पापवृत्ततया वैराद्देवर्षियमचोदनात् ॥ ३३ ॥
दशन्ति सर्पास्तेषूक्तं विषाधिक्यं यथोत्तरम् ।

दंशलक्षणम् ।

यत्र लालापरिक्लेदमात्रं गात्रे प्रदृश्यते ॥ ३४ ॥
न तु दंष्ट्राकृतं दंशं तत्तुण्डाहतमादिशेत् ।
एकं दंष्ट्रापदं द्वे वा व्यालीढाख्यमशोणितम् ॥ ३५ ॥
दंष्ट्रापदे सरक्ते द्वे व्यालुप्तं त्रीणि तानि तु ।
मांसच्छेदादविच्छिन्नरक्तवाहीनि दष्टकम् ॥ ३६ ॥
दंष्ट्रापदानि चत्वारि तद्वद्दष्टानपाडितम् ।
निर्विषं द्वयमत्राद्यमसाध्यं पश्चिमं वदेत् ॥ ३७ ॥

जलाप्लुतादिस्वरूपाः सर्पाः अल्पविषाः ।

जलाप्लुता रतिक्षीणा भीता नकुलनिर्जिताः ।
शीतवातातपव्याधिक्षुत्तृष्णाश्रमपीडिताः ॥ ३८ ॥
तूर्णं देशान्तरायाता विमुक्तविषकञ्चुकाः ।
कुशौषधीकण्टकवद्ये चरन्ति च काननम् ॥ ३९ ॥
देशं च दिव्यादृध्युषितं सर्पास्तेऽल्पविषा मताः ।

श्मशानादिषु दष्टं त्यजेदिति ।

श्मशानचितिचैत्यादौ पञ्चमीपक्षसन्धिषु ॥ ४० ॥
अष्टमी नवमी सन्ध्या मध्यरात्रं दिनेषु च ।
याम्याग्नेयमघाश्लेषा विशाखापूर्वनैर्ऋते ॥ ४१ ॥

१. 'दंष्टकं' इति पाठान्तरं दृश्यते ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नैर्ऋताख्ये मुहूर्ते च दष्टं मर्मसु च त्यजेत् ।

असाध्यलक्षणम् ।

दष्टमात्रेऽसितास्याक्षः शीर्यमाणतनूरुहः ॥ ४२ ॥
स्तब्धजिह्वो मुहुर्मूर्च्छञ्छीतोच्छ्वासो न जीवति ।
हिध्मा श्वासो वमिः कासो दष्टमात्रस्य देहिनः ॥ ४३ ॥
जायन्ते युगपद्यस्य स हृच्छूली न जीवति ।
फेनं वमति निस्संज्ञः श्यावपादकराननः ॥ ४४ ॥
नासावसादो भङ्गोऽङ्गे विड्भेदः श्लथसन्धिता ।
विषपीतस्य दष्टस्य दिग्धेनाभिहतस्य च ॥ ४५ ॥
भवन्त्येतानि लिङ्गानि सम्प्राप्ते जीवितक्षये ।

नष्टजीवलक्षणम् ।

न नस्यैश्चेतना तीक्ष्णैर्न क्षतात्क्षतजागमः ॥ ४६ ॥
दण्डाहतस्य नो राजिः प्रयातस्य यमान्तिकम् ।

सविषाविषदंशलक्षणम् ।

तुद्यते सविषो दंशः कण्डूशोफरुजान्वितः ॥ ४७ ॥
दह्यते ग्रथितः किञ्चिद्विपरीतस्तु निर्विषः ।

देहे विषस्य व्याप्तिः ।

मात्राशतं विषं स्थित्वा दंशे दष्टस्य देहिनः ॥ ४८ ॥
देहं प्रक्रमते धातून् रुधिरादीन् प्रदूषयत् ।

शीघ्रं विषस्य प्रतीकारे हेतुः ।

एतस्मिन्नन्तरे कर्म दंशस्योत्कर्तनादिकम् ॥ ४९ ॥
कुर्याच्छीघ्रं यथा देहे विषवल्ली न रोहति ।

सद्यः करणीयानि ।

दंशं मण्डलिनां मुक्त्वा पित्तलत्वादथापरम् ॥ ५० ॥

---

१. 'दष्टम[illegible]ः सि', २. 'शिरोरुहः', ३. 'विक्लेदः', ४. 'रूपाणि' इति

Indira Gandhi National Centre for the Arts

प्रतप्तैर्हेमलोष्टाद्यैर्दहेदाशूल्मुकेन वा ।
करोति भस्मसात्सद्यो वह्निः किं नाम न क्षणात् ॥ ५१ ॥

दष्टमात्रो दशेदाशु तमेव पवनाशिनम् ।
लोष्टं महीं वा दशनैश्छित्त्वा चानुत्ससंभ्रमम् ॥ ५२ ॥

निष्ठीवेन समालिम्पेद् दंशं कर्णमलेन वा ।

(वाहटे)

आचूषणछेदनदाहबन्धास्त्रावांश्च कुर्यादिह दष्टमात्रे ॥ ५३ ॥

सर्वैरेवादितः सर्वे शाखादष्टस्य देहिनः ।
यत्नेनोपरि बध्नीयाद्दंशात्तु चतुरङ्गुले ॥ ५४ ॥

शकृद्रससमं सर्पिः पाययेत्तु गवां बुधः ।
हृदयावरणं नाम जीवरक्षाकरं परम् ॥ ५५ ॥

मरिचं कुडवं पिष्ट्वा घृतस्य कुडवं पिबेत् ।
हृदयावरणं नाम जीवरक्षाकरं परम् ॥ ५६ ॥

(तन्त्रान्तरे)

अण्वपि विषं रक्तं प्राप्य वर्धतेति ।

विषं नाहेयमप्राप्य रक्तं दूषयते वपुः ।
रक्तमण्वपि तु प्राप्तं वर्धते तैलमम्बुवत् ॥ ५७ ॥

विषे स्थानान्तरप्राप्ते सिरामोक्षादयः ।

विषे प्रविसृते विध्येत् सिरां सा परमा क्रिया ।
रक्ते निर्ह्रियमाणे तु कृत्स्नं निर्ह्रियते विषम् ॥ ५८ ॥

सिरास्वदृश्यमानासु योज्या शृङ्गजलौकसः ।
चन्दनोशीरयुक्तेन सलिलेन च सेचनम् ॥ ५९ ॥

(वाहटे)

अदिनादौ करञ्जादित्वचं दष्टपरीक्षणम् ।
फणिनो मधुरे तिक्ते राजिमान्मण्डलीकटौ? ॥ ६० ॥

सामान्यचिकित्सा ।

सिन्दुवारकमूलानि रसेन स्वेन पेषयेत् ।

मधुयुक्तोऽयमगदः पानं दर्वीकृतां विषे ॥ ६१ ॥

गोक्षीरेणैव संपिष्य वज्रवल्लीमतन्द्रितः ।
तेनैव पाययेत्सर्वं विषं मण्डलिनां हरेत् ॥ ६२ ॥

दधि नवनीतं क्षौद्रं सिन्धूत्थं कटुत्रयान्वितं पीतम् ।
मण्डलिविषेण भवं रक्तोद्गारं च नाशयति ॥ ६३ ॥

करञ्जस्य समाहृत्य मूलं पत्रं फलं त्वचम् ।
विषे मण्डलिनां प्राज्ञो भिषक् सर्वत्र पाययेत् ॥ ६४ ॥

अटवीकारवल्ल्यास्तु कन्दं क्षीरेण पाययेत् ।
शारिवायास्तथा मूत्रैर्नस्याद्यैर्हन्ति राजिलम् ॥ ६५ ॥

विषे सर्वत्र योज्या स्याच्छ्वेता च गिरिकर्णिका।
अक्षो वा समूलं वा संपिष्टोत्तरकर्णिकम् ॥ ६६ ॥

पानलेपननस्याद्यैर्हन्तिसर्वाविषाणि तु ।
सर्पादिविषनाशाय टङ्कणस्य रजोऽम्भसा ॥ ६७ ॥

पानालेपननस्याद्यै रहस्यमिदमुत्तमम् ।
...ध्वाङ्क्षमध्ये सुषिरं विधाय
तन्मध्यमापूर्य च रामठेन ।
एतद्रसा ....
... ... ॥ ६८ ॥

.... जिघ्रेत् ।
सुखी भवेद्वासुकिनापि दष्टः ॥ ६९ ॥

अवचूर्ण्य वचाहिङ्गुमरिचानविशङ्कितः ।
कारवल्लीरसैः कुर्यान्नस्यं दष्टेऽह्रीश्वरैः ॥ ७० ॥

दष्टानां नष्टसंज्ञानां कुर्यान्नस्याञ्जने यदि ।
रसोऽभिगृ .... ॥ ७१ ॥

(प्रयोग

.... ।
द्विपलं नतकुष्ठाभ्यां घृतक्षौद्रचतुष्पलम् ॥ ७२ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अपि तक्षकदष्टानां पानमेतत्सुखप्रदम् ।
तण्डुलीयकमूलं तु पीतं तण्डुलवारिणा ॥ ७३ ॥
तक्षकेनापि संदष्टं निर्विषं कुरुते नरम् ।
सम्यङ्मधुकसारेण गोमूत्रे भावितेन तु ॥ ७४ ॥
दध्याद्विषापहं नस्यं सिध्मघ्नं च प्रलेपनम् ।
सर्पदष्टप्रदेशे तु स्वयमेव विचक्षणः ॥ ७५ ॥
मूत्रयेत क्षणादेव निर्विषत्वमवाप्नुयात् ।

धूपः ।

शिखिपत्रान्वितैर्धूपः सम्यक् सर्षपचन्दनैः ॥ ७६ ॥
देयः सर्पविनाशाय तद्विषस्य च शान्तये ।

पञ्चशिरीषागदः ।

शिरीषपत्रमूलत्वक्फलपुष्पकृतोऽगदः ॥ ७७ ॥
सिद्धः पञ्चशिरीषोऽयं चरस्थिरविषापहः ।

(क्षारपाणिः)

विषसुप्तप्रबोधनम् ।

सैन्धवं मरिचं तुल्यं निम्बबीजं तयोः समम् ॥ ७८ ॥
घृतमध्वन्वितो हन्ति विषं स्थावरजङ्गमम् ।
नक्तमालफलं व्योषं बिल्वमूलं निशाद्वयम् ॥ ७९ ॥
पुष्पं च सौरसं पिष्टमञ्जनं बस्तवारिणा ।
भोजवैतरणोद्दिष्टं विषसुप्तप्रबोधनम् ॥ ८० ॥

(तन्त्रान्तरे)

विषोपद्रवचिकित्सा ।

बिल्वस्य मूलं सुरसस्य पुष्पं फलं करञ्जस्य नतं सुराह्वम् ।
फलत्रयव्योषनिशाद्वयं च बस्तस्य मूत्रेण सुसूक्ष्मपिष्टम् ॥ ८१ ॥
भुजङ्गलूतोन्दुरुवृश्चिकाद्यैर्विषूचिकाजीर्णगरज्वरैश्च ।
आर्तान्नरान् भूतविधर्षितांश्च स्वस्थीकरोत्यञ्जनपाननस्यैः ॥ ८२

शिरीषपुष्पस्वरसे सप्ताहं मरिचं सितम् ।
भावितं सर्पदष्टानां पाननस्याञ्जने हितम् ॥ ८३ ॥

(बाइटे)

सञ्जीवनो नामागदः ।

चन्दनं कुङ्कुमं कुष्ठं कांशिकाक्षाप्रियङ्गवः ।
मुस्तास्थौणेयशैलेयरोचनामदनं प्लवम् ॥ ८४ ॥

श्रीवेष्टकविळङ्गैलाविशालालमनश्शिलाः ।
सुरसप्रसवं स्पृक्का रजनीद्वयवाळकम् ॥ ८५ ॥

हिङ्गुसिद्धार्थकान् पद्मचारिणी पद्मकेसरम् ।
जात्याः पुष्पप्रवालाश्च पुष्पमर्कशिरीषयोः ॥ ८६ ॥

द्विलोध्रबृहतीकौन्तीमधुकागन्धनाकुलीः ।
मुद्गपर्णी कणा श्यामा ध्यामकं नळदं नतम् ॥ ८७ ॥

सिन्दुवारकशम्याकदेवदारुमयूरकम् ।
पुष्ये समाहृतैः पिष्टैः योज्यस्तैरगदोत्तमः ॥ ८८ ॥

सञ्जीवनः प्रागमृताद्विहितोऽयं स्वयम्भुवा ।
पाननस्याञ्जनघ्राणधूमालेपनधारणैः ॥ ८९ ॥

जीवनो विषसुप्तानां राजद्वारे जयावहः[1] ।
धन्यो धान्यधनायुःश्रीक्षेमपुष्टिसुखप्रदः ॥ ९० ॥

गृहे स्थितो विषालक्ष्मीमन्त्रज्वरगरग्रहान् ।
कृत्याकार्मणकाखोर्दव्याळजन्तुसरीसृपान् ॥ ९१ ॥

स्वप्नोपघातदुःस्वप्नतोयाग्निरिपुतस्करान् ।
निहन्त्यकालमरणमारकाशानिनिग्रहान्[2] ॥ ९२ ॥

(सङ्ग्रहे)

कटुत्रिकं च लशुनं वचा हिङ्गु तथैव च ।
वकुळास्थि च कारञ्जं शिरीषं केतकीयुतम् ॥ ९३ ॥

---

१. 'भयापहः', २. 'निर्विग्रहान्' इति ख· पाठः·

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अश्वगन्धासमायुक्तं लांगलीकन्दसंयुतम् ।
टंकणं देवताळीं च पारतं गन्धकत्रयम् ॥ ९४ ॥
समभागानि सर्वाणि नरमूत्रेण पेषयेत् ।
गुळिकां कारयेत्तेन लेपनं नस्यमेव च ॥ ९५ ॥
सर्वसर्पहरं श्रेष्ठं मण्डलीनां विशेषतः ।

(तन्त्रान्तरे)

विषदिग्धाविद्धस्य लक्षणम् ।

विषदिग्धेन विद्धस्तु प्रताम्यति मुहुर्मुहुः ॥ ९६ ॥
विवर्णभावं भजते विषादं चाशु गच्छति ।
कीटैरिवावृतं चास्य गात्रं चिमिचिमायते ॥ ९७ ॥
श्रोणिपृष्ठशिरःस्कन्धसन्धयः स्युः सवेदनाः ।
कृष्णदुष्टास्रविस्रावी तृण्मूर्च्छाज्वरदाहवान् ॥ ९८ ॥
दृष्टिकालुष्यवमथुश्वासकासकरः क्षणात् ।
आरक्तपीतपर्यन्तश्यावमध्योऽतिरुग्व्रणः ॥ ९९ ॥
[1]श्वयते पच्यते सद्यो गत्वा मांसं च कृष्णताम् ।
प्रक्लिन्नं शीर्यतेऽभीक्ष्णं सपिच्छिलपरिस्रवम् ॥ १०० ॥
कुर्यादमर्मविद्धस्य हृदयावरणं द्रुतम् ।

विषशल्यविद्धे चिकित्सा ।

शल्यमाकृष्य तप्तेन लोहेनाशु दहेद् व्रणम् ॥ १०१ ॥
व्रणे तु पूतिपिशिते क्रिया पित्तविसर्पवत् ।
शुकनासाप्रतिविषाव्याघ्रीमूलैश्च लेपयेत् ॥ १०२ ॥

(वाग्भटे)

विषभवे व्रणे तैलम् ।

समूलवालिकल्कयुक्तमम्लकाञ्जिके
क्रमेण मन्दपावके विपाच्य साधु साधितम् ।

---

१. 'सूयते' इति मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

प्रयोजितं भिषग्वरेण तैलमाशु रोपयेद्
व्रणं सपूयवेदनं विशेषतो विषोद्भवम् ॥ १०३ ॥
(कञ्चीपुरवासी)

विषार्तानामुपद्रवाः ।

ज्वरकासवमिश्वासहिध्मातृष्णातिमूर्च्छनम् ।
विशो भेदोऽतिकाठिन्यमानाहो वस्तिमूर्धरुक् ॥ १०४ ॥
श्वयथुः पूतिदंशत्वं रक्तस्रावो विषानिलः ।
इति षोडश निर्दिष्टा विषार्तानामुपद्रवाः ॥ १०५ ॥
गच्छन्त्युपेक्षया नाशं यैर्जुष्टा विषरोगिणः ।

विषज्वरे क्वाथः ।

राजवृक्षफलोशीरघनकाष्मर्यपद्मकात् ॥ १०६ ॥
क्वाथस्सशर्करक्षौद्रो विषज्वरहरः परम् ।
पीता तण्डुलतोयेन कटुका ससितोपला ॥ १०७ ॥
विषज्वरहराजाजीजीवकर्षभकोत्पलम् ।
कोलमज्जसिताधान्यं भार्ङ्गीयष्टयाह्वकेसरम् ॥ १०८ ॥
विषज्वरवमिश्वासकासतृष्णानिबर्हणम् ।
त्रिफलारग्वधव्याघ्रीक्वाथो ज्वरविबन्धनुत् ॥ १०९ ॥
बलाबिल्ववचामुस्ताकषायस्सपुनर्नवः ।
ज्वराग्निसादश्वयथून्निहन्ति विषसम्भवान् ॥ ११० ॥

विषज्वरे वैदेहिकादि ।

वैदेहिकारामठकं कपित्थरससैन्धवम् ।
ससितं माक्षिकं लीढं कासश्वासज्वरापहम् ॥ १११ ॥

विषकासे ।

सद्राक्षानागरं कृष्णामथवा सवराघनाम् ।
लीढ्वाऽऽज्यमधुना कासान्मुच्यते विषसम्भवात् ॥ ११२ ॥

विषवम्याम् ।

विषवम्यां पिबेत् क्वाथं बिल्वमूलादृजोथवा ।
धात्रीपरूषकद्राक्षामधुकं पयसा हुतम् ॥ ११३ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वेल्लाम्ब्यंजनसोशीरयष्ट्येलाकणकेसरम् ।
लिह्यान्मरिचकुम्भीं वा घृतपुष्परसद्रुताम् ॥ ११४ ॥
क्षीरिवृक्षाङ्कुरक्षौद्रसितास्तृड्वमथुच्छिदः ।
जीर्णशाल्योदनं क्षौद्रं क्षीरं चन्दनसाधितम् ॥ ११५ ॥
शीताम्भोऽनु पिबेद् भुक्त्वा विषच्छर्दिमपोहति ।

विषश्वासे ।

तैलगोविड्रसक्षौद्रैर्लिह्यात् कृष्णाप्रियङ्गुके ॥ ११६ ॥
श्वासी क्षौद्रेण वा द्राक्षाभृंगीमागधिकासिताः ।
गुळनागरवैदेहीविजयामलकानि वा ॥ ११७ ॥

विषहिध्मायाम् ।

हिध्मायां शङ्खकनककटुकास्वर्णगैरिकम् ।
वेल्लशुण्ठीकणोशीररजनीद्वितयानि वा ॥ ११८ ॥
लिह्याद्वा व्योषमृद्वीकां बीजपूररसेन वा ।
सक्षौद्रं वालकरजः क्वाथं वा सगुळं पिबेत् ॥ ११९ ॥
विश्वभेषजगायत्रीहरिद्रासरदारुजम् ।
दन्तीन्द्रवारुणीद्वीपिकल्कं सौवीरकेण वा ॥ १२० ॥

तृषि मूर्च्छायाञ्च ।

तृण्मूर्छयोराशिरसोर्लेपसेका हिमा हिताः ।
अम्भोजनालकुसुमचन्दनोशीरमौक्तिकैः ॥ १२१ ॥
वैहायससितातोयक्षीराज्येक्षुरसाप्लुतैः ।
वीजनं तालवृन्तेन शीते सिकातिले स्थितिः ॥ १२२ ॥
कमलोत्पलकिञ्जल्कपटलावृतवारिषु ।
विषतृड्दाहमूर्छाघ्नं सरसीष्ववगाहनम् ॥ १२३ ॥
विषवेगसमुत्थायां तृष्णायां लाजतर्पणम् ।
शर्कराडाडिमक्षौद्रसलिलाप्लावितं पिबेत् ॥ १२४ ॥
वटवेतसजम्ब्वाम्रसेव्यतोयं च शीतलम् ।

विषजातिसारे ।

भूनिम्बमुस्तकटुकात्रायन्तीन्द्रयवान्समान् ॥ १२५ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

द्वौ भागौ चित्रकादष्टौ कुटजाद्वारिणा पिबेत्।
विषातिसारोदावर्तकासश्वासज्वरापहम् ॥ १२६ ॥
लोध्रमोचरसाम्बष्टाधातकीस्तण्डुलाम्बुना।
समाक्षिकाः पिबेच्चद्वन्नागरातिविषाभयाः ॥ १२७ ॥
सधातकीस्सकुटजाः साञ्जनाः श्लक्ष्णचूर्णिताः।
पाठानागरचूर्णं वा दध्ना युक्तं समाक्षिकम् ॥ १२८ ॥

विषजेषु वस्तिरुगादिषु।

वस्तिरुग्वर्तनाहेषु फलवर्त्तिं प्रयोजयेत्।
सारग्वधां सत्रिवृतां सोपकुल्यां हरीतकीम् ॥ १२९ ॥
पिबेद् घृतेन सक्षौद्रां वस्तिशूलादिनाशिनीम्।
गृहधूमनतश्यामानीलिनीतण्डुलीयकैः ॥ १३० ॥
सिद्धं वाज्यं तथा सिद्धं वराक्काथत्रिवृघृतम्।

विषजे मूर्धरुजि।

काकोलीक्षीरिवृक्षत्वग्द्राक्षायष्ट्याह्वशर्कराः ॥ १३१ ॥
नस्यं विषशिरोरुग्घ्नं संयोज्यं शीतवारिणा।

विषश्वयथौ।

श्वयथौ शुद्धकोष्ठस्य पयः पाने हितं मृतम् ॥ १३२ ॥
विश्वभेषजवैदेही कटुका देवदारुभिः।
सुरसामूलकल्कैर्वा छागं वा पिप्पलीशृतम् ॥ १३३ ॥
त्रिफलायाः कषायेण त्रिवृता भाविता त्र्यहम्।
आलोड्य सर्पिषा पीता विषश्वयथुनाशिनी ॥ १३४ ॥
मधुव्योषवरावेल्लसुराह्वोशीरपद्मकैः।
विषश्वयथुजिल्लेपस्तथा स्वादुकषायकैः ॥ १३५ ॥
शिरीषपुष्पाहिशिरोनतकुष्ठैर्घृतान्वितः।
धूपोऽगदः श्वयथुजित्समस्तविषनाशनः ॥ १३६ ॥
अल्पेनाप्यपचारेण दंशः पूतित्वमश्नुते।
प्रायो न सहते तीक्ष्णमुष्णं वा भेषजं विषम् ॥ १३७ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

विषव्रणे सेकलेपाः ।

मधुरस्निग्धशीतानि युञ्ज्याद्विषभवे व्रणे ।
सेकालेपांश्च सक्षीरैः कषायैः क्षीरिवृक्षजैः ॥ १३८ ॥

न्यग्रोधभृङ्गमधुकतिलसर्षपसैन्धवम् ।
साभया निम्बपत्राज्यं दंशपूतित्वनाशनम् ॥ १३९ ॥

कर्णिकापातनं श्रेष्ठं विषव्रणविशोधनम् ।

विषव्रणाद्रक्तस्रावे ।

रक्ते स्रवत्यतिभृशं घृतं समरिचं पिबेत् ॥ १४० ॥

तण्डुलीयकमूलेन सितया वा समन्वितम् ।
दंशं प्रलेपयेच्चास्य दार्व्या सुश्लक्ष्णपिष्टया ॥ १४१ ॥

सितोपलाक्षौद्रघृतछागदुग्धानि नावनम् ।
शमीकल्कं पिबेच्छ्लक्ष्णमङ्गं लिम्पेद्विशालया ॥ १४२ ॥

नावने हेमशुक्ला च ततः शाम्यति शोणितम् ।

कृशस्य चेद्वस्तिप्रयोगः ।

कृशस्यातिस्रुते रक्ते रूक्षैरत्यर्थसेवितैः ॥ १४३ ॥
विषस्य च स्वभावेन मातरिश्वा प्रकुप्यति ।
उन्मादाक्षेपगमनो भ्रंशापस्मृतयस्ततः ॥ १४४ ॥

तत्रेष्टं स्नेहनं वस्तिनस्यप्रथमनाञ्जनम् ।

विषवातविकारे ।

नागदन्त्यभयाकुष्ठपिप्पलीवृषकट्फलम् ॥ १४५ ॥

भल्लातकास्थिकटुकाबिल्वप्रातिविषाग्निकाः ।
सक्षीरं तैर्घृतं सिद्धं विषवातविकारजित् ॥ १४६ ॥

पिबेदेरण्डतैलं वा छागमांसरसान्वितम् ।
ऐकध्यं घृततैलं वा मेध्यमांसरसाशनः ॥ १४७ ॥

कार्पासमूलं मरिचं हरिद्रे नलदं नलम् ।
पिप्पलीं स्वर्चिकां कुष्ठं जलेनालोड्य पाययेत् ॥ १४८ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

उन्मत्तं विषवातेन तथापस्मारिणं नरम् ।

सर्वविषे वचादिः ।

वचाहंसपदीभ्योषदार्वभित्थं हस्तिपिप्पलीम् ॥ १४९ ॥
देवदारुककाविल्वकृमिजित्कुष्ठकुण्डुकम् ।
लोध्रारुकर्ण्यतिविषाः क्षीरं सर्पिश्च पाययेत् ॥ १५० ॥

निहन्ति पानाभ्यञ्जनाभ्यां घृतं सर्वविषाणि तत् ।
प्रतिकुर्याद्यथास्वं च रोगेष्वेवं परेषु च ॥ १५१ ॥
दोषानुबन्धमालोच्य विषतन्त्राविरोधतः ।

(वाहटे)

यस्मादत्यर्थमुष्णं च तीक्ष्णं च पठितं विषम् ॥ १५२ ॥
अतः सर्वविषेषूक्ताः परिषेकास्तु शीतलाः ।
सर्वेषु सर्वावस्थेषु विषेषु न घृतोपमम् ॥ १५३ ॥

(तन्त्रान्तरे)

विद्यते भेषजं किञ्चिद्विशेषात्प्रबलेऽनिले ।

(वाहटे)

विषार्तानां वर्ज्यानि ।

दिवास्वप्नं व्यवायं च व्यायामं क्रोधमातपम् ॥ १५४ ॥
सुरातिलकुलत्थांश्च वर्जयेत् विषातुरः ।
विदाहीन्यन्नपानानि विषार्त्तानां विवर्जयेत् ॥ १५५ ॥

(नारदीये)

शाकं तिलान् कुलत्थांश्च मांसं मत्स्यं दधि स्त्रियः ।
व्यायाममातपं क्रोधं विषार्त्तः परिवर्जयेत् ॥ १५६ ॥

(महायाने)

विषरोगिणां शीतधीरमौषधम् ।

शीतमेव च कुर्वीत विधानं विषरोगिणाम् ।
मुक्त्वा कीटविषं तद्धि शीतेनाभिप्रवर्धते ॥ १५७ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

विषार्तानां हितानि ।

शालयः षष्टिका जीर्णाः कोरदूषाः प्रियङ्गवः ।
मुद्गो हरेणुस्तुवरी पटोलं वेत्रपल्लवाः ॥ १५८ ॥
तण्डुलीयकजीवन्तीवार्ताकस्सुनिषण्णकाः ।
आम्रुलं डाडिमं धात्री कपित्थं सैन्धवं सिता ॥ १५९ ॥
अविदाहि यदन्यच्च विज्ञायान्नस्वरूपतः ।

विषवर्धने हेतुमाह ।

क्षुत्तृष्णाघर्मदौर्बल्यक्रोधशोकभयश्रमैः ॥ १६० ॥
अजीर्णवर्चोद्रवता पित्तमारुतवृद्धिभिः ।
तिलपुष्पफलाघ्राणभूबाष्पघनगर्जितैः ॥ १६१ ॥
हस्तिमूषिकवादित्रनिस्स्वनैर्विषसङ्कटैः ।
पुरोवातोत्पलामोदमदनैर्वर्धते विषम् ॥ १६२ ॥

सर्पाङ्गाभिहतलक्षणम् ।

भीरोस्तु सर्पसंस्पर्शाद् भयेन कुपितोऽनिलः ।
कदाचित्कुरुते शोफं सर्पाङ्गमभिहतं तु तत् ॥ १६३ ॥

शङ्काविषलक्षणम् ।

दुर्गान्धकारे विद्धस्य केनचिद्दष्टशङ्कया ।
विषोद्वेगो ज्वरच्छर्दिमूर्छादाहोऽपि वा भवेत् ॥ १६४ ॥
ग्लानिर्मोहातिसारो वा तच्छंकाविषमुच्यते ।

सर्पाङ्गाभिहतशङ्काविषयोश्चिकित्सा ।

सिता वैगन्धिको द्राक्षा पयस्या मधुकं मधु ॥ १६५ ॥
नावनं मन्त्रपूताम्बुप्रोक्षणं सान्त्वहर्षणम् ।
सर्पाङ्गाभिहते युञ्ज्यात्तथा शङ्काविषार्दिते ॥ १६६ ॥

दूषीविषलक्षणम् ।

जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा दावाग्निवातातपशोषितं वा ।
स्वभावतो वा सगुणैर्न युक्तं दूषीविषाख्यां विषमभ्युपैति ॥ १६७ ॥
वीर्याल्पभावादविभाव्यमेतत्कफावृतं वर्षगणानुबन्धि ।

दूषीविषार्तलक्षणम् ।

तेनार्दितो भिन्नपुरीषवर्णो दुष्टास्त्ररोगी तृडरोचकार्त्तः ॥ १६८ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मूर्छन् वमन् गद्गदवान्विमुह्यन्
भवेच्च दूष्योदरलिङ्गजुष्टः ।
आमाशयस्थे कफवातरोगी
पक्वाशयस्थेऽनिलपित्तरोगी ॥ १६९ ॥

भवेन्नरो ध्वस्तशिरोरुहाङ्गो विलूनपक्षः स यथा विहङ्गः ।
स्थितं रसादिष्वथवा विचित्रान् करोति धातुप्रभवान्विकारान्
॥ १७० ॥

दूषीविषस्यान्वर्थता ।

प्राग्वाताजीर्णशीताभ्रदिवास्वप्नाहिताशनैः ।
दुष्टं दूषयते धातूनतो दूषीविषं स्मृतम् ॥ १७१ ॥

दूषीविषचिकित्सा ।

दूषीविषार्त्तं सुस्विन्नमूर्ध्वं चाधश्च शोधितम् ।
दूषीविषारिमगदं लेहयेन्मधुनाप्लुतम् ॥ १७२ ॥

दूषीविषारिनामागदः ।

पिप्पल्योध्यामकं मांसीलोध्रमेलासुवर्चिका ।
कुटजटं नतं कुष्ठं यष्टीचन्दनगैरिकम् ॥ १७३ ॥
दूषीविषारिनाम्नोऽयं न चान्यत्रापि वार्यते ।
सौभाग्यार्थं स्त्रियो भर्त्रे राज्ञे वाऽरातिचोदिताः ॥ १७४ ॥
गरमाहारसंपृक्तं यच्छन्त्यासन्नवर्त्तिनः ।

को नाम गर इति ।

नानाप्राण्यङ्गशमलविरुद्धौषधिभस्मनाम् ॥ १७५ ॥
विषाणां चाल्पवीर्याणां योगो गर इति स्मृतः ।

गरोपयुक्तस्य लक्षणम् ।

तेन पाण्डुः कृशोऽल्पाग्निः कासश्वासज्वरार्दितः ॥ १७६ ॥
वायुना प्रतिलोमेन स्वप्नचिन्तापरायणः ।
महोदरयकृत्प्लीही दीनवाग्दुर्बलोऽलसः ॥ १७७ ॥
शोफवान् सतताध्मातः शुष्कपादकरः क्षयी ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्वप्ने गोमायुमार्जारनकुलव्यालवानरान् ॥ १७८ ॥
प्रायः पश्यति शुष्कांश्च वनस्पतिजलाश्रयान् ।
मन्यते कृष्णमात्मानं गौरो गौरं च कालकः ॥ १७९ ॥
विकर्णनासानयनं पश्येत्तद्विहतेन्द्रियः ।
एतैरन्यैश्च बहुभिः क्लिष्टो घोरैरुपद्रवैः ॥ १८० ॥
गरार्त्तो नाशमाप्नोति कश्चित्सद्योऽचिकित्सितः ।

गरार्तस्य चिकित्सा ।

गरार्त्तो वान्तवान् भुक्त्वा तत्पथ्यं पानभोजनम् ॥ १८१ ॥
शुद्धहृच्छीलयेद्धेम सूत्रस्थानविधेः स्मरन् ।
शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं चूर्णं ताप्यसुवर्णयोः ॥ १८२ ॥
लेहः प्रशमयत्युग्रं सर्वयोगकृतं विषम् ।
दूर्वामृतानतकणापटोलीचव्यचित्रकान् ॥ १८३ ॥
वचामुस्तविडंगानि तक्रकोष्णाम्बुमस्तुभिः ।
पिबेद्रसेन चाम्लेन गरोपहतपावकः ॥ १८४ ॥
पारावतामिषशठीपुष्कराह्वं शृतं हिमम् ।
गरतृष्णारुजाकासश्वासहिध्माज्वरापहम् ॥ १८५ ॥
भार्ङ्गीनागरनिर्यूहः शिशिरश्च समाक्षिकः ।

गरेण त्वगुपहते लेपः ।

हरेणुचन्दनं श्यामानलदं श्लक्ष्णपेषितम् ॥ १८६ ॥
विलेपनं प्रयोक्तव्यं गरेणोपहतत्वचाम् ।
मञ्जिष्ठा किटिहीनिम्बरजस्यश्वत्थचन्दनैः ॥ १८७ ॥
प्रघर्षणं कृशानां तु गरेण क्षपितौजसाम् ।

गरे क्षीरसर्पिषोः शीलनम् ।

पथ्यं परममुद्दिष्टं शीलनं क्षीरसर्पिषोः ॥ १८८ ॥
विषनिम्बपटोलीनां क्वाथेन विपचेद् घृतम् ।

---

१. 'मर्बी', २. 'वाम्लेन' इति पाठान्तरम् ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अभयागर्भिणं श्रेष्ठं तन्नरस्य निवर्हणम् ॥ १८९ ॥
हरिद्रां नाकुलीं जातीं पृथक् पिष्ट्वा विपाचयेत् ।
घृतत्रयं गरार्त्तानां एतदारोग्यदं परम् ॥ १९० ॥
तण्डुलीयकमूलेन गृहधूमेन चैकतः ।
क्षीरेण च घृतं सिद्धं समस्तविषरोगजित् ॥ १९१ ॥
नागदन्ती त्रिवृद्दन्ती द्रवन्तीं स्नुकुपयः पलैः ।
साधितं माहिषं सर्पिः सगोमूत्राढकं हितम् ॥ १९२ ॥
सर्पकीटविषार्त्तानां गरार्त्तानां च शान्तये ।

अजेयं सर्पिः ।

मधुकं तगरं कुष्ठं भद्रदारुहरेणवः ॥ १९३ ॥
मञ्जिष्ठैलैलवालूनि नागपुष्पोत्पलं प्लवम् ।
विडङ्गं चन्दनं पत्रं प्रियङ्गुध्यामकं त्वचा ॥ १९४ ॥
अंशुमत्यौ हरिद्रे द्वे बृहत्यौ शारिवाद्वयम् ।
एषां कल्कैर्घृतं सिद्धमजेयं नाम विश्रुतम् ॥ १९५ ॥
विषाणि हन्ति सर्वाणि शीघ्रमेव प्रयोजितम् ।

अमृतं सर्पिः ।

श्वेते कपोते बीजानि प्रत्यक्पुष्पीशिरीषयोः ॥ १९६ ॥
गोमूत्रपिष्टैस्तैः सिद्धं सर्पिर्विषहरं परम् ।
अमृतं नाम विख्यातमपि संजीवयेन्मृतम् ॥ १९७ ॥

शिरीषत्वगादिसर्पिः ।

शिरीषत्वक् त्रिकटुकं विदारीचन्दनोत्पलम् ।
द्वे पले शारिवास्फोतबृहतीनिम्बपल्लवान् ॥ १९८ ॥
बन्धुजीवाढकीमूर्वावाम्राङ्कुरसवत्सकान् ।
पाठाङ्कोलाश्वगन्धार्कमूलयष्ट्याह्वपद्मकम् ॥ १९९ ॥
विशालाबृहतीलाक्षाकोविदारशतावरीः ।
कटभीदन्त्यपामार्गपृश्निपर्णीरसाञ्जनम् ॥ २०० ॥
श्वेतौ बाणाश्वखुरकौ कुष्ठदारुप्रियङ्गुकाः ।

सारं मधूकाग्निफलां करञ्जस्य फलं वचाम् ॥ २०१ ॥
रजन्यौ लोध्रमञ्जिष्ठां पिष्ट्वा साध्यं घृताढकम् ।
तुल्याम्बुच्छागगोमूत्रत्र्याढके तद् विषापहम् ॥ २०२ ॥
अपस्मारक्षयोन्मादभूतग्रहगरोदरान् ।
पाण्डुरोगकृमिप्लीहगुल्मोरुस्तम्भकामिलाः ॥ २०३ ॥
हनुस्तम्भग्रहादींश्च पानाभ्यञ्जननावनैः ।
हन्ति सञ्जीवयति च विषोद्बन्धहतामरान् ॥ २०४ ॥
(संभद्दे)

अङ्कोलमूलं निष्क्वाथ्य फाणितं सघृतं लिहेत् ।
तैलाक्तस्विन्नसर्वाङ्गो गरदोषाद्विमुच्यते ॥ २०५ ॥
(भद्रष)

सिताचन्दनधात्रीणां चूर्णं मधुसमन्वितम् ।
प्रलिह्यात्प्रातरुत्थाय गरदोषनिवारणम् ॥ २०६ ॥
शुष्काङ्कोलशिफाकल्कं तत्क्वाथं वा दिनत्रयम् ।
पिबेद् गरविषार्त्तानां सम्यक् स्वास्थ्यकरं परम् ॥ २०७ ॥
स्नुक्क्षीरदन्तिनलिनीरजनीभिः प्रकल्पिता ।
गुलिका कोलमात्रा च सम्यग्गोमूत्रपेषिता ॥ २०८ ॥
भक्ष्यमाणा प्रतिदिनं भूयं? कोष्ठप्रभेदिनी ।
गरदूषीविषार्त्तानां हितं स्यादमृतं यथा ॥ २०९ ॥
(बिन्दुसारे)

हरितालभक्षितस्य लक्षणम् ।

भक्षिते हरिताले तु हृदि दाहोरसाग्रहः ।
आनाहोऽम्लस्य वमनं पीतहारिद्रविट्स्रुतिः ॥ २१० ॥
तथा मण्डलिसर्पोक्ता विकारास्तत्र भेषजम् ।

तत्र चिकित्सा ।

विभज्य योजयेदूर्ध्वमधः संशोधितं च तम् ॥ २११ ॥
अङ्कोलशालिनीबीजत्रुकनासाप्रियङ्गुकाः ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

कोश्वध्यामकतालीसनतयष्टयाह्वगुग्गुलु ॥ २१२ ॥
हीबेरं भद्रकाष्ठं च लेहयेन्मधुसर्पिषा ।
दध्याम्लकुलगोपित्तयुक्तं नस्येञ्जने च तत् ॥ २१३ ॥

धुर्धूरकविषार्त्तस्य लक्षणम् ।

धुर्धूरकोपयोगेन सर्वं पश्यति पीतकम् ।
कम्पलालामदच्छर्दिस्मृतिभ्रंशभ्रमान्वितः ॥ २१४ ॥

तच्चिकित्सा ।

तं वामयेत मधुरैः पाययेद्वा सितापयः ।
कोरदूषैर्मदनकैः प्रायो धुर्धूरवद्गदाः ॥ २१५ ॥
उन्मादोऽक्षिविनाशश्च तत्रापि वमनं हितम् ।
कूष्माण्डकं च सगुडं बहुशस्तत्र भक्षयेत् ॥ २१६ ॥

(अथ)

औषधादपि मन्त्रस्य श्रेष्ठत्वम् ।

विषं तेजोमयं मन्त्रैः सत्यब्रह्मतपोमयैः ।
यथा निवार्यते शीघ्रं प्रयुक्तैर्न तथौषधैः ॥ २१७ ॥
न च सर्वमनुष्याणां सन्ति भेषजसम्पदः ।
अज्ञातरोगसद्भावे योग्यता चातिदुर्लभा ॥ २१८ ॥
प्रकुप्यति विषं भूयः केवलैश्चौषधैर्जितम् ।
अवाप्तौ सिद्धमन्त्राणां यतेतातश्चिकित्सकः ॥ २१९ ॥

कीटाः चतुष्प्रकाराः ।

सर्पाणामेव विण्मूत्रशुक्राण्डशवकोथजाः ।
दोषैर्व्यस्तैस्समस्तैश्च युक्ताः कीटाश्चतुर्विधाः ॥ २२० ॥

तैर्दष्टानां लक्षणम् ।

दष्टस्य कीटैर्वायव्यैर्दंशस्तोदरुजोल्बणः ।
आग्नेयैरल्पसंस्रावो दाहरागविसर्पवान् ॥ २२१ ॥
पक्वपीलुफलप्रख्यः खर्जूरसदृशोऽथवा ।
कफाधिकैर्मन्दरुजः पक्वोदुम्बरसन्निभः ॥ २२२ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

लालाढ्यः सर्वलिङ्गस्तु विवर्ज्यस्साभिपातिकैः ।
वातपित्तोत्तराः कीटाः श्लैष्मिकाः कणभोन्दुराः ॥ २२३ ॥
प्रायो वातोल्बणविषा वृश्चिका सोष्ट्रयूपकाः ।

वातिकविषलक्षणम् ।

हृत्पीडोर्ध्वानिलस्तम्भः सिरायामोऽस्थिपर्वरुक् ॥ २२४ ॥
घूर्णनोद्वेष्टनं गात्रश्यावता वातिके विषे ।

पैत्तिकविषलक्षणम् ।

संज्ञानाशोष्णनिःश्वासौ हृद्दाहः कटुकास्यता ॥ २२५ ॥
मांसावदरणं शोफो रक्तपीतश्च पैत्तिके ।

कफाधिकविषलक्षणम् ।

छर्द्यरोचकहृल्लासप्रसेकोत्क्लेशपीनसैः ॥ २२६ ॥
सशैत्यमुखमाधुर्यैर्विद्याच्छ्लेष्माधिकं विषम् ।

तेषु यथाक्रमं लेपादयः ।

पिण्याकेन व्रणालेपस्तैलाभ्यङ्गश्च वातिके ॥ २२७ ॥
स्वेदो नालीपुलाकाद्यैः बृंहणश्च विधिर्हितः ।
पैत्तिकं स्तम्भयेत्सेकैः प्रदेहैश्चापि शीतलैः ॥ २२८ ॥
लेखनच्छेदनस्वेदवमनैः श्लैष्मिकं नयेत् ।
कीटानां त्रिप्रकाराणां त्रैविध्येन प्रतिक्रिया ॥ २२९ ॥
स्वेदलेपनसेकांस्तु कोष्णान् प्रायोवचारयेत् ।
अन्यत्र मूर्च्छिताद्दंशपाकतः क्रोथतोऽपि वा ॥ २३० ॥
विषघ्नं च विधिं कुर्यात् सर्वं संशोधनानि च ।
साधयेत्सर्पवद्दष्टान् विषोग्रैः कीटवृश्चिकैः ॥ २३१ ॥
नृकेशाः सर्षपाः पीता गुलो जीर्णश्च धूपनम् ।
विषदंशस्य सर्वस्य काश्यपः परमब्रवीत् ॥ २३२ ॥
तण्डुलीयकतुल्यांशां वृन्ततां सर्पिषा पिबन् ।
याति कीटविषैः कम्पं न कैलास इवानिलैः ॥ २३३ ॥

क्षीरिवृक्षत्वगालेपः शुद्धे कीटविषापहः ।
मुक्तालेपो वरः शोफतोददाहव्रणप्रणुत् ॥ २३४ ॥

दशाङ्गमगदम् ।

वचाहिङ्गुविलङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली ।
पाठा प्रतिविषा व्योषं काश्यपेन विनिर्मितम् ॥ २३५ ॥
दशाङ्गमगदं पीत्वा सर्वकीटविषं जयेत् ।

(वाग्भटे)

कीटेषु मन्दं नात्युष्णं बहुवातकफं विषम् ॥ २३६ ॥
अतः कीटविषे चापि स्वेदो न प्रतिषिध्यते ।
क्षारवचानतहिङ्गुव्योषगदसिन्धुवेल्लकांबष्ठाः ॥ २३७ ॥
सातिविषा कीटविषं घ्नंति त्रिवृद्भ्रनादसर्पींषि ।

(प्रयोग-)

कीटघ्नं तुलसीमूलं पीतं ज्येष्ठाम्बुकल्कितम् ॥ २३८ ॥
रजनीद्वयमञ्जिष्ठापत्तङ्गगजकेसरैः ।
शीताम्बुपिष्टैरालेपः सर्वकीटविषं हरेत् ॥ २३९ ॥

(अमृतधा-)

त्वक्पत्रपुष्पाणि फलं समूलं क्राथः शिरीषात्त्रिकटुप्रगाढः ।
क्षौद्रेण युक्तो लवणश्च वर्गो विशेषतः कीटविषं निहन्ति ॥ २४० ॥

(सौश्रुतात्)

वृश्चिकविषलक्षणम् ।

वृश्चिकस्य विषं तीक्ष्णमादौ दहति वह्निवत् ।
ऊर्ध्वमारोहति क्षिप्रं दंशे पश्चात्तु तिष्ठति ॥ २४१ ॥
दंशः सद्योऽतिरुक्श्यावस्तुद्यते स्फुटतीव च ।
ते त्रिविधा मन्दविषा मध्यविषा महाविषा इति । तत्र —
मन्दाः पीताः सिताः श्यावा रूक्षकर्बुरमेचकाः ॥ २४२ ॥
रोमशा बहुपर्वाणो लोहिताः पाण्डुरोदराः ।
मध्याः त्रिपर्वाणो धूम्रोदराः । कपिलारुणाः पिशङ्गाः शबलाः चित्राः शोणिताभाः । महाविषा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अग्न्याभा श्चेकपर्वाणः रक्तासितासितोदराः ॥ २४३ ॥

तैर्महाविषैर्दष्टः शूनजिह्वः सज्वरः खैः शोणितं वमन् स्विद्यन् मूर्च्छन् शुष्कास्यः प्रायो जीवितं विजहाति ।

चिकित्सा ।

सद्यो वृश्चिकदंशं च चक्रतैलेन सेचयेत् ।
विदारिगन्धसिद्धेन कवोष्णेनेतरेण वा ॥ २४४ ॥
लवणोत्तमयुक्तेन सर्पिषा वा पुनः पुनः ।
सिञ्चेत्कोष्णारनालेन सक्षीरलवणेन वा ॥ २४५ ॥
उपनाहो घृते भृष्टः कल्कोऽजाज्यास्ससैन्धवः ।
आदंशं स्वेदितं चूर्णैः प्रच्छाय प्रतिसारयेत् ॥ २४६ ॥
रजनीसैन्धवव्योषशिरीषफलपुष्पजैः ।
मातुलुङ्गाम्लगोमूत्रपिष्टं च सुरसाग्रजम् ॥ २४७ ॥
लेपः सुखोष्णश्च हितः पिण्याको गोमयोऽथवा ।
पाने सर्पिर्मधुयुतं क्षीरं वा भूरिशर्करम् ॥ २४८ ॥
पारावतशकृत्पथ्या तगरं विश्वभेषजम् ।
बीजपूररसोन्मिश्रं परमो वृश्चिकागदः ॥ २४९ ॥
सशैवलोष्ट्रदंष्ट्रा च हन्ति वृश्चिकजं विषम् ।
हिङ्गुना हरितालेन मातुलुङ्गरसेन वा ॥ २५० ॥
लेपाञ्जनाभ्यां गुलिका परमं वृश्चिकापहा ।
करञ्जार्जुनशैलून्यं कटभ्याः कुटजस्य च ॥ २५१ ॥
शिरीषस्य च पुष्पाणि मस्तुना दंशलेपनम् ।
यो मुह्यति प्रश्वसिति प्रलपत्युग्रवेदनः ॥ २५२ ॥
तस्य पथ्या निशा कृष्णा मञ्जिष्ठातिविषोषणम् ।
सालाबुवृन्तं वार्ताकरसपिष्टं प्रलेपयेत् ॥ २५३ ॥
सर्वत्र चोग्रालिविषे पाययेद्दधिसर्पिषी ।
विध्येत्सिरां विदध्याच्च वमनाञ्जननावनम् ॥ २५४ ॥
उष्णास्निग्धाम्लमधुरं भोजनं चानिलापहम् ।
नागरं गृहकपोतपुरीषं बीजपूरकरसो हरितालम् ॥ २५५ ॥

सैन्धवं च विनिहन्त्यगदोऽयं लेपतोऽलिकुलजं विषमाशु ।
नागपुरीषच्छत्रं रोहितमूलं च शेलुतोयेन ॥ २५६ ॥

कुर्याद् गुलिकां लेपादियमलिविषनाशिनी श्रेष्ठा ।
अर्कस्य दुग्धेन शिरीषबीजं त्रिर्भावितं पिप्पलिचूर्णमिश्रम् ।
एषोऽगदो हन्ति विषाणि कीटभुजङ्गलूतोन्दुरवृश्चिकानाम् ॥

(वाहटे)

कालया सह संयुक्तं श्रवणान्तर्मलं बुधः ।
कंसे करेण संघृष्य लिम्पेद् वृश्चिकहानये ॥ २५८ ॥

कराभ्यां नक्तमालस्य दलं पिष्ट्वा विचक्षणः ।
विद्धप्रदेशे बध्नीयात् सद्यो वृश्चिकनाशनम् ॥ २५९ ॥

(अमृतधा)

शिखिकुक्कुटपिच्छानि सैन्धवं तैलमेव च ।
धूपे घ्नन्ति प्रयुक्तानि कीटवृश्चिकजं विषम् ॥ २६० ॥

वृश्चिकेषूच्चिटिङ्गेषु तथा शतपदीषु च ।
उष्णो विधिर्हितः प्रोक्तः शीतस्त्वन्यत्र भूयसा ॥ २६१ ॥

पलाशबीजोर्कपयःप्रपिष्टः प्रलेपने कुण्डलिपत्रतीक्ष्णम् ।
तथैव जातीदलहिङ्गुसिन्धुशिलौषधं गोमयवारिपिष्टम् ॥

(सिद्धयोगसमुच्चये)

नागवल्लीदलरसं रामठेन समन्वितम् ।
कंसे करेण संपिष्य लिम्पेद् वृश्चिकहानये ॥ २६३ ॥

स्नुक्क्षीरपिष्टसिक्थेन स्पृष्ट्वा वृश्चिकजं जयेत् ।

(अमृतधा-)

कार्पासस्य दलैः सम्यग् लेपयेच्छ्लक्ष्णपेषितैः ।
दंशं वृश्चिकदष्टस्य शमार्थं घृतमिश्रितैः ॥ २६४ ॥

अर्कक्षीरेण संपिष्टा शिरीषदलमिश्रिता ।
उपकुल्या विषं हन्याद् वृश्चिकस्य प्रलेपनात् ॥ २६५ ॥

नागरं वारिणा घृष्टं नराणां नस्य कर्मणि ।
विषं वृश्चिकदष्टानां हरेदेषप्रभावतः ॥ २६६ ॥

(बिन्दुसारे)

Indira Gandhi National Centre for the Arts

गजमलभूतच्छत्रं रविदुग्धश्लेष्मतरुपलोपेतम् ।
वृश्चिकविषसंक्रामं बदरीतरुदण्डसंयोगात् ॥ २६७ ॥

अपहरति वृश्चिकालीं गोधाजिह्वारजःसिक्थम् ।
रामठभुजगलतायां वृश्चिकमिक्ष्वाकुपत्रं वा ॥ २६८ ॥

सक्षौद्रघृतो रजनीनिर्यासः कदरपत्ररसपिष्टः ।
द्विस्त्रिर्विलुठनमात्रादलिगरलं मङ्क्षु कवलयति ॥ २६९ ॥

तनुवामभागजातं वृश्चिकविषमक्ताक्षिणा दक्षिणे इन्यात् ।
घृष्टा वितुषा शुण्ठी दक्षिणभागविषमपरेऽक्षिण ॥ २७० ॥

शतपदीदष्टलक्षणम् ।

पीतः शतपदीदंशः स्वेदरुग्रागशोफवान् ।
अतसीपुष्पवर्णो वा पिळकावान् भ्रमप्रदः ॥ २७१ ॥

तच्चिकित्सा ।

त्वचिकाजशक्रक्षारसुरसः साक्षपीळकः ।
मदिरामण्डसंयुक्तो हितः शतपदीविषे ॥ २७२ ॥

गृहगोधिकादष्टलक्षणम् ।

गृहगोधिकया स्वेदतोदश्वयथुदाहवान् ।
क्लेदी च दंशो दष्टस्य हृत्पीडा ग्रन्थिसम्भवः ॥ २७३ ॥

चिकित्सा ।

कपित्थमक्षिपीडार्कबीजं त्रिकटुकान्वितम् ।
करञ्जौ द्वे हरिद्रे च गृहगौळी विषापहम् ॥ २७४ ॥

काकाण्डयुक्तः सर्वेषां विषाणां तण्डुलीयकः ।
कण्डूमान्मशकैरीषच्छ्वयथुर्मन्दवेदनः ॥ २७५ ॥

मक्षिकादंशनस्थानादयः ।

प्रायेण मक्षिका नेत्रे दशन्ति श्वयथूल्बणः ।
तद्दंशो दाहकण्डूमान् तासां तु स्थालिकां त्यजेत् ॥ २७६ ॥

तद्दष्टे पिळकाश्यावा स्रावणी मूर्च्छुपद्रवा ।
रुग्वान् पिपीलिकादंशो वह्निनेव च दह्यते ॥ २७७ ॥

मक्षिकादंशे तकरादिप्रयोगः

तगरं नागरं नागकेसरं मरिचानि च ।
प्रयुक्तं पानलेपाभ्यां मक्षिकाविषनाशनम् ॥ २७८ ॥
(संग्रहे)

श्वेतपुष्पासमायुक्तं सैन्धवं परिपेषितम् ।
सघृतं लेपनं दद्यान्माक्षिकाविषनाशनम् ॥ २७९ ॥

स्वक्षीरपरिपिष्टेन बीजेन परिलेपितम् ।
शिरीषस्य प्रयात्यस्तं विषं दर्दुरजं क्षणात् ॥ २८० ॥
(बिन्दुसारे)

सितासिते च लवणे मरिचं च सनागरम् ।
फणिर्जकरसोपेतं वराटीनां विषापहम् ॥ २८१ ॥

मात्स्यो दंशः सरुग्दाहः प्रागेवोक्तो जलूकसाम् ।
(संग्रहे)

सक्तुभिः कटुतैलाक्तैः सकेशैर्धूपनं हितम् ॥ २८२ ॥

अङ्कोलपत्रधूपो वा तस्य दंशोद्भवे विषे ।
(बिन्दुसारे)

जलबिन्दुनिभैः स्फोटैर्दाहकण्डूरुजान्वितैः ॥ २८३ ॥

यद् गात्रं दह्यतेऽत्यर्थं तं विद्यादवमूत्रितम्[1] ।
(सङ्ग्रहे)

लूतोत्पत्तिप्रकारः ।

विश्वामित्राय रुष्टस्य वसिष्ठस्य ललाटजाः ॥ २८४ ॥

स्वेदलेशाः स्मृता लूता लूने ये पतितास्तृणे ।
खाण्डवे दह्यमानानामसुराणां शरीरतः ॥ २८५ ॥

ये स्फुलिङ्गा विनिश्चेरुस्ते लूता इति केचन ।
तीक्ष्णमध्यावरत्वेन घ्नन्ति ताश्चाचिकित्सिताः ॥ २८६ ॥

सप्ताहेन दशाहेन पक्षेण च परं क्रमात् ।

तद्दंशसामान्यलक्षणम् ।

दंशः सामान्यतस्तासां दद्रुमण्डलसन्निभः ॥ २८७ ॥

---

१. 'यद् गात्रमाविलं सोष्म तद्' मुद्रितसंग्रहपाठः

सितोऽसितोऽरुणः पीतः श्यामो वा मृदुरुन्नतः ।
मध्ये कृष्णोऽथवा श्यावः पर्यन्ते जालकावृतः ॥ २८८ ॥

विसर्पवाञ्छोफयुतस्तप्यते बहुवेदनः ।
ज्वराशुपाकविक्लेदकोथावदरणान्वितः ॥ २८९ ॥

क्लेदेन यः स्पृशत्यङ्गं तत्रापि कुरुते व्रणम् ।

विषोद्गमनप्रकारः ।

श्वासदंष्ट्राशकृन्मूत्रशुक्रलालानखार्तवैः ॥ २९० ॥
अष्टाभिरुद्गमन्त्येता विषं वक्त्राद्विशेषतः ।
लूता नाभेर्दशन्त्यूर्ध्वमूर्ध्वं चाधश्च कीटकाः ॥ २९१ ॥

तद्दूषितं च वस्त्रादिदेहे पृक्तं विकारकृत् ।
दिनार्धं लक्ष्यते नैव दंशो लूताविषोद्भवः ॥ २९२ ॥

सूच्व्यधवदाभाति ततोऽसौ प्रथमेऽहनि ।
दिने दिनेऽस्युग्रतरः सप्तमे हन्ति जीवितम् ॥ २९३ ॥

विषमित्यतितीक्ष्णानामितरे विभजेदतः ।
दंशः पित्तात्मको दाहतट्स्फोटज्वरदाहवान् ॥ २९४ ॥

सशोफः कठिनः पाण्डुः कण्डूमान् श्लैष्मिकोऽल्परुक् ।
वातिकः परुषः श्यावः पर्वभेदातिरुक्करः ॥ २९५ ॥

त्रिदोषाः प्रायशस्सर्वा लूताः पित्तकफाधिकाः ।
प्राणान्तिकीषु हृन्मोहश्वासहिध्माशिरोग्रहाः ॥ २९६ ॥

श्वेतासिताः पीतरक्ताः पिळकाः श्वयथूद्भवाः ।
वेप्रथुर्वमथुर्दाहस्तृडान्ध्यं वक्रनासता ॥ २९७ ॥

श्यावोष्ठवक्त्रदन्तत्वं पृष्ठग्रीवावभंजनम् ।
पक्वजम्बूसवर्णं च दंशात् स्रवति शोणितम् ॥ २९८ ॥

लूताविषचिकित्सा ।

अथाशु लूतादष्टस्य शस्त्रेणादंशमुद्धरेत् ।
दहेच जाम्बवोष्ठाद्यैर्नेतं पित्तोत्तरं दहेत् ॥ २९९ ॥

कर्कशं भिन्नरोमाणं मर्मसन्ध्यादिसंश्रितम् ।
प्रसृतं सर्वतो दंशं न छिन्दीत दहेन्न च ॥ ३०० ॥

लेपयेद् दंशमगदैर्मधुसैन्धवसंयुतैः ।
सुशीतैः सेचयेच्चानु कषायैः क्षीरिवृक्षजैः ॥ ३०१ ॥

सर्वतोऽपहरेद्रक्तं शृङ्गाद्यैस्सिरयापि वा ।
स्रुते रक्ते परीषेको घृतक्षीरादिभिर्हितः ॥ ३०२ ॥

स्नेहकार्यमशेषं च सर्पिषैव समाचरेत् ॥
विषस्य वृद्धये तैलमग्नेरिव तृणोलपम् ॥ ३०३ ॥

(सङ्ग्रहे)

पद्मकशीतोशीरं नतपाटलसेलुशारिवातोयम् ।
निर्गुण्डीगदयुक्तं लूतविषं हन्ति पानाद्यैः ॥ ३०४ ॥

(सिद्धयोगे)

नागवल्लीदलरसो दूर्वारससमन्वितः ।
प्रलेपात् कीटलूतानां वृश्चिकानां विषापहः ॥ ३०५ ॥

(अमृतभा-)

कपित्थं पाटलीसेलु शिरीषं द्वौ पुनर्नवौ ।
द्वे श्वेते चागदः सर्वलूताविषहरो गणः ॥ ३०६ ॥

(सिद्धसारे)

रामठं हरिगोपश्च मधुगोमूत्रयोजितम् ।
सर्पलूतादिगरळं हन्ति कीटेषु योजयेत् ॥ ३०७ ॥

अङ्कशो वा समूलं वा सम्पिष्योत्तमकार्णिकाम् ।
काञ्चिकैर्नस्यपानाद्यैर्याळलूतादिकीटजित् ॥ ३०८ ॥

पुष्पं दलं फलं वल्कं मूलं चैव शिरीषजम् ।
योगोऽयं कीटलूतादिविषध्वान्तस्य भास्करः ॥ ३०९ ॥

(अमृत-)

लोध्रसैन्धवकुष्ठैस्तु जातीमुकुळयोजितैः ।
सक्षौद्रैर्मरिचश्शस्तो लेपो लूताविषापहः ॥ ३१० ॥

(बिन्दुसारे)

Gandhi National Centre for the Arts

चन्दनं पद्मकं कुष्ठं नताम्बूशीरपाटलाः ।
निर्गुण्डीशारिवासेलु लूताविषहरोऽगदः ॥ ३११ ॥
(सिद्धसारे)

काकमाचीदलं मूलं सुरसस्य तथैव च ।
जातीपत्रकं चैव नीलं ज्योतिस्तिलं तथा ॥ ३१२ ॥
ईश्वरी शारिवा चेति लूतानां विषनाशनम् ।
(हारिते)

कटभीमूलतगरसमङ्गादेवदारुभिः ॥ ३१३ ॥
बृहतीद्वयगाङ्गेयीरोचनाचन्दनैर्घृतम् ।
सिद्धं चतुर्गुणे क्षीरे पानाभ्यञ्जनयोर्हितम् ॥ ३१४ ॥
लूताकणभकीटानां विषे परमदारुणे ।
(चक्रे)

पिटका विविधाकारा मण्डलानि भवन्ति च ॥ ३१५ ॥
शोफा भवन्ति मृदवो रक्ता श्यावाश्चलास्तथा ।
सामान्यं सर्वलूतानामेतद्दंशस्य लक्षणम् ॥ ३१६ ॥

मूषिकविषालिङ्गलक्षणम् ।

अष्टादशविधा मूषिकाः लालनाश्चपला इत्यादयः ।

यस्मिन्नङ्गे पतत्येषां शुक्रमङ्गैः स्पृशन्ति वा ।
यच्छुक्रदिग्धैस्तत्रास्रे दूषिते पाण्डुतां गते ॥ ३१७ ॥
ग्रन्थयः श्वयथुः कोठो मण्डलानि भ्रमोऽरुचिः ॥
शीतज्वरोऽतिरुक् सादो वेपथुः पर्वभेदनम् ॥ ३१८ ॥
रोमहर्षः स्रुतिर्मूर्च्छा दीर्घकालानुबन्धनम् ।
श्लेष्मानुविद्धबह्वाखुपोतकच्छर्दनं सतृट् ॥ ३१९ ॥
व्यवाय्याखुविषं कृच्छ्रं भूयो भूयश्च कुप्यति ।
शूनवस्ति विवर्णोष्ठमाखवाभैर्ग्रन्थिभिश्चितम् ॥ ३२० ॥
चुच्छुन्दरीसगन्धं च वर्जयेदाखुदूषितम् ।
मूर्च्छा सशोफवैवर्ण्यक्लेदशब्दाश्रुतिज्वराः ॥ ३२१ ॥

---

१. 'सकृत', २. 'चुच्छुन्दुरु', ३. 'मूर्च्छाङ्गशोफ' मुद्रितग्रन्थपाठः ।

शिरोगुरुत्वं लालास्रक्छर्दिश्वासाध्यलक्षणम् ।

(संग्रहे)

मूषिकविषचिकित्सा ।

कपित्थपत्रसंसिद्धः कषायस्तैलसंयुतः ॥ ३२२ ॥
निहन्त्याखुविषं तस्मात्कपित्थः सर्वदा हितः ।
आस्फोतमूलसिद्धं वा पक्वकापित्थमेव वा ॥ ३२३ ॥

(ग्रन्थान्तरे)

सिन्दुवारं नतं शिग्रु बिल्वमूलं पुनर्नवम् ।
[1]वचालशुनजीमूतमेषां क्वाथं समाक्षिकम् ॥ ३२४ ॥
पिबेच्छाल्योदनं दध्ना भुञ्जानो मूषिकार्दितः ।
आखुना दष्टमात्रस्य दंशं काण्डेन दाहयेत् ॥ ३२५ ॥
दर्पणेनाथवा तीव्ररुजा स्यात्कर्णिकान्यथा ।
दग्धं विस्रावयेद्दंशं प्रच्छितञ्च प्रलेपयेत् ॥ ३२६ ॥

(संग्रहे)

शिरीषरजनीवक्रकुङ्कुमामृतवल्लिभिः ।
अगारधूममञ्जिष्ठारजनीलवणोत्तमैः ॥ ३२७ ॥
लेपो जयत्याखुविषं कर्णिकायाश्च पातनः ।
छर्दयेन्नीलिकाक्वाथैः शुकाख्याङ्कोलयोरपि ॥ ३२८ ॥
वचामदनजीमूतकुष्ठं मूत्रेण पाययेत् ।
विरेचनं त्रिवृन्नीलीत्रिफलाकल्क इष्यते ॥ ३२९ ॥
अञ्जनं गोमयरसो व्योषसूक्ष्मरजोऽन्वितः ।
तण्डुलीयकमूलेन सिद्धं पाने घृतं हितम् ॥ ३३० ॥

(वाहटे)

पाने साहचरं मूलं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।
पयसा वाखुदष्टस्य पिष्टा तिलकमञ्जरी ॥ ३३१ ॥
अशितं मूषिकविषजिन्मार्जारस्यास्थि सकापित्थम् ।
सिद्धं तैलं दशगुणदुग्धे तद्धच नस्याद्यैः ॥ ३३२ ॥

(सिद्धसारे)

१. 'वचाश्वदंष्ट्रा' मुद्रितसङ्ग्रहपाठः

कपित्थोत्थितवन्दाकं सौवीरेणैव पाययेत् ।
अष्टादशविधान् घोरान् नाशयेन्मूषिकानिदम् ॥ ३३३ ॥

मूषिकाणां विषक्षेपे बहुभिः किं विकत्थनैः ।
शिरीषरससंयुक्तैर्मत्कुणैर्नस्यमुत्तमम् ॥ ३३४ ॥
फलानि कृष्णरम्भाया मत्कुणैः सह भक्षयेत् ।

(अमृतधारा-)

कार्पासपत्रस्य रसस्तैलेन तु समन्वितम् ॥ ३३५ ॥
एष मूषिकदष्टानां पानेन विषनाशनः ।
तण्डुलीयकमूलं तु लिह्यात्तत्र समाक्षिकम् ॥ ३३६ ॥
शिरीषफलकल्कं वा लिह्यादाखुविषापहम् ।

(अमृताञ्जली)

उन्मत्तस्य फलं भृष्टं गोघृतेनैव भक्षयेत् ॥ ३३७ ॥
आखुदंशात्परवशो विषं तेनैव नश्यति ।

(अमृतधारा-)

मेघनादस्य मूलं च मूलं पौनर्नवं तथा ॥ ३३८ ॥
नीलीमूलं च गोक्षीरपीतमाखुविषापहम् ।
पथ्याचूर्णं गुळयुतं भूपमाखुविषे हितम् ॥ ३३९ ॥
मूषिकार्तं नरं नित्यं तक्रेणैव तु भोजयेत् ।
करञ्जस्य त्वचं चूर्णं घृतेनाखुविषापहम् ॥ ३४० ॥
सुखोदकेन वा पीतं पथ्यानागरसैन्धवम् ।

(तन्त्रान्तरे)

तगरस्वरसनिघृष्टं वैलाळं कीकसं नसा पीतम् ॥ ३४१ ॥
मूषिकविषं द्रवन्तीकन्दविलेपीव नाशयति ।
प्रातः पीतः ककुभक्वाथो हन्त्याशु *वृषगरळम् ॥ ३४२ ॥
नस्यं यथा सतैलैरग्निकरसबिन्दुभिर्द्वित्रैः ।
सितगदमधूकवल्कलमागधिकाहरितमञ्जरीमूलैः ॥ ३४३ ॥
पयसा पानालेपो विषमिव विहगाभिहन्ति दवदहनः ।

---

* वृषस्य—मूषिकस्य ।

एरण्डबीजतिक्तमुळगुलिकागरळं वृषस्य नाशयति ॥ ३४४ ॥
चिञ्चीनागरखण्डस्वरसो वा प्रातरुपयुक्तः ।
कृष्णं तण्डुलमेकं सलिले निष्पीड्य नाळिकेरस्य ॥ ३४५ ॥
तक्रेण पिबेज्जरसीमूलं वा मूषिकार्तिघ्नम् ।

(काञ्चीपुरवासी)

भूनागचूर्णं पयसा पाययेन्मूषिकापहम् ॥ ३४६ ॥
मत्कुणांश्चतुरो रम्भाफले निक्षिप्य भक्षयेत् ।

(वृद्ध-)

तक्रेण शरपुङ्खाया बीजं सञ्चूर्ण्य वा पिबेत् ॥ ३४७ ॥
अङ्कोलमूलकल्को वा बस्तमूत्रेण कल्कितः ।
पानालेपनयोर्युक्तं सर्वाखुविषनाशनम् ॥ ३४८ ॥

(चम्पूटे)

वर्षा भातः प्रयत्नेन पथ्याशी तण्डुलाम्बुना ।
पिबेदाखुविषार्तिघ्नं त्र्यहं सप्ताहमेव वा ॥ ३४९ ॥
कपित्थदलनिर्यासं पथ्याशी मधुमिश्रितम् ।
पिबेदाखुविषार्तस्तु पुरुषः सुखवाञ्छया ॥ ३५० ॥
एवमेव हरेत्क्षिप्रं मूषिकस्य विषं क्षणात् ।
बिलाळमांसलेपेन भक्षणेन च देहिनाम् ॥ ३५१ ॥

(बिन्दुसारे)

तैलम् ।

विश्वालूताखुकीटोद्भवविषविकृतीः साग्निनीलीद्विरात्रं
हिङ्गुव्योषाग्निगन्धालशुनपटुवचाटङ्कणक्षारकल्कैः ।
निर्गुण्डीकाकमाचीशुकतरुदिनकृच्छीलिनीवारि पञ्च-
प्रस्थे तैलस्य सिद्धं हरति समपयः प्रस्थमभ्यञ्जनेन ॥ ३५२॥

(तन्त्रान्तरादादाय श्लोकीकृतम्)

सर्पिः ।

पुष्पकोलर्कगोजीनृपतरुकुटचव्याग्निकानक्तमाल-
क्वाथे नीलीकपित्थत्रिकटुकरजनीरोहिणीकल्कसिद्धम् ।
सर्पिर्दुग्धेन दध्ना सममपि च रसे काकमाच्यास्तु काका-
दन्या तन्मूलकल्कं शमयति सहसा मूषिकाणां विषं तत् ॥३५३॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

कपित्थपञ्चाङ्गम् ।

धात्रीवल्ककषायः कपित्थवल्कोत्थितस्त्वथवा ।
मूषिकविषजित्सर्पिः कपित्थपञ्चाङ्गसंसिद्धम् ॥ ३५४ ॥

(सहस्रयोगे)

शिरीषपञ्चाङ्गम् ।

शिरीषपञ्चाङ्गद्वादशपलं द्वादशपलप्रस्थतोये पादावशेषमुत्क्वाथ्य तत्क्वाथे द्वादशप्रस्थदुग्धनीलीदलकल्कमाम्रफलप्रमाणं नागवल्लीरसोन्मर्दनमूर्च्छितपारदनिष्कपादं चालोड्य तैलप्रस्थं विपक्वं पानाभ्यङ्गादिभिराखुविषं हन्ति ॥

(वृन्द-)

शुना दष्टस्य लक्षणम् ।

शुनः श्लेष्मोल्बणा दोषास्संज्ञां संज्ञावहाश्रिताः ।
मुष्णन्तः कुर्वते क्षोभं धातूनामतिदारुणम् ॥ ३५५ ॥
लालावानन्धबधिरः सर्वतः सोऽभिधावति ।
स्रस्तपुच्छहनुस्कन्धाशिरो दुःखी नतानन: ॥ ३५६ ॥
दंशस्तेन विदष्टस्य सुप्तः कृष्णं क्षरत्यसृक् ।
हृच्छिरोरुग्ज्वरस्तम्भतृष्णामूर्च्छोद्भवोऽनु च ॥ ३५७ ॥

व्यालादिदष्टस्य लक्षणम् ।

अनेनान्येऽपि बोद्धव्या व्यालदंष्ट्राप्रहारिणः ।
सृगालाश्वतराश्वर्क्षद्वीपिव्याघ्रवृकादयः ॥ ३५८ ॥
कण्डूनिस्तोदवैवर्ण्यसुप्तिक्लेदज्वरभ्रमाः ।
विदाहरागरुक्पाकशोफग्रन्थिविकुञ्चनम् ॥ ३५९ ॥
दंशावदरणं स्फोटाः कर्णिकामण्डलानि च ।
सर्वत्र सविषे लिङ्गं विपरीतं तु निर्विषे ॥ ३६० ॥

असाध्यलक्षणम् ।

दष्टो येन तु तच्चेष्टारुतं कुर्वन्विनश्यति ।
पश्यंस्तमेव चाकस्मादादर्शसलिलादिषु ॥ ३६१ ॥
जलदर्शनसंस्पर्शशब्देभ्यो यश्च सन्त्रसेत् ।
अदष्टमपि तं जह्याज्जलसन्त्रासरोगिणम् ॥ ३६२ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अलर्कविषचिकित्सा ।

दंशं त्वलर्कदष्टस्य दग्धमुष्णेन सर्पिषा ।
प्रदिह्यादगदैस्तैस्तैः पुराणं च घृतं पिबेत् ॥ ३६३ ॥
व्रणस्योपरि निष्पीड्यः प्रत्यक्पुष्पीरसोऽथवा ।
तिलगुल्गुलुदूर्वाणां दाडिमस्य गुडस्य च ॥ ३६४ ॥
कल्को मुहुर्मुहुर्लेपः श्वदंशविषजित्परम् ।
मातुलुङ्गच्छदैर्दंशं बध्नीयाद्दन्तचर्वितैः ॥ ३६५ ॥
अर्कक्षीरयुतं चास्य योज्यमाशु विरेचनम् ।
जलवेतसपत्रत्वङ्मूलं क्षुण्णं पचेज्जले ॥ ३६६ ॥
स क्वाथः शीतलः पीतः परं श्वविषभेषजम् ।
तत्सिद्धं च घृतं पाननस्याभ्यञ्जनलेपनम् ॥ ३६७ ॥
जलत्रासे समस्ते च विषे तद्गरुडोपमम् ।

(वङ्गसेने)

अर्कक्षीरं तिलात्तैलं पललं च गुडं समम् ॥ ३६८ ॥
पानं जयति दुर्वारं तूर्णं कुक्कुरजं विषम् ।

(सिद्धसारे)

अङ्कोलोत्तरमूलाम्बु त्रिपलं सहपिप्पलम् ॥ ३६९ ॥
पिबेत्सधत्तूरफलां श्वेतां वापि पुनर्नवाम् ।
अङ्कोलोत्तरदिङ्मूलं क्षीरेण सह पाययेत् ॥ ३७० ॥
घोराणामप्यलर्काणां विषं सद्यो विनश्यति ।

(अमृतका)

उन्मत्तमूलेन फलेन वापि पयः पिबेत्कुक्कुरजे विषे च ॥३७१॥

मार्जारविषस्य चिकित्सा ।

निम्बं कुटजबीजानि चन्दनाञ्जनमम्बुजम् ।
क्षीरपिष्टं निहन्त्याशु [1]मार्जारविषं क्षणात् ॥ ३७२ ॥
पञ्च जीमूतकाङ्गानि तद्रसेनैव पेषयेत् ।
पुनर्गोमूत्रयुक्तोऽयमगदो बदरोपमः ॥ ३७३ ॥

---

१. 'नस्याभ्यञ्जैः प्रयोजयेत्', २. 'तन्मार्जार' ख. पाठः.

अलर्के च शृगालेऽपि भुजङ्गे मूषिकेषु च ।
पानाभ्यञ्जननस्येषु दातव्यो विषनाशनः ॥ ३७४ ॥
(प्रयोगचिन्तामणौ)

अश्वगन्धादि घृतम् ।

यवमाषकुलत्थानां पञ्चमूलस्य चाम्भसि ।
क्षीरद्विगुणिते सर्पिः साधयेच्छ्लक्ष्णकल्कितैः ॥ ३७५ ॥
अश्वगन्धासहाकुष्ठबृहतीरजनीद्वयैः ।
विदारिनतकद्वङ्गपयस्यासिन्दुवारकैः ॥ ३७६ ॥
सर्पगन्धानखाभीरुशर्करारक्तचन्दनैः ।
श्वदंष्ट्रोपद्रवान् सर्वान् पानाभ्यङ्गैर्निहन्ति तत् ॥ ३७७ ॥

नखदन्तविषापहो लेपः ।

चतुष्पाद्भिर्द्विपाद्भिर्वा नखदन्तपरिक्षतम् ।
शूयते पच्यते रागज्वरास्रावरुजान्वितम् ॥ ३७८ ॥
सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपादिका ।
रजन्यौ गैरिकं लेपो नखदन्तविषापहः ॥ ३७९ ॥
(संग्रहे)

मञ्जिष्ठापद्मकोशीरधान्यकैः परिपेषितैः ।
सघृतैर्लेपनं दद्यान्नखदन्तविषापहम् ॥ ३८० ॥
(बिन्दुसारे)

निशादार्वीगैरिकाणां लेपः स्यान्नखदन्तजे ।
विषे गोजिह्विका वा स्यात् पिष्टा क्षौद्रसमन्विता ॥ ३८१ ॥
(वाग्भटे)

नील्यादिस्वरसतैलम् ।

नीलीधुर्धूरतुलसीनिर्गुण्डी किंशुकं निशा ।
अश्वगन्धा कारवल्ली स्नुक्द्वयं सर्पगन्धिका ॥ ३८२ ॥
अजानिग्रहल्लतघ्नी खपुरः काकमाचिका ।
करञ्जलशुनागस्तिवरणं वनशिम्बिका ॥ ३८३ ॥
अपामार्गाश्वपृथुकचणकोत्तमकर्णिका: ।
नागवल्ली तक्ररूपी चाणारळकतिर्वकम् ॥ ३८४ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

देवदाली विषघ्नी च पत्राण्येषां पृथक् पृथक् ।
संक्षुद्य तेषां स्वरसे नरमूत्रेण संयुते ॥ ३८५ ॥
पिष्टैः त्रिगन्धत्रिफलालशुनव्योषहिङ्गुभिः ।
नीलीगुञ्जाफलवचावर्षाभूगिरिकार्णिभिः ॥ ३८६ ॥
महाकालाश्वगन्धार्कमूलैस्तैलं विपाचयेत् ।
तत्पक्वं नस्यपानाद्यैः सर्वसर्पविषापहम् ॥ ३८७ ॥
अष्टादशविषं हन्ति मूषिकाणां विषं क्षणात् ।
कीटलूताविषहरं आत्रेयानुमतं शुभम् ॥ ३८८ ॥
(तन्त्रान्तरे-)

अमृततैलम् ।

नीलीमूलं मधूकस्य फलं चर्म च पाचयेत् ।
तत्क्वाथे कल्कितं युञ्ज्यादजाक्षीरेण भेषजम् ॥ ३८९ ॥
मधूकास्थि करञ्जस्य वल्कलस्य तथास्थि च ।
वराव्योषमपामार्गं श्वेतां च गिरिकर्णिकाम् ॥ ३९० ॥
वारुणीमिन्द्रसाह्वां च शारिवालोध्रसर्षपम् ।
किंशुकास्थि द्रवन्तीमुसलीकुष्ठचन्दनम् ॥ ३९१ ॥
कार्पासबीजलशुननिर्गुण्डीमूलधान्यकम् ।
यष्टीमधुकनिम्बत्वगञ्जनं यवसंयुतम् ॥ ३९२ ॥
तैलप्रस्थं पचेत्तत्र शनैर्मृद्वग्निना भिषक् ।
एतत्तैलं महावीर्यं नस्याभ्यञ्जनादिभिर्हरेत् ॥ ३९३ ॥
दर्वीकृतां मण्डलिनां राजिलानां तथा विषम् ।
कीटलूतोन्दुरुविषं विशेषाद्वृश्चिकोद्भवम् ॥ ३९४ ॥
अमृतं नाम विख्यातं मृतसञ्जीवनं परम् ।

शिवोदितममृततैलम् ।

ईश्वरी कदली नागी चन्द्री श्वेती घनस्तनी ॥ ३९५ ॥
निर्गुण्डी नाकुली सर्पगिरिकर्णी च गारुडी ।
शुण्ठीमरिचपाठाग्नि रामठं कटुरोहिणी ॥ ३९६ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

कृत्तिंतार्जुनकी चैव शिग्रोर्मूलं च वल्कलम् ।
एतानि समभागानि कल्कार्थे विनियोजयेत् ॥ ३९७ ॥

ईश्वरी कदली नागी चन्द्री श्वेती घनस्तनी ।
नीलीनिर्गुण्डिका चैषां बुधः शतपलं हरेत् ॥ ३९८ ॥

जलद्रोणे विपक्तव्यं चतुर्भागावशेषितम् ।
तत्कषायं परिस्राव्य कल्कमत्र प्रदापयेत् ॥ ३९९ ॥

तैलाढकं भिषग्धीमाञ्ज्ञातितीव्रं विपाचयेत् ।
एतत्तैलं महावीर्यमम्लताख्यमिदं परम् ॥ ४०० ॥

बिन्दुत्रयेण देवेशि! नस्यं कुर्याद्विचक्षणः ।
निर्विषं कुरुते भद्रे! स्थावरं जङ्गमं च यत् ॥ ४०१ ॥

सर्वप्राणिहितार्थाय शिववक्त्राद्विनिस्सृतम् ।
तत्तैलं यत्र भवने नित्यमेव प्रतिष्ठितम् ॥ ४०२ ॥

तत्र नागा न हिंसन्ति विषं नाक्रमते शुभे! ।
तद्गृहाच्छरपातेन सर्पस्तत्र न विद्यते ॥ ४०३ ॥

तत्तैलं लेपयित्वा तु भेरीशंखादि ताडयेत् ।
तच्छब्दश्रवणात्सद्यो निर्विषाः स्युर्विषातुराः ॥ ४०४ ॥
(शिवरत्नचूडामणौ)

अजेयं सर्पिः ।

मधुकं तगरं कुष्ठं भद्रदारुहरेणवः ।
मञ्जिष्ठा तालपत्राणि नागपुष्पोत्पलं स्थिरा ॥ ४०५ ॥

विळङ्गं चन्दनं पत्रं प्रियंगुध्यामकं तथा ।
हरिद्रे द्वे बृहत्यौ च शारिबे सुरभी सहा ॥ ४०६ ॥

कल्कैरेषां घृतं सिद्धमजेयमिति विश्रुतम् ।
विषाणि हन्ति सर्वाणि शीघ्रमेवाजितं क्वचित् ॥ ४०७ ॥

अमृतसर्पिः ।

अपामार्गस्य बीजानि शिरीषस्य फलानि च ।
श्वेते द्वे काकमाची च गवां मूत्रेण पेषयेत् ॥ ४०८ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सर्पिरेतेषु संसिद्धं विषसंशमनं परम् ।
अमृतं नामविख्यातमपि संजीवयेन्मृतम् ॥ ४०९ ॥
(सौश्रुते)

प्रशान्तदोषं प्रकृतिस्थधातु-
माहारकामं सममूत्रविट्कम् ।
प्रसन्नवर्णेन्द्रियचित्तचेष्टं
वैद्योऽवगच्छेदविषं मनुष्यम् ॥ ४१० ॥

इति योगरत्नसमुच्चये विषचिकित्साधिकार
एकोनत्रिंशः ॥

अथ रसायनवाजीकरणाधिकारः ।

दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः ।
प्रभावर्णस्वरौदार्यं देहेन्द्रियबलोदयम् ॥ १ ॥
वाक्सिद्धिं वृषतां कान्तिमवाप्नोति रसायनात् ।
लाभोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनम् ॥ २ ॥
पूर्वे वयसि मध्ये वा तत्प्रयोज्यं जितात्मनः ।
स्निग्धस्य स्रुतरक्तस्य विशुद्धस्य च सर्वथा ॥ ३ ॥
अविशुद्धे शरीरे हि युक्तो रासायनो विधिः ।
वाजीकरो वा मलिने वस्त्रे राग इवाफलः ॥ ४ ॥

ग्राम्यादीनि वर्ज्यानि ।

सर्वे च दोषा भवन्ति ग्राम्यादाहारादम्ललवणकटुकषायविदग्धासात्म्यरूक्षाभिष्यन्दिक्लिन्नगुरुपूतिपर्युषितनवधान्यशुष्कशाकाममांसतिलकुलत्थदधिशुक्तकाञ्जिकापिष्टान्नविरूढकीनेषोवणां दिवास्वप्नस्त्रीमद्यनित्यानां विषमातिमात्रसंक्षोभितवपुषां क्रोधलोभभयशोकायासबहुलानां पापकर्मणामसमञ्जसाहारविहारनिर्हारनिरतानाम् ॥

वातातपाद्यहा योगाः ।

कुलत्थदधिशुक्तानि तैलाभ्यंगाग्निसेवनम् ।
वातातपविधानेऽपि विशेषेण विवर्जयेत् ॥ ५ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

व्यायामातपमारुतचेतः सन्तापगुरुविदाहादि ।
उपयोगादपि परतो द्विगुणं परिवर्जयेत् कालम् ॥ ६ ॥

कुलत्थान् काकमाचीं च कपोतां च सदा त्यजेत् ।
पिबेन्माहेन्द्रमुदकं कौपं प्रस्रवणाम्बु वा ॥ ७ ॥

कुटीप्रवेशः क्षणिनां[1] परिच्छदवतां हितः ।
अतोऽन्यथा तु ये तेषां सौर्यमारुतिको[2] विधिः ॥ ८ ॥

वातातपसहा योगाः ।

वातातपसहा योगा वक्ष्यन्तेऽतो विशेषतः ।
सुखोपचारा[3] भ्रंशेऽपि ये न देहस्य बाधकाः ॥ ९ ॥

खदिरादिरसायनम् ।

खदिरासनयूषभाविताया-
स्त्रिफलाया घृतमाक्षिकप्लुतायाः ।
नियमेन नरा निषेवितारो
यदि जीवन्त्यजराः किमत्र चित्रम् ॥ १० ॥

शीतोदकादिरसायनम् ।

शीतोदकं पयः क्षौद्रं घृतमेकैकशो द्विशः ।
त्रिशः समस्तमथवा प्राक्पीतं स्थापयेद्वयः ॥ ११ ॥
(वाहटे)

अम्भसः प्रसृतान्यष्टौ रवावनुदिते पिबेत् ।
वातपित्तकफाञ्जित्वा जीवेद्वर्षशतं नरः ॥ १२ ॥
(तन्त्रान्तरे)

त्रिफलारसायनम् ।

दर्वीप्रलेपस्त्रिफलाकषाय-
स्सितोपलास्तैलमधुप्रगाढः ।
सपिप्पलीनागरलोहरेणु-
स्तनोः सपत्नीं जरसं निहन्ति ॥ १३ ॥
(संग्रहे)

अम्भसः प्रसृतान्यष्टौ रवावनुदिते पिबेत् ।
मधुकेन तु[4] काष्मर्या पिप्पल्या क्षौद्रसर्पिषा ॥ १४ ॥

---

१. 'क्षमिणां', २. 'सूर्यमारुतिको', ३. 'सुखोपचारात्' ख. ग. पाठः
४. 'तुगाक्षीर्या' मुद्रितचरकपाठः.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्रिफला सितया चैव युक्ता सिद्धं रसायनम्।
विलङ्गपिप्पलीभ्यां च त्रिफला लवणेन च ॥ १५ ॥
संवत्सरप्रयोगेण मेधास्मृतिबलप्रदा।
भवन्त्यायुः प्रदाः पुंसां जरारोगनिबर्हिणी ॥ १६ ॥
(चरके)

त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठविनाशिनी।
चक्षुष्या दीपनी चैव विषमज्वरनाशिनी ॥ १७ ॥
नाशयेद्राजयक्ष्माणं अर्शोगुल्मेषु पूजिता।
वमिकण्डूप्रशमनी नाळीव्रणविशोधिनी ॥ १८ ॥
दृष्टिप्रसादजननी मेधास्मृतिविवर्द्धनी।

घृतान्विता वा मधुनान्विता वा
गुळान्विता तैलसमन्विता वा।
एषा हि शश्वन्मनुजैः प्रयोज्या
सर्वामयान्नाशयति प्रकर्षात् ॥ १९ ॥

वातरोगेषु तैलेन पित्तरोगेषु सर्पिषा।
मधुना कफरोगेषु प्रयोज्या त्रिफला नरैः ॥ २० ॥
निष्क्वाथ्य त्रिफला पीता नाशयेत्तिमिरार्मणी।
नेत्रश्वयथुदाहार्तिरागकण्डूपरिस्रवान् ॥ २१ ॥
त्रैफलस्य तु चूर्णस्य कृत्वा पलशतं समम्।
भृङ्गराजरसेनैव कुर्यात्त्रिः सप्तभावितम् ॥ २२ ॥
लिह्यान्मधुघृताभ्यां तु पलार्धं प्रत्यहं पुमान्।
जीर्णे दुग्धोदनाहारो गुणानेतानवाप्नुयात् ॥ २३ ॥
प्रसन्नदृष्टिरव्याधिर्जीवेद्वर्षशतानि षट्।
नीलाळिकुलसङ्काशकेशराजिर्महाबलः ॥ २४ ॥
मेधावी स्मृतिमान्धीरः स्निग्धश्यामवपुर्युवा।
सुभगश्च सुरूपश्च स्त्रीशतानन्दवर्धनः ॥ २५ ॥
प्रातर्हरीतकीं खादेन्मध्याह्ने द्वे विभीतके।
रात्रौ स्वपंश्च पुरुषश्चत्वार्यामलकानि च ॥ २६ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

यथेष्टचेष्टः पुरुषः षण्मासान्यः प्रयोजयेत् ।
व्याधयस्तस्य नश्यन्ति वलयः पलितानि च ॥ २७ ॥
त्रिफलाकल्ककर्षेण लोहपात्रं प्रलेपयेत् ।
तत्संस्थितमहोरात्रं तत उद्धृत्य पाययेत् ॥ २८ ॥
लिह्याद्वा मधुसर्पिर्भ्यां मानवः प्रातरुत्थितः ।
त्रिमासाद्विधिनानेन जीवेद्वर्षशतत्रयम् ॥ २९ ॥
न चैव प्रभवेन्मृत्युर्नालक्ष्मीर्न विषं गरम् ।
न चौपसर्गिकाः केऽपि रोगाश्शारीरमानसाः ॥ ३० ॥

त्रिफलां परिचूर्णयेत् समांशां
सहयष्टीमधुकां पृथक् समांशाम् ।
मधुना सह सर्पिषा दिनान्ते
पुरुषो निष्परिहारमाददीत ॥ ३१ ॥
तिमिरक्षतरक्तराजिकण्डू-
क्षणदान्धार्बुददाहतोदरागाः ।
पटलं सहकाचमर्मबाधां
शमयत्येष निषेवितः प्रयोगः ॥ ३२ ॥

(तन्त्रान्तरादिति चन्द्रटे)

हरीतकीकल्पः ।

आज्येनायसपात्रस्थां सायश्चूर्णां हरीतकीम् ।
खादतः प्रत्यहं जन्तोर्जरारोगो न जायते ॥ ३३ ॥

(बिन्दुसारे)

गुडेन मधुना शुण्ठ्या कृष्णया लवणेन वा ।
द्वे द्वे खादन् सदा पथ्ये जीवेद्वर्षशतं सुखी ॥ ३४ ॥

(सङ्ग्रहे)

हरीतकी मनुष्याणां मातेव हितकारिणी ।
मातापि विक्रियां याति नोदरस्था हरीतकी ॥ ३५ ॥
हरीतकी दरिद्राणां सुखोपायं रसायनम् ।
पथ्यत्वे प्रवरा चोक्ता सर्वामयविनाशिनी ॥ ३६ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तृष्णायां कण्ठशोषे च हनुस्तम्भे गळग्रहे।
नवज्वरे तथा क्षीणे गर्भिण्यां तु न शस्यते॥ ३७॥
हरीतकी भक्ष्यमाणा नागरेण गुळेन वा।
सैन्धवोपहिता वापि सातत्येनाग्निदीपनी॥ ३८॥
हरीतकी तु सगुळा विश्वभेषजसंयुता।
निहन्त्यामाशये रोगान्वज्रेणेन्द्रो यथासुरान्॥ ३९॥

(आश्विनसंहितायां हरीतकीकल्पे)

हरीतकीं सर्पिषि सम्प्रताप्य समश्नतस्तत् पिबतो घृतं च।
भवेच्चिरस्थायि बलं शरीरे सकृत्कृतं साधु यथा कृतज्ञे॥ ४०॥

(वाहटे)

चित्रकरसायनम्।

चित्रकः कटुकस्तिक्तः पाके चोष्णः प्रकीर्तितः।
कटुकत्वात् कफं हन्ति तिक्तत्वात् पित्तनाशनः॥ ४१॥
औष्ण्याद्धन्त्यनिलं चापि चित्रकः सर्वरोगहा।
तैलसर्पिः पयो यूषमस्तूदश्वित्समन्वितः॥ ४२॥
पेयया वापि पातव्यः कार्यो वा कुम्भचित्रकः।
पिबेत्पथ्याशनो मासं बिलाळपदकं ततः॥ ४३॥
तेन पीतेन कोष्ठस्था नश्यन्त्यर्शस्कृता गदाः।
मेधावर्णस्वरकरः सर्पिषा सह योजितः॥ ४४॥
रसायनविधानेन त्वजराश्च्यवनादयः।
मेधाकान्तिवपुष्मन्तो जातास्ते देवसन्निभाः॥ ४५॥

(हारीतात्)

विळङ्गादिरसायनम्।

विळङ्गभल्लातकचित्रकाणां
गुळोत्तराणामभयान्वितानाम्।
तैलेन चूर्णानि निषेवमाणं
शरीरिणं नोपपतन्ति रोगाः॥ ४६॥

---

१. 'रसायनेनानेनस्युरजरा' ख. पाठः.

विळङ्गभल्लातकनागराणि
येऽश्नन्ति सर्पिर्मधुसंयुतानि ।
जरानदीं रोगतरङ्गिणीं ते
लावण्ययुक्ताः पुरुषास्तरन्ति ॥ ४७ ॥

शतावरीघृतरसायनम् ।

शतावरीकल्ककषायसिद्धं
ये सर्पिरश्नन्ति सिताद्वितीयम् ।
तान् जीविताध्वानमभिप्रपन्ना-
न्न विप्रलुम्पन्ति विकारचोराः ॥ ४८ ॥

पुनर्नवरसायनम् ।

पुनर्नवस्यार्धपलं नवस्य
पिष्टं पिबेद्यः पयसार्धमासम् ।
मासद्वयं तत्रिगुणं समां वा
जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नवः स्यात् ॥ ४९ ।

वचारसायनम् ।

मासं वचामप्युपसेवमानाः
क्षीरेण तैलेन घृतेन वापि ।
भवन्ति रक्षोभिरधृष्यरूपा
मेधाविनो निर्मलमृष्टवाक्याः ॥ ५० ॥

अश्वगन्धारसायनम् ।

पीताश्वगन्धा पयसार्धमासं
घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा ।
कृशस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते
बालस्य सस्यस्य यथा सुवृष्टिः ॥ ५१ ॥

तिलकल्पः ।

दिने दिने कृष्णतिलप्रकुञ्चं
समश्नुतः शीतजलानुपानम् ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पोषः शरीरस्य भवत्यनल्पो
दृढीभवन्त्यामरणाच्च दन्ताः ॥ ५२ ॥

(वाहटे)

वाराहीरसायनम् ।

वाराहीमूलचूर्णस्य शतं मधुयुतं क्रमात् ।
युवा स्यात् पयसा पीत्वा माषाज्यभुगथादृतः ॥ ५३ ॥

(सिद्धसारे)

वाराही रजसा पिबेत् सह पयः संवत्सरं तद्रजो
लेह्यं वा मधुसर्पिषा मधुयुतान्प्रातस्तिलान्वा भजेत् ।
त्रीण्येतानि रसायनं सितकणाविश्वायसां चूर्णवान्
सर्पिस्तैलयुतः फलत्रयरसो दर्वी प्रलेपी तथा ॥ ५४ ॥

(नारायणीयात् ?)

दुग्धे वा मधुनि घृते च शर्करायां
वाराही दहनपुनर्नवान् विचूर्ण्य ।
प्रक्षिप्तान् प्रतिदिनमादरेण सेवे-
त्तेजस्वी सकलगदापनोदलिप्सुः ॥ ५५ ॥

(तन्त्रान्तरे)

वाकुचीरसायनम् ।

वाकुची सतिला भुक्ता वत्सरात् कुष्ठनाशिनी ।

पथ्यादिरसायनम् ।

पथ्या चित्रकशृङ्गिबेरमुसलीच्छिन्नोद्भवानां रजः
तुल्यांशं गुळपङ्क्तिं दिनमुखे लेह्यं जनैर्नित्यशः ।
वृष्यं पुष्टिकरञ्जरापलितहृत्तेजोबलावर्धनं
सर्वव्याधिहरं रसायनमिदं वर्षोपयोगाद्भवेत् ॥ ५७ ॥

अयोभयादिरसायनम् ।

अयोऽभया चित्रकमूलचूर्णान्यरुष्करस्नेहाविमिश्रितानि ।
सितामधुभ्यां लिहतां नराणां न व्याधयो नैव जरा न मृत्युः ॥

(तन्त्रान्तरे)

Indira Gandhi National Centre for the Arts

व्योषादिरसायनम् ।

व्योषं कृष्णतिलं च किट्टमसनं लोहं च सैरीयकं
दोषायुग्मसिता त्रिवृत्क्रिमिहरं भृङ्गाग्निभल्लातकम् ।
श्रेष्ठा वाकुचिका च कान्तमयसस्तत्पात्रके स्थापितं
खादेत्कुष्ठहरं रसायनवरं मध्वाज्यसंयोजितम् ॥ ५९ ॥

गुग्गुलुरसायनम् ।

त्रिदोषशमनो वृष्यः स्निग्धो बृंहणदीपनः ।
गुग्गुलुः कटुकः पाके बलवर्णविवर्धनः ॥ ६० ॥
आयुष्यः श्रीकरः पुण्य स्मृतिमेधाविवर्धनः ।
पापप्रशमनः श्रेष्ठः शुक्रार्त्तवगदप्रणुत् ॥ ६१ ॥
वर्णगन्धरसोपेतो गुग्गुलुर्मात्रया हितः ।
भैषजैः सह निष्क्वाथ्यो यथा व्याधिहरैः पृथक् ॥ ६२ ॥
मात्रावशिष्टं तं ज्ञात्वा गाळयेच्छुद्धवाससा ।
मृण्मये हेमपात्रे वा राजते स्फाटिकेऽथवा ॥ ६३ ॥
दोषं देशं बलं कालं प्रसमीक्ष्य ततः पिबेत् ।
भवेन्मात्रा पलं यावत्कर्षादारभ्य मध्यमा ॥ ६४ ॥
जीर्णेऽश्नीयान्मुद्गयूषे रसैर्वा जाङ्गलैः कृतैः ।
वलीपलितनिर्मुक्तो वृद्धोऽपि तरुणो भवेत् ॥ ६५ ॥
मेधान्वितो गृध्रदृष्टिरास्येनाब्जसुगन्धिना ।
अक्षीणवीर्यो नारीषु भवेद् गच्छन् मुहुर्मुहुः ॥ ६६ ॥
न हीयते वार्धकेऽपि बलरूपवपुर्गुणैः ।
कर्षाभिवृद्ध्या तत्पेयं पलादूर्ध्वं न पययेत् ॥ ६७ ॥
बालवृद्धक्षतक्षीणगर्भिणीनां विवर्जयेत् ।
शाकगोरसवर्जी स्यात् सपरीहारभोजनः ॥ ६८ ॥
पानमैथुनयानानि रोगार्त्तः परिवर्जयेत् ।
स्वस्थश्चाप्युपयुञ्जीत नास्ति तस्य निवारणम् ॥ ६९ ॥

(हारीतात्)

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मुण्डिनिकारसायनम् ।

सपत्रमूलां सफलां गृहीत्वा
केदारजां मुण्डिनिकां शुभेऽह्नि ।
प्रक्षाल्य तोयेन सुशीतलेन
छायाविशुष्कां क्रमशो विचूर्ण्य ॥ ७० ॥
तुलाद्वयं तस्य तु वस्त्रपूतं
शुष्कस्य चूर्णस्य नवे तु कुम्भे ।
स्थितं विविक्ते सुविशुद्धकोष्ठः
प्राक्षिप्य तस्माद्वदनावपूरम् ॥ ७१ ॥
निर्गीर्य जीर्णे प्रथमं घृतस्य
स्तोकं पिबेदग्निबलानुरूपम् ।
शाकाम्लवर्ज्यं लवणेन हीनं
भुञ्जीत पश्चान्मधुरोपपन्नम् ॥ ७२ ॥
शतद्वयस्यास्य घृतोपयोगात्
सुजीर्णदेहोऽपि युवा मनुष्यः ।
बलेन नागेन्द्रसमोऽतिवीर्य-
श्चीष्वक्षयः कुञ्चितनीलकेशः ॥ ७३ ॥
सुगन्धिगन्धः सकृदुक्तवादी
जीवेच्च पञ्चाब्दशतानि कान्तः ।

गोक्षुररसायनम् ।

अनिष्टपाषाणपथश्मशान-
जीर्णालयग्रामसमीपजातम् ॥ ७४ ॥
अपोह्य सुक्षेत्रनदीतटाक-
गोष्ठेषु जातं समुपाददीत ।
सरव्यपेतानिलमेघपङ्क्तौ
फलोन्मुखं गोक्षुरकं समूलम् ॥ ७५ ॥

---

१. 'विप्येत', २. 'मधुनोप', ३. 'विपुलो मनुष्यः' ख. पाठः.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

चूर्णीकृतं सान्द्रपटान्तपूतं
सुभावितं स्वेन रसेन शुद्धम् ।
तिथौ प्रशस्ते पयसा लिहेत
कर्षाभिवृद्ध्या द्विपलं तु यावत् ॥ ७६ ॥

दिने दिनेऽद्याद् द्विपलं तु नित्यं
जीर्णे पयः षष्टिकभोजनं च ।
ततोऽष्टरात्रात्परतस्तु कालं
वृषः ककुद्मानिव गोष्ठकेषु ॥ ७७ ॥

प्रकामकामः प्रमदास्वजस्रं
भवेदुदीर्णेन्द्रियसर्वचेष्टः ।
एवं हि गच्छेत्प्रमदासु वृद्धा
हिमेन्दुशङ्खामलकुन्दकेशी ॥ ७८ ॥

सा चापि कौमारमुपैति भावं
रूपान्विता चाप्सरसेव भाति ।
स चापि वृद्धो जनपूजनीयो
जीवेन्नरो वर्षशतं च साग्रम् ॥ ७९ ॥

अमृतवल्ल्युद्भवः ।

अथ लङ्केश्वरो मानी रावणो राक्षसेश्वरः ।
रामपत्नीं वरां सीतां जहार मदनातुरः ॥ ८० ॥

ततस्तद्बलवान् रामो रिपुं नार्यपहारिणम् ।
वृतो वानरसैन्येन जघान रणमूर्धनि ॥ ८१ ॥

हतेऽस्मिन् देवशत्रौ सभृत्यबलवाहने ।
देवराजः सहस्राक्षः परितुष्टोऽथ राघवे ॥ ८२ ॥

तत्र ये वानराः केचिद्राक्षसैर्घातिता रणे ।
तानिन्द्रो जीवयामास रामप्रियचिकीर्षया ॥ ८३ ॥

संसिच्यामृतवर्षेण भगवान् पाकशासनः ।
ततो येषु प्रदेशेषु कपिगात्रपरिस्रुताः ॥ ८४ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

हिताय जगतः केचित् पेतुस्तेऽमृतबिन्दवः ।
अथ तेषु प्रदेशेषु तेभ्यो जाता वरौषधी ॥ ८५ ॥
गडूची छिन्नरोहेति सैवोक्ता छिन्नरोहणात् ।
निर्दिष्टामृतवल्ली च यस्मादमृतसम्भवा ॥ ८६ ॥
कषायतिक्ता मधुरा रोचनी दीपनी हिता ।
उष्णा हृद्या च कण्ठ्या च हन्ति रक्तकफानिलान् ॥ ८७ ॥

उपयोगप्रकारः ।

अङ्गुष्ठपर्वमात्रांश्च गडूच्याः परिकल्पितान् ।
खण्डान्यः सर्पिषा भृष्टान् खादेत्सप्त नवाथवा ॥ ८८ ॥
नरः प्रतिदिनं मासं यथेष्टाहारचेष्टितः ।
जयेत्तृष्णाभ्रमश्वासकासार्शश्शूलवेपथून् ॥ ८९ ॥
पिबेन्नरोऽमृताक्वाथं एरण्डसहयोजितम् ।
जयेद् गृध्रस्युदावर्तान् वातरक्तमशेषतः ॥ ९० ॥
कषायः च्छिन्नरोहाया निहन्याद्विषमज्वरान् ।
रात्रिज्वरज्वराजीर्णतृतीयकचतुर्थकान् ॥ ९१ ॥
निष्क्वाथोऽमृतवल्यास्तु शुण्ठीचूर्णसमन्वितः ।
पीतो हन्ति कटीपृष्ठपादजङ्घोरुजां रुजम् ॥ ९२ ॥
अमृतायाः पलशतं चूर्णीकृत्य तुला घृतम् ।
घृतक्षौद्रशुक्लानां तु प्रस्थमेकैकशः क्षिपेत् ॥ ९३ ॥
तद्यथाग्निबलं खादेन्नरो हितमिताशनः ।
नास्य कश्चिद् भवेद् व्याधिर्न जरा पलितं न च ॥ ९४ ॥
न गृध्रसी न वातास्रं न चैव विषमज्वरः ।
न च नेत्रगता रोगा वरं चैतद्रसायनम् ॥ ९५ ॥
मेधाकरं त्रिदोषघ्नं प्रयोगोऽयं विशेषतः ।

लशुनोत्पत्तिमाह ।

यतोऽमृतं वैनतेयो जहार सुरसत्तमः ॥ ९६ ॥
तस्माद् बिन्दुः पपातोर्व्यां लशुनं तत्र चाभवत् ।
रसायनाख्यं तेजस्वि बलपुष्टिविवर्धनम् ॥ ९७ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सन्धानं दोषशमनं वलीपलितनाशनम् ।

कल्कं ततो व्यञ्जनसंस्कृतं वा
सिद्धं तथामं रसमिक्षुकाण्डे ।
रसोनकन्दं परिपीडितं वा
यथा तथा वाप्युपयुज्यमानम् ॥ ९९ ॥

रसायनं नैकरुजापहं स्यात्
स्त्रीणां महर्षे प्रथमं करोति ।
प्रजासु शुद्धिं विरुजं च देहं
क्रमेण कुर्याद् बलवर्णयुक्तम् । १०० ॥

विशोध्य देहं प्रथमं प्रयोज्यं
देवद्विजस्वस्त्ययनादि कृत्वा ।
व्यायामवातातपमैथुनानि
क्रोधं ह्यजीर्णं परिवर्जयेच्च ॥ १०१ ॥

वर्जयेच्चाप्यतीसारी मेही पाण्डुगदार्शसः ।
अरोचकी गर्भिणी च मूर्च्छामदनपीडिता ।
रक्तपित्ती च शोषी च यश्च च्छर्दर्दितो नरः ॥ १०२ ॥

(तन्त्रान्तरादिति चन्द्रटे)

कशुनकल्पः ।

राहोरमृतचौर्येण लूनाद्ये पतिता गळात् ।
अमृतस्य कणा भूमौ ते रसोनत्वमागताः ॥ १०३ ॥
द्विजा नाश्नन्ति तमतो दैत्यदेहसमुद्भवम् ।
साक्षादमृतसम्भूतेर्ग्रामणीस्स रसायनम् ।
शीलयेल्लशुनं शीते वसन्तेऽपि कफोल्बणः ॥ १०४ ॥
घनोदयेऽपि वातार्त्तः सदा वा ग्रीष्मलीलया ।
कुडुबोऽस्य परा मात्रा तदर्द्धं केवलस्य तु ॥ १०५ ॥
पलं पिष्टस्य तन्मज्जः स भक्तं प्राक् च शीलयेत् ।
प्रततं स्वेदनं चानु वेदनायां प्रशस्यते ॥ १०६ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

शीताम्बुसेकः सहसा वमिमूर्च्छार्ययोर्मुखे ।
विदाहपरिहाराय परं शीतानुलेपनम् ॥ १०७ ॥
प्रियाम्बुगुळदुग्धस्य मांसमद्याम्लविद्विषः ।
अतितीक्ष्णैरजीर्णैश्च रसोनो व्यापदेद् ध्रुवम् ॥ १०८ ॥
पित्तकोपभयादन्ते युञ्ज्यान्मृदुविरेचनम् ।

(वाहटे)

पिप्पलीवर्धनम् ।

पञ्चाष्टौ सप्त दश वा पिप्पलीर्मधुसर्पिषा ॥ १०९ ॥
रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेत् ।
दशपैप्पलिकः श्रेष्ठो मध्यमः षड् प्रकीर्तितः ॥ ११० ॥
प्रयोगोऽयं त्रिपर्यन्तः स कनीयान्स चाबलैः ।

(चरके)

तिस्रस्तिस्रस्तु पूर्वाह्णे भुक्त्वाग्रे भोजनस्य च ॥ १११ ॥
क्रमवृद्ध्या दशाहानि दशपैप्पलिकं दिनम् ।

(संग्रहे)

वर्धयेत्पयसा सार्धं तथैवापनयेत्पुनः ॥ ११२ ॥
जीर्णौषधश्च भुञ्जीत षष्टिकं क्षीरसर्पिषा ।
पिप्पलीनां सहस्रस्य प्रयोगोऽयं रसायनम् ॥ ११३ ॥
पिष्टास्ता बलिभिः पेयाः शृता मध्यबलैर्नरैः ।
तद्वच्च छागदुग्धेन द्वे सहस्रे प्रयोजयेत् ॥ ११४ ॥
एभिः प्रयोगैः पिप्पल्यः कासश्वासगलग्रहान् ।
यक्ष्मामेहग्रहण्यर्शःपाण्डुत्वविषमज्वरान् ॥
घ्नन्ति शोफं वमिं हिक्कां प्लीहानं वातशोणितम् ॥ ११५ ॥

(वाहटे)

शतावरीरसायनम् ।

शतावर्या रजःप्रस्थं प्रस्थं गोक्षुरकस्य च ।
वाराह्या विंशति पलं गलूच्याः पलविंशतिः ॥ ११६ ॥
भल्लातकस्य द्वात्रिंशच्चित्रकस्य दशैव तु ।
त्रिफलानां तु शुद्धानां प्रस्थं दद्यात्सुचूर्णितम् ॥ ११७ ॥

---

१. 'हिम्मां' मुद्रिताद्याङ्गहृदये ख. पाठे च ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

भूषणस्य पलान्यष्टौ शर्करायाश्च सप्ततिः ।
तदर्धं माक्षिकं प्रोक्तं माक्षिकार्धं भवेद् घृतम् ॥ ११८ ॥
शतावरीसमं दद्याद्विदारीकन्दचूर्णितम् ।
एतत्सर्वं समालोड्य घृतभाण्डे विनिक्षिपेत् ॥ ११९ ॥
पक्षार्धमुपयुञ्जीत यथेष्टं स्याच्च भोजनम् ।
प्रमेहान्विंशतिं चैव तथाष्टावुदराणि च ॥ १२० ॥
पञ्च गुल्मांश्च शूलांश्च पाण्ड्वाख्यं प्रदरं गरम् ।
अष्टादशापि कुष्ठानि वृद्धिं सप्तविधां च तत् ॥ १२१ ॥
अर्शांसि ग्रहणीदोषमुदावर्तं विशेषतः ।
अशीतिं वातजान् रोगान् नाशयेन्नात्र संशयः ॥ १२२ ॥
इत्यद्रसायनं श्रेष्ठं विदेहाधिपनिर्मितम् ।

(तन्त्रान्तरे)

निम्बस्य तैलं प्रकृतिस्थ एवं नस्ये निषिक्तं विधिना यथावत् ।
मासेन तत्क्षीरभुजो नरस्य जराप्रदूतं पलितं निहन्ति ॥ १२३ ॥

(अमितप्र)

निम्बपञ्चाङ्गरसायनम् ।

कृष्णनिम्बस्य पञ्चाङ्गं त्रिफला कटुकत्रयम् ।
कालं तिलं तथा कान्तं वाकुची कृष्णजीरकम् ॥ १२४ ॥
निम्बस्य समभागस्तु ओषधीदशकं तथा ।
बिडालपदमात्रं तद्भक्षयेत्प्रातरुत्थितः ॥ १२५ ॥
रसायनमिदं श्रेष्ठं मेहविंशतिनाशनम् ।
अष्टादशापि कुष्ठानि कासं श्वासं क्षयं तथा ॥ १२६ ॥
कायाग्निवर्धनं चैव वलीपलितनाशनम् ।
षड्ब्रह्मचारिणे प्रोक्तं अश्विभ्यामेतदुत्तमम् ॥ १२७ ॥

(तन्त्रान्तरे)

रसायनं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणामिततेजसा ।
मार्कण्डेयप्रभृतिभिरुपयुक्तं महर्षिभिः ॥ १२८ ॥
पुष्पकाले तु निम्बस्य कुसुमानि समाहरेत् ।
फलकाले फलं चैव मूलं पत्रं त्वचं तथा ॥ १२९ ॥

चित्रकोऽथ विलङ्गानि वत्सकोरुष्करं तथा ।
व्याधिघातहरीतक्यः शुंण्ठी चामलकैः सह ॥ १३० ॥
मर्दयित्वा लोहचूर्णं च भृङ्गस्वरसभावितम् ।
अरिष्टखदिराभ्यां च भावयेत्त्रिस्त्रपञ्चकम् ॥ १३१ ॥
भावयित्वा पुनः पिष्टमेकस्थानं च कारयेत् ।
ततो विलाळपदकं सर्पिषा माक्षिकेन वा ॥ १३२ ॥
सुखाम्बुना वा तत्पीतं तत्क्षणादेव जीर्यति ।
हन्यात्सर्वाणि कुष्ठानि सप्त चैव महाक्षयान् ॥ १३३ ॥
अर्शांसि वातगुल्मांश्च खालित्यं पलितानि च ।
वातातपसहो ह्येष न चात्र नियमः क्वचित् ॥ १३४ ॥
ग्रामधर्मं च कुर्वाणो भोजनं सार्वकामिकम् ।
मासत्रयोपयोगेन सर्वरोगैर्विमुच्यते ॥ १३५ ॥
षण्मासस्योपयोगेन सर्वदोषैः प्रमुच्यते ।
वर्षमात्रोपयोगेन जीवेद्वर्षशतत्रयम् ॥ १३६ ॥

(भग्नज्ञोगकाय)

पञ्चारिष्टम् ।

काले त्वक्दलसारबीजकुसुमैर्निम्बस्य तुल्यांशकैः
कृत्वा चूर्णमिदं कटुत्रयनिशाधात्र्यक्षपथ्यायुतम् ।
पञ्चारिष्टमिदं पयो मधुघृतैरुष्णाम्बुना वा पिबेत्
हिक्काकासहरं प्रमेहपिळकाकुष्ठादिभिर्मुच्यते ॥ १३७ ॥

(तन्त्रान्तरात्)

शुण्ठ्यारिमेदवरोपण-
क्रान्ताकोलैः समं लिहाश्विश्वाम्लम् ।
वर्षैश्चतुर्भिरामय-
मखिलं जित्वाजरां जरां जयति ॥ १३८ ॥

(काञ्चीपुरमाला)

भल्लातकस्वरसः ।

पिष्टस्वेदनमरुजैः
पूर्णं भल्लातकैर्विजर्जरितैः ।
भूमिनिखाते कुम्भे
प्रतिष्ठितं कृष्णमृल्लिप्तम् ॥ १३९ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

परिवारितं समन्तात् पचेत तद्गोमयाग्निना मृदुना ।
तत्स्वरसो यश्च्यवते गृह्णीयात्तं दिनेऽन्यस्मिन् ॥ १४० ॥
अक्षुमुपयुज्य स्वरसं मध्वष्टमभागिकं द्विगुणसर्पिः ।
पूर्वविधियन्त्रितात्मा प्राप्नोति गुणान् स तानेव ॥ १४१ ॥

आमलकभल्लातकरसायनम् ।

सहामलकशुक्तिभिर्दधिसरेण तैलेन वा
गुलेन पयसा घृतेन यवसक्तुभिर्वा सह ।
तिलेन सह माक्षिकेण पललेन सूपेन वा
वपुष्करमरुष्करं परममेध्यमायुष्करम् ॥ १४२ ॥
कफजो न स रोगोऽस्ति न विबन्धोऽस्ति कश्चन ।
यत्र भल्लातकं हन्याच्छीघ्रमग्निबलप्रदम् ॥ १४३ ॥
(वाहटे)

वेल्लादिरसायनम् ।

वेल्लकण्टकनीमूलविदारीत्रिफलाः समाः ।
अरुष्करं च मरिचं मुसलीरक्तचित्रकम् ॥ १४४ ॥
अमृतैकादशैतानि चूर्णीकृत्य ततः पुनः ।
पुराणगुलमध्वाज्यैरेकीकृत्य यथासहम् ॥ १४५ ॥
योऽश्नीयात् सिद्धदेहः सन्न जानाति जरामृती ।

अपरं वेल्लादिरसायनम् ।

वेल्लादीनां पलं षण्णां सममेकैकमिष्यते ॥ १४६ ॥
मरिचं वसुभिः कार्यमादित्यैः स्यादरुष्करम् ।
सङ्ख्यया ग्रहरुद्राणां मुसली चूर्णमिष्यते ॥ १४७ ॥
चूर्णं तुल्यगुलोन्मिश्रं तदर्धं मधुसंयुतम् ।
तदर्धघृतसंयुक्तं घृतभाण्डे स्थितं पुनः ॥ १४८ ॥
पक्षत्रयं धान्यराशौ निधायोद्धृत्य तत्पुनः ।
उपयुञ्जीत सप्ताहात् सर्वव्याधिविनाशनम् ॥ १४९ ॥
वलीपलितहानिश्च षण्मासात्तस्य जायते ।
संवत्सरोपयोगेन शतमायुः प्रजायते ॥ १५० ॥
सहस्रं वत्सरान् जीवेद्द्वादशाब्दप्रयोजितम् ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

विळङ्गादिरसायनम् ।

विळङ्गगोक्षुरविदारिकन्दत्रिफलाः पृथक् पालिकाः । मरिचमष्टपलं, रक्तचित्रकं दशपलं, अरुष्करं द्वादशपलं, मुसली विंशतिपला अमृता पञ्चविंशतिपला। तदेतच्चूर्णं पटपूतम् एकाशीतिपलम् । पुराणगुलमेकाशीतिपलं, मधु चत्वारिंशत्पलम् । अर्धपलाधिकं घृतं विंशतिपलं निष्कद्वयाधिकं निष्कमारभ्य यावत्पञ्चनिष्कं यथासहं सेवेत ।

शतावरीसर्पिः[1] ।

शतावर्यास्तु मूलानां स्वरसाढकतः पचेत् ।
विदारिगन्धांशुमतीदर्भकाण्डेक्षुगोक्षुरैः ॥ १५१ ॥
पृथगेषां दशपलान् समांशान् सकशेरुकान् ।
वर्षाभूक्षीरिवृक्षत्वक् पयस्या सविदारिका ॥ १५२ ॥
पलशः पञ्च गृह्णीयात्सुधौतात् परिशोषितात् ।
द्रोणद्वये जले पक्त्वा चतुर्भागावशेषिते ॥ १५३ ॥
त्रिमानं सर्पिरेतच्च त्रिमानैश्चेक्षुवारिभिः ।
अजापयश्चतुर्मानैः पचेत्कल्कं च कर्षशः ॥ १५४ ॥
दीर्घायुर्गोपतीहिङ्गुतुकाक्षीरीं मधूलिकाम् ।
मधूकपुष्पं मधुकमृद्वीकीं सपरूषकाम् ॥ १५५ ॥
विदारीं कट्फलं मांसीं ग्रन्थिं मरिचमागधीम् ।
उशीरं चन्दनं शुण्ठीं धातकीं सैन्धवं तिलान् ॥ १५६ ॥
वाशानिदिग्धिकापुष्पं पिष्ट्वा तत्रैव दापयेत् ।
मन्दाग्निनैव विपचेद्यावच्चिक्कणतां व्रजेत् ॥ १५७ ॥
परिस्रुते दशपलां सितां दत्त्वाल्पशः पचेत् ।
शीतीकृत्य द्विकुडवं मधु पात्रं प्रदापयेत् ॥ १५८ ॥
इदं शतावरीसर्पिः पक्वं धान्ये निधापयेत् ।
महाकृशाङ्के दद्याद्वातपित्तनिबर्हणम् ॥ १५९ ॥
हस्तपादशिरोदाहे तृष्णाकासप्लिहोदरे ।
दकोदरे योनिदाहे क्षते क्षयविसर्पिके ॥ १६० ॥

1. 'महाशतावरीघृत'मिति च नामान्तरं दृश्यते ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ऊरुस्तम्भे चिरगते सुप्तवातेऽवबाहुके ।
वातशोणितके रक्ते गुल्मे स्त्रीणां महासृजि ॥ १६१ ॥
रक्तार्शःस्वतिसारासृक् पित्ते पित्तकृते ज्वरे ।
सूर्यावर्ते च तिमिरे मुखपाके हलीमके ॥ १६२ ॥
कामिला पाण्डुरोगे च योनिव्यापदि भूयसि ।
शुक्रदोषेऽप्युदावर्ते सोष्मवातेऽरुचौ हितम् ॥ १६३ ॥
एतद्रसायनं श्रेष्ठमेतन्मेधाविवर्द्धनम् ।
अलक्ष्मीहरणं चैतदेतच्चक्षुष्यमुत्तमम् ॥ १६४ ॥
उन्मादं नाशयेदेतत्सापस्मारं स्वरक्षयम् ।
बलं विवर्धयेदेतत्कान्तिं शोभामनुत्तमाम् ॥ १६५ ॥
सभृङ्गस्वरसं पीत्वा चोराद् भीतो न धृष्यते ।
जातरूपेण तत् पीत्वा राजानं वशमानयेत् ॥ १६६ ॥
नाग्निना दह्यते पीत्वा न विषेण च हन्यते ।
यस्योदरे घृतं तिष्ठेत् प्रतिवादी न तं जयेत् ॥ १६७ ॥
न तं पिशाचाः पश्यन्ति बालं मुञ्चन्ति तद्ग्रहाः ।
रक्षांसि च पलायन्ते यत्र तिष्ठति तद् घृतम् ॥ १६८ ॥
आश्विनौ प्रार्थयामासुर्नरा रोगशतातुराः ।
ददौ शतावरीं तेभ्यः प्रतिश्रुत्य शतं वरान् ॥ १६९ ॥
(महायाने)

असिततिलविमिश्रं पल्लवं भक्षयित्वा
सघृतमधुरभोजी भृङ्गराजस्य जीर्णे ।
स भवति चिरजीवी व्याधिनिर्मुक्तदेहो
भ्रमरसदृशकेशः कान्तियुक्तो मनुष्यः ॥ १७० ॥
भृङ्गं समूलं परिशोष्य भृष्टं तिलार्धकं चामलकार्धकं च ।
घृतप्लुतं भक्षयतां नराणां न व्याधयो नैव जरा न मृत्युः ॥
वज्रवल्यास्समूलायास्सूक्ष्मचूर्णं विचक्षणः ।
मधुसर्पिःसमायुक्तमक्षमात्रं तु भक्षयेत् ॥ १७२ ॥
इष्टाहारविहारोऽपि षण्मासेन फलं शृणु ।
वलीपलितनिर्मुक्तो दृढदन्तश्च जायते ॥ १७३ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

कान्तिमान् वल्लभः स्त्रीणां वृद्धोऽपि च युवा भवेत्।
टङ्कणं मरिचं तुत्थं पृथक् कर्षद्वयं तथा ॥ १७४ ॥
सिन्दूरं द्वादश तथा दश निष्कमयामलम्।
कान्तं भस्म रसे भृष्टं पुटपक्वं वरारसे ॥ १७५ ॥
चूर्णान्येतानि संयोज्य स्थापयेत् शुद्धभाजने।
शुद्धदेहो नरस्तस्य पादं यद् भोजनोत्तरम् ॥ १७६ ॥
अद्यात्पथ्यां ततः स्वल्पं ततस्ताम्बूलभाग् भवेत्।
बहुनात्र किमुक्तेन रसायनमयन्त्रणम् ॥ १७७ ॥

अर्शः शोथग्रहण्योर्ज्वरजठरजराकोष्ठभेदो विकाराः
मूत्राघातास्रपित्तश्रवणगलाशिरःश्रोणिमूलाक्षिरोगाः।
ये चान्ये वातपित्तक्षतजकफकृता व्याधयः सन्ति जन्तो-
स्तांस्तान्व्याधीनशेषानपहरति जलं पीतमन्ते निशायाः ॥

यत्रर्क्षे व्याधिरुत्पन्ना तस्य दैवं तरुं खगान्।
प्रीणयेद्बलिदानाद्यैः रोगशान्त्यै स ... द्विजः ॥ १७९ ॥

मूलं तस्य पुनर्नवस्य पयसा पक्वं च तच्चूर्णितं
प्रातर्भक्षितवान् गुलाज्यसहितं हुत्वा यथेष्टाशनः।
दुर्नामोदरपाण्डुगुल्मरुधिरप्लीहार्द्धिशोफामया-
न्मासेनैव निहन्ति कृष्णशिरसा जीवेच्छतायुर्नरः ॥ १८० ॥

किमत्र चित्रं यदि वज्रवल्ली संसेविता शर्करया घृतेन।
मासेन रोगान्विनिहन्ति सर्वान् मासत्रये यौवनमातनोति ॥

युगस्वभावाद्यदि चौषधीनां
क्रियासु शक्तिः परिकल्प्यतेऽल्पा।
आयुर्बलादिष्वपि सा तथेति
यत्नान्निषेव्यानि रसायनानि ॥ १८२ ॥

न चौषधीनामपि सर्वथैव
प्रभावहानिः परिशङ्कनीया[1]।

---

१. 'परिकल्पनीया' मुद्रितसंग्रहपाठः.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

फलं प्रयात्यूर्ध्वमधस्त्रिवृत्तु
प्रत्यक्षतः कस्य न सिद्धमेतत् ॥ १८३ ॥

आदेशकालोपहितान्यसात्म्या-
न्यत्युष्णतीक्ष्णानि यथौषधानि ।
नाशं नयन्ते सहसैव देहं
सम्यक् प्रयुक्तानि तथैव वृद्धिम् ॥ १८४ ॥

रसायनविधिभ्रंशाज्जायेरन् व्याधयो यदि ।
यथास्वमौषधं तेषां कार्यं मुक्त्वा रसायनम् ॥ १८५ ॥

आयुर्योगास्साध्वपि युक्ता मृदुवह्नौ
सानर्थक्यं यान्ति कृतघ्नेष्युपकाराः ।
दीप्ते वह्नौ ते तु गुणौघैरपि तुच्छा
विस्तार्यन्ते पात्रनिसृष्टा इव भोगाः ॥ १८६ ॥

वाजीकरणविधिः ।

वाजीकरणमन्विच्छेत्सततं विषयी पुमान् ।
तुष्टिः पुष्टिरपत्यञ्च गुणवत्तत्र संश्रितम् ॥ १८७ ॥

वाजीवातिबलो येन यात्यप्रतिहतोऽङ्गनाः ।
तद्वाजीकरणं तद्धि देहस्योर्जस्करं परम् ॥ १८८ ॥

चिन्ताजराभ्यां शुक्रं तु व्याधिभिः कर्मकर्शनात् ।
क्षयं गच्छत्यनशनात् स्त्रीणां चाति निषेवणात् ॥ १८९ ॥

शुक्रक्षयाद्भयाच्छोकादविस्रम्भादसेवनात् ।
अतिदर्पादतिस्थौल्यान्मलोपचयतः श्रमात् ॥ १९० ॥

स्त्रीणामकौशलाद्दोषदर्शनादभिचारतः ।
मेढ्रामयात् सुमहतः क्रोधतोऽधर्मकीर्तनात् ॥ १९१ ॥

वृद्धस्यापि स्त्रियो गन्तुं न शक्तिरुपजायते ।
बृहच्छरीराबलिनः केचिन्नारीषु दुर्बलाः ॥ १९२ ॥

---

१. 'नैरर्थक्यं', २. 'हर्षा' मुद्रितसङ्ग्रहपाठः.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सन्ति चाल्पाश्रयाःस्त्रीषु बलवन्तो बहुप्रजाः ।
नराश्चटकवत्केचिद् व्रजन्ति बहुशः स्त्रियः ॥ १९३ ॥
तस्मात्प्रयोगान्वक्ष्यामि दुर्बलानां बलप्रदान् ।
सुखोपभोगान् बलिनां भूयश्च बलवर्द्धनान् ॥ १९४ ॥

वाजीकरणयोगाः ।

कर्षं मधुकचूर्णस्य घृतक्षौद्रसमन्वितम् ।
पयोऽनुपानं यो लिह्यान्नित्यवेगः स ना भवेत् ॥ १९५ ॥
कुळीरशृङ्ग्या यः कल्कमालोड्य पयसा पिबेत् ।
सिताघृतपयोन्नाशी स नारीषु वृषायते ॥ १९६ ॥
स्वयंगुप्तेक्षुरकयोर्बीजचूर्णं सशर्करम् ।
धारोष्णेन नरः पीत्वा पयसा रासभायते ॥ १९७ ॥
पयः पयस्यया सिद्धं शुक्लकृत्साज्यमाक्षिकम् ।
शतावरीकल्करसे पयो दशगुणं घृतम् ॥ १९८ ॥
शृत्तं सपिप्पलीक्षौद्रशर्करं वृष्यमुत्तमम् ।
शतावरीरसप्रस्थं क्षीरप्रस्थचतुष्टयम् ॥ १९९ ॥
प्रस्थं घृतस्य शुक्त्यंशं द्राक्षामांसी परूषकम् ।
जीवकर्षभयष्ट्याह्वबलामेदाकशेरुकम् ॥ २०० ॥
प्रियालबीजकाकोलीयुग्मं चैकत्र पाचयेत् ।
पक्वपूते क्षिपेच्चास्मिन् कुडवांशां सितोपलाम् ॥ २०१ ॥
गृष्टिक्षीरानुपः प्राश्य तन्नारीषु वृषायते ।
विजयेत च वातास्रपित्तास्रोरःक्षतःक्षयान् ॥ २०२ ॥
बस्ताण्डसिद्धे पयसि भावितानसकृत्तिलान् ।
यः खादेत्ससितान्गच्छेत् स स्त्रीशतमपूर्ववत् ॥ २०३ ॥
वर्षाभूमूलमृद्वीका स्वयंगुप्ताफलानि च ।
सिद्धश्चरणलेपोऽयं भुवं पद्भ्यां तु न स्पृशेत् ॥ २०४ ॥
यत्किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं बृंहणं बलवर्धनम् ।
मनसो हर्षणं यच्च तत्सर्वं वृष्यमुच्यते ॥ २०५ ॥

(सङ्ग्रहे)

Indira Gandhi National Centre for the Arts

शष्कुलिकाप्रयोगः।

तिलात्मगुप्तामाषाणां चूर्णं शालिरजापयः।
शष्कुल्यस्तैर्घृते पक्वा भक्ष्या वृष्यतमा मताः ॥ २०६ ॥
(सिद्धसारे)

वृष्ययोगाः।

विदारिकागोक्षुरमाषचूर्णं
पीत्वा सिताढ्यं पयसा तथैव।
वृषायते चेक्षुरकात्मगुप्ता-
बीजं तथा दुग्धविपक्वमाषम् ॥ २०७ ॥

क्षीरेण पिष्ट्वा तु घृतेन पक्वं
माषं सुशीतं मधुना लिहन्वा।
क्षीरानुपानं तु घृतेन यष्टी
शतं वधूनां व्रजति प्रहृष्टः ॥ २०८ ॥
(सिद्धयोगे)

घृतं शतावरीगर्भक्षीरे दशगुणे पचेत्।
शर्करापिप्पलीक्षौद्रयुक्तं तद्वृष्यमुत्तमम् ॥ २०९ ॥
(चरके)

पुनर्नवां शिफायुक्तां कपिकच्छूफलान्विताम्।
श्वदंष्ट्रेक्षुरकोपेतां चूर्णयित्वा शतावरीम् ॥ २१० ॥
दिनान्ते मधुनोपेतां प्रलिह्यान्मतिमान्नरः।
कामयेत शतं स्त्रीणां वृद्धोऽप्यक्षयमैथुनः ॥ २११ ॥

कामवर्धनी शष्कुलिकाप्रयोगः।

तण्डुलैः कोकिलाक्षस्य सतिलैः क्षौद्रसंयुतैः।
घृते शष्कुलिकां पक्त्वा भक्षयेत्कामवर्धनीम् ॥ २१२ ॥
(बिन्दुसारे)

बृंहणीगुडिका।

शरमूलेक्षुमूलानि काण्डेक्षुस्सेक्षुवारिका।
जीवन्ती जीवकोमेदा वीरा ऋषभकौ बला ॥ २१३ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

शतावरी पयस्या च विदारी कण्टकारिका ।
ऋद्धि गोक्षुरकं रास्ना सात्मगुप्ता पुनर्नवा ॥ २१४॥
एषां त्रिपलिकान्भागान्माषाणामाढकं नवम् ।
विपाचयेज्जलद्रोणे चतुर्भागं तु शोषयेत् ॥ २१५॥
तत्र पेष्याणि मधुकं द्राक्षा फल्गूनि पिप्पली ।
आत्मगुप्तामधूकानि खर्जूराणि शतावरी ॥ २१६॥
विदार्यामलकेक्षूणां रसस्य च पृथक् पृथक् ।
सर्पिषश्चाढकं दद्यात् क्षीरद्रोणं च तद्भिषक् ॥ २१७॥
साधयेद् घृतशेषं च सुपूतं योजयेत्पुनः ।
शर्करायास्तुगाक्षीर्याश्चूर्णैः प्रस्थोन्मितैः पृथक् ॥ २१८॥
पलैश्चतुर्भिर्मागध्याः पलेन मरिचस्य च ।
त्वगेलाकेसराणां च चूर्णैरर्धपलोन्मितैः ॥ २१९॥
मधुनः कुडुबाभ्यां च द्वाभ्यां तत्कारयेद्भिषक् ।
पालिका गुळिकाः स्त्यानाः ता यथाग्नि प्रयोजयेत् ॥ २२०॥
एष वृष्यः परो योगो बृंहणो बलवर्धनः ।
अनेनाश्व इवोदीर्णो लिङ्गमर्पयते स्त्रियाम् ॥ २२१॥

(चरके)

लिङ्गवर्धनयोगाः ।

भूमिकदम्बस्वरसं शशपित्तं माहिषं च नवनीतम् ।
दिवसदिवाकरतप्तं करोति मुसलोपमं मेढ्रम् ॥ २२२॥
गोसर्पिर्जलशूकं घृतं माहिषमेव च ।
एतेनोद्वर्तितं लिङ्गं मुसलीभवति क्षणात् ॥ २२३॥

(तन्त्रान्तरादिति चन्द्रटे)

घृतमधुयुक्तं तैलं बृहतीजलशूकमात्मगुप्ता च ।
एभिर्वराङ्गवृद्धिः सप्तदिनं ताम्रभाण्डपर्युषितैः ॥ २२४॥

(ईशानयोगे इति चन्द्रटे)

मेदसा क्षौद्रमिश्रेण वराहस्य प्रलेपितम् ।
सम्यग्लिङ्गं रतान्तेऽपि स्तब्धतां न विमुञ्चति ॥ २२५॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

क्षौद्रेण सह संपिष्टं पुण्डरीकस्य केसरम् ।
यस्येच्छा यावती मेढ्रं तस्य तावद्विवर्धयेत् ॥ २२६ ॥
(बिन्दुसारे)

श्वेतार्कमूलवर्त्या वराहमेदःप्रदिग्धायाः ।
दीपस्तत्त्वं पुरुषवराङ्गं धारयति सशर्बरीकोऽलम् ॥ २२७॥

एतदागमसिद्धत्वात्प्रत्यक्षफलदर्शनात् ।
मन्त्रवत् सम्प्रयोक्तव्यं न मीमांस्यं कथञ्चन ॥ २२८ ॥
(बाहडे)

वैद्यप्रशंसा ।

पितामहेन लोकस्य स्मृत्वा तदिदमव्ययम् ।
अकालमृत्युरक्षार्थमलौहं वर्म निर्मितम् ॥ २२९ ॥

दृष्ट्वा विषेप्यमृततां घृतादौ मारणात्मताम् ।
शास्त्रतत्त्वमविज्ञाय स दुरात्मा चिकित्सति ॥ २३० ॥

वैद्याश्चाश्रुतशास्त्रार्थाः मूर्खाश्चाप्रभाविष्णवः ।
अकालमृत्यवो ह्येते विचरन्ति महीतले ॥ २३१ ॥

लोभयन्त्यातुरं मूढा ये चित्रैः कर्मकौशलैः ।
तेभ्यो रक्षेत्सदात्मानमात्मा यस्मात्सुदुर्लभः ॥ २३२ ॥

ते घुणाक्षरवत्किञ्चिदुत्थाप्य नियतायुषम् ।
घ्नन्ति वैद्याभिमानेन शतान्यनियतायुषाम् ॥ २३३ ॥

रोगार्तस्य विषण्णस्य यत्नलभ्यस्सुखायुषः ।
अवैद्यो निर्घृणः क्रूरो यः करोति भिषग्जितम् ॥ २३४ ॥

पापस्य मृत्युदूतस्य दुर्मतेस्त्यक्तधर्मणः ।
नरो नरकपाती स्यात्तस्य सम्भाषणादपि ॥ २३५ ॥

अतन्त्रीकृतशास्त्रार्थाश्शब्दमात्रोपजीविनः ।
राज्ञां प्रमादाद्राष्ट्राणि चरन्ति व्याधवृत्तयः ॥ २३६ ॥

विद्यासमाप्तौ भिषजां द्वितीया जातिरुच्यते ।
न वैद्यो वैद्यशब्दं हि लभते पूर्वजन्मना ॥ २३७ ॥
(संग्रहे)

Gandhi National Centre for the Arts

प्रधानः शल्यशास्त्रेऽहं तथा कायचिकित्सिते ।
मन्त्रान् बहून् विजानामि देवैर्दत्तश्च मे वरः ॥ २३८ ॥
एवं प्रकारवचनाः स्कन्धारोपितभेषजाः ।
पीडयन्त्यातुरान्वैद्या विचित्रैः कर्मकौशलैः ॥ २३९ ॥
तेभ्यो रक्षेत्सदात्मानमात्मा यस्मात् सुदुर्लभः ।
वैद्योऽपि व्याधितं सर्वं स्वपुत्रमिव पालयेत् ॥ २४० ॥
आतुरोऽपि समुत्तीर्य घोरं व्याधिमहार्णवम् ।
यो न पूजयते वैद्यं तत्तुल्यो नास्ति किल्बिषी ॥ २४१ ॥

(तन्त्रान्तरे)

अज्ञातशास्त्रसद्भावान् शास्त्रमात्रपरायणान् ।
तान् वर्जयेत् भिषक्पाशान् पाशान्वैवस्वतानिव ॥ २४२ ॥

(वाहटे)

तान् कालपाशसदृशान् वर्जयेच्छास्त्रदूषकान् ।
सेवेत शमविज्ञानज्ञानपूर्णान् भिषक्तमान् ॥ २४३ ॥
अन्नपानानि पथ्यानि व्याधिनिर्घातमौषधम् ।
रसायनानि वृष्याणि प्राप्यन्ते वैद्यसंश्रयात् ॥ २४४ ॥
अराजका यथा देशा भर्तृहीना यथा गृहाः ।
आतुराद्यास्तथा पादाः शोच्या वैद्यानधिष्ठिताः ॥ २४५ ॥
दाहः शूलं तृडाध्मानं क्षुत्क्षामत्वमरोचकम्
कः प्राकृतो जयेद्रोगान्नित्यमन्योन्यरोधिनः ॥ २४६ ॥
मारुतामग्रहोन्मादमदान्सुसदृशाकृतीन् ।
को जानीयाच्चिकित्सेद्वा दूरभिन्नक्रियाक्रमान् ॥ २४७ ॥
प्राणाचार्यं बुधस्तस्माद्दयालुं विजितेन्द्रियम् ।
अश्विनाविव देवेन्द्रः पूजयेदादृतस्सदा ॥ [१]२४८ ॥
यज्ञस्य च शिरश्छिन्नमश्विभ्यां सन्धितं पुनः ।
पातिता दशनाः पूष्णो भगस्य च विलोचने ॥ २४९ ॥

---

१. 'कृष्णात्रेये' इति ख. पाठः.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

राजयक्ष्मार्दितश्चन्द्रस्ताभ्यामेव चिकित्सितः ।
भार्गवश्च्यवनः कामी वृद्धः सन् विकृतिं गतः ॥ २५० ॥
वीर्यवर्णबलोपेतः कृतस्ताभ्यां पुनर्युवा ।
ताभ्यां वज्रभृतः कष्टो बाहुस्तम्भश्चिकित्सितः ॥ २५१ ॥
अश्विभ्यां सहितस्सोमं प्रातः पिबति वासवः ।
सौत्रामण्यां च भगवानाश्विभ्यां सह मोदते ॥ २५२ ॥
अश्विनोः कल्प्यते भागो यज्ञेषु ब्राह्मणैरपि ।
अश्विनौ वह्निरिन्द्रश्च वेदेषु सुतरां स्तुताः ॥ २५३ ॥
वैद्यावित्यश्विनौ तस्मात् पूज्येते विबुधैरपि ।
अजरैरमरैर्नित्यं सुखितैरेवमादृतैः ॥ २५४ ॥
व्याधिमृत्युजराग्रस्तैर्दुःखप्रायैस्सुखार्थिभिः ।
किं पुनर्भिषजो मर्त्यैः पूज्याः स्युर्नातिशक्तितः ॥ २५५ ॥

(सङ्ग्रहे)

इति योगरत्नसमुच्चये रसायनवाजीकरणाधिकारः त्रिंशतितमः ।

समाप्तोऽयं योगरत्नसमुच्चयः ।

एतद्यशस्यमलं(धितमान ? वितनान)योग-
रत्नोच्चयं भिषगनन्तकुमारनामा ।
बालोऽपि यस्य धरणान्नियतं भवे(न ? न्न)
शास्त्रे क्रियासु च (निर ? निराश) इति प्रसिद्धम् ॥

वैद्यशास्त्रकमनल्पसद्फलं
येन वै सुभिषजो भिषग्जितम् ।
सर्वरोगगणनाशनं ···
.... ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

APPENDIX.

Alphabetical Index of Authorities Quoted in Yogaratnasamuccaya.

[*Note* :— I, II and III denote the three volumes in which Yogaratnasamuccaya has been published, *viz.* Sri Chithra Ayurveda Series, Nos. 5 and 6, and the present one, and the numbers following to the pages in the respective volumes. An authority occurring more than once in the same page is not indexed separately for each occurrence.]

अग्निवे०	I	107;
	II	195, 196, 284, 399, 401, 433, 452.
अग्निवेश	I	88. See also under अग्निवे०; and आग्निवेश्य.
अच्युत	II	372.
अमरकोश	I	104.
अमि०	II	174, 358.
अमित०	II	79, 98, 167, 351, 352.
अमितप्र०	II	56, 64, 95, 108, 111, 167, 187, 191, 192, 211, 330, 333, 370, 381, 431;
	III	334.
अमितप्रभीय	III	135, 136, 198. See also under अमि०, अमित० and अमितप्र०.
अमृत०	II	128, 136, 382, 449;
	III	311.
अमृतधा०	III	305, 307, 311, 314, 317. See also under अमृत०.
अमृतप्र०	II	232;
	III	81.
अमृतप्रभीय०	II	24. See also under अमृत० and अमृतप्र०.
अमृतमाला	II	98, 129, 187, 450. See also under अमृत०.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अमृता०	II	79, 150.
अमृताञ्जलि	II	64, 74, 263, 304, 341, 345, 368, 374, 381, 389, 390, 392, 397, 400, 421, 426, 451;
	III	41, 139, 144, 314. See also under अमृता०.
अमृताब्ज	II	421. See also under अमृता०.
आश्विभ्यां विहित	II	58. See also under आश्विन० etc.
आगम	II	53, 280, 385, 386, 390, 402, 441, 446;
	III	29.
आगस्त्य	III	2.
आग्निवेश्य	I	126. See also under अग्निवेश.
आदर्शान्तर	II	430.
आरोग्य०	I	151, 158, 160.
आरोग्यशास्त्र	I	173. See also under आरोग्य०
आर्यासमुच्चय	II	128, 136, 185, 199, 264, 278, 379, 390, 450.
आलम्पायन	II	220.
आश्विन०	I	106, 154.
आश्विनसंहिता	II	37, 103, 167, 267, 373;
	III	325. See also under आश्विन०.
आश्वनीय	III	156.
आश्विनेय	I	157;
	II	72.
इन्दु	I	65, 85, 125, 189.
ईशानयोग	III	343.
उत्तरगार्ग्य	I	148, 149, 150, 151, 198, 199;
	II	245, 277, 302, 330, 355.
एकद्रव्य	I	125, 158, 165.
एरण्डकल्प	II	441.
औरभ्र	II	90, 96, 243, 250, 253, 264, 300, 368, 430;
	III	32.
कल्याण०	II	44.
कल्याणक	I	197. See also under कल्याण०
कस्यचित्	II	32, 69.
काङ्काय०	II	148.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

काञ्चि० II 299, 304, 347, 461.

काञ्ची० I 86, 87;
II 69, 78, 99, 161, 188, 197, 199, 211, 247, 250, 341, 380, 382, 391, 462;
III 3, 10, 20, 50, 51, 90, 116, 124, 138, 139.

काञ्चीपुरवासिन् II 50, 52, 184, 195, 334, 367, 388, 389, 391, 462;
III 144, 155, 160, 167, 169, 190, 198, 202, 207, 216, 228, 229, 232, 245, 246, 251, 256, 259, 267, 271, 276, 293, 315, 335.
See also under काञ्चि० and काञ्ची०.

कात्यायनीय II 136, 341;
III 4, 27, 38.

कारिका II 370.

काश्य० II 68, 172, 200, 327, 346.

काश्यपीय I 64, 65, 96, 97, 112, 142, 144, 147;
II 18, 62, 130, 204, 270;
III 6, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 24, 28, 36, 37, 41, 48. See also under काश्य०, and वृद्धकाश्यप.

कुशाचित् I 124;
II 36, 52, 135, 176, 186, 189, 233, 280, 355, 371;
III 123, 248, 251, 252.

कुमारसंहिता II 122, 125, 303, 334, 423, 430;
III 4.

कृष्णा० I 127, 153, 173.

कृष्णात्रेय I 51, 83, 106, 108, 111, 163, 169;
II 266, 273, 452;
III 6, 115, 160, 161. See also under कृष्णा०.

क्षा० II 27

क्षार० II 17.

क्षारापा० I 88;
II 35, 114, 118, [illegible]

क्षारपाणि	III	290. See al-o under क्षा०, क्षार० and क्षारपा०.
क्षारपाणीय	I	87, 111, 126;
	III	83, 105, 226, 229. See also under क्षा०, क्षार० and क्षारपा०.
क्षारा०	II	59.
क्षुद्रभोज	II	209. See also बृहद्भोज, भोज, भोजराज, and भोजोत्तर.
खर०	I	98, 100, 104, 110, 142;
	II	18, 105, 107, 109, 117, 122, 124, 125, 126, 127, 129, 147, 160, 161, 163, 175, 180, 219, 221, 222, 273, 277, 278, 282, 283, 292, 307, 320, 324, 325, 328, 332, 333, 344, 352, 355, 356, 360, 378, 380, 399, 400, 432, 451, 453.
खरणा०	I	106, 127, 143, 145, 155, 156;
	II	123, 133, 139, 225, 290, 351, 353.
खरनाद	I	94, 96, 107, 109, 111, 130, 131, 148, 162, 163, 164, 168, 169, 172, 173, 181, 185, 187, 189;
	II	132, 134, 145. See also under खर० and खरना०; and वृद्धखर०
खरनादीय	I	112, 123. See under खर० and खरना०; and खरनाद।
गण्डीरारिष्टहारीतकी-व्याख्यान	I	80.
गन्धयुक्ति	I	195, 199, 200.
गार्ग्य		See उत्तरगार्ग्य
गौरी०	II	99, 366.
गौरितन्त्र	II	114, 228, 230, 242, 368, 442. See also under गौरि०.
चतुष्षष्टि	III	147.
चन्द्रट	I	14, 24, 53, 54, 79, 81, 95, 101, 184, 199;

चन्द्रट (*contd.*) II 42, 47, 64, 74, 77, 79, 91, 92, 93, 113, 114, 119, 121, 130, 133, 135, 140, 141, 145, 146, 149, 167, 193, 197, 198, 201, 206, 213, 216, 217, 232, 243, 266, 279, 292, 313, 321, 347, 368, 371, 373, 420, 440, 452;

III 2, 20, 24, 40, 41, 42, 44, 49, 50, 87, 124, 136, 147, 157, 195, 211, 227, 243, 260, 267, 269, 271, 272, 277, 315, 318, 343.

चन्द्रा॰ II 427.

चर॰ II 240, 242.

चरक I 19, 23, 64, 76, 77, 79, 88, 91, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 129, 130, 132, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 141, 142, 143, 149, 151, 153, 154, 155, 158, 159, 160, 162, 163, 165, 167, 168, 170, 171, 174, 181, 182, 187, 188, 195, 196, 197, 198, 199;

II 20, 24, 26, 32, 33, 53, 54, 56, 58, 59, 60, 63, 68, 80, 94, 125, 136, 144, 145, 160, 161, 162, 164, 178, 180, 182, 183, 186, 187, 189, 239, 241, 282, 283, 287, 288, 291, 298, 300, 312, 319, 321, 323, 324, 332, 348, 412;

III 33, 69, 90, 206, 218, 228, 323, 333, 342, 343. See also under चर॰

चरकन्यास I 163.

चाक्षुष I 12;

II 22, 67, 78, 94, 96, 140, 358, 386, 424, 430;

III 20, 46, 175, 190, 195, 197, 259, 269.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

चिकित्साकालिका	II	36, 37, 80, 133, 258, 355, 40, 452;
	III	259.
चिकित्सार्णव	II	30, 454.
जर्जट		192.
जातुक०	I	184;
	II	82;
	III	18.
जातुकर्ण	I	191;
	II	36, 41, 135, 138. See also under जातुक०, जातुकर्ण० and जातूक.
जातुकर्ण०	II	321, 372. See also जातुकर्ण, and under जातू०, जातूक and जातूक०.
जातू०	II	232.
जातूक	II	182. See also under जातू०.
जम्बूक०	II	173. Do.
जातुक०	II	212.
जितसेन	II	139, 160.
जीमूतसेनः	II	259.
जीवक०	III	11.
जीवकी०	III	13, 17.
तन्त्रान्तर	I	20, 43, 46, 60, 75, 79, 80, 81, 86, 87, 88, 89, 97, 98, 99, 101, 103, 125, 147, 148, 150, 151, 162, 165, 167, 180, 184, 185, 192, 196,
	II	19, 20, 23, 24, 25, 26, 29, 30, 34, 35, 36'37, 40, 42, 44, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 57, 58, 61, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 75, 77, 78, 80, 81, 82, 85, 90, 91, 92, 93, 95, 98, 99, 101, 102, 103, 104 105, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 118, 119, 120, 121, 122, 125, 126, 128, 129, 134, 135, 136, 139, 140, 148, 149, 150, 151, 152, 154, 155, 160, 161, 163, 167, 169, 172, 173, 175, 176, 177, 179, 180, 181, 184, 185, 187, 188, 189

सन्त्रान्तर (*contd.*) II (*contd.*) 190, 195, 198, 199, 202, 204, 206, 207, 208, 211, 212, 213, 214, 217, 220, 222, 223, 224, 226, 227, 229, 230, 231, 232, 234, 235, 236, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 250, 251, 253, 258, 260, 261, 262, 264, 266, 268, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 280, 284, 286, 290, 291, 292, 297, 300, 301, 302, 304, 305, 306, 308, 312, 313, 314, 315, 318, 319, 321, 322, 323, 326, 331, 333, 334, 335, 337, 338, 339, 340, 346, 349, 350, 353, 355, 356, 360, 362, 364, 367, 368, 369, 370, 372, 373, 374, 380, 381. 384, 386, 389, 391, 393, 394, 396, 400, 404, 405, 406, 407, 408, 411, 415, 418, 421, 427, 428, 431, 432, 435, 436, 438, 439, 440, 441, 443, 444, 449, 450, 451, 452, 454, 455, 462, 463, 464;

III 1, 2, 4, 11, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 26, 27, 30, 31, 32, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 77, 84, 86, 101, 105, 106, 108, 110, 114, 115, 116, 117, 123, 125, 127, 134, 138, 144, 145, 146, 147, 149, 155, 157, 160, 164, 166, 167, 169, 175, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 188, 189, 201, 203, 204, 205, 207, 210, 213, 224, 232, 238, 243, 254, 260, 267, 269, 271, 272, 273, 276, 281, 282, 288, 290, 292, 297, 313, 314, 315, 319, 322, 324, 327, 332, 334, 335, 343, 345.

दशेमानी I 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 195, 198.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दीपनीय II 147, 195, 211;
III 160.

देवलीय II 114.

द्रव्यकल्प II 431, 435.

द्रेष्मावली II 30, 94, 111, 119, 196, 246, 257, 423.

नागा० II 280, 429.

नागार्जु० II 77, 119, 337, 340.

नागार्जुन II 243, 322. See also under नागा० and नागार्जु० and नागार्जुनीय।

नागार्जुन० II 50.

नागार्जुनीय II 35, 275. See also under नागार्जुन; and नागार्जुन०

नामनीति II 42, 90, 157, 225, 230, 357.

नारदीय III 297.

नारायणीय II 1, 85, 172, 174, 304, 337, 368;
III 40, 44, 76, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 88, 91, 130, 177, 198, 327.(?)

पाठ० I 27, 28, 99, 106, 109, 140, 153, 154, 155, 156, 171, 172, 186, 188, 203;
II 81, 91, 93, 94, 95, 97, 98, 100, 105, 107, 108, 110, 116, 118, 120, 121, 124, 125, 127, 140, 141, 170, 171, 203, 256, 281, 283, 380, 397;
III 25, 96, 97, 101, 102, 107, 108, 141.

पाठशुद्धि I 9, 11, 12, 15, 16, 18, 22, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 38, 43, 45, 48, 50, 52, 53, 55, 56, 59, 62, 63, 81, 82, 83, 92, 93, 94, 95, 96, 100, 102, 103, 104, 105, 107, 108, 110, 111, 112, 113, 114, 116 117, 118, 119, 120, 121,

पाठशुद्धि (*contd.*) I (*contd.*) 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 125, 136, 137, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 148, 152, 156, 158, 159, 160, 161, 163, 166, 167, 169, 171, 173, 174, 182, 185, 187, 188, 190, 192, 193, 196, 197, 197, 198, 201;

II 101, 130, 138, 234, 256, 260, 419, 424, 434;

III 24, 120, 153, 170, 171, 172, 173, 178, 180, 183, 184, 185, 210, 233, 253, 261, 265, 266, 267, 270. See also under पाठ॰ and महापाठशुद्धि ।

पाठा॰ II 126, 166.

पाराशर्य I 80, 99, 152, 164;

II 173, 229, 337, 405, 436.

पालकाप्य I 78, 186.

पुराण I 91.

पुष्कलावत I 80;

II 275, 320.

प्रयो॰ II 367.

प्रयोग॰ II 275, 276, 352.

III 41, 289, 305.

प्रयोगकोश II 257, 260, 261, 352, 368, 401;

III 23. See also under प्रयो॰ and प्रयोग॰

प्रयोगरत्नाकर II 264. Do.

प्रयोगसङ्ग्रह II 404. See also under प्रयो॰ and प्रयोग॰

प्रयोगसार II 184, 231, 430. See also under प्रयो॰ and प्रयोग॰

प्रयोगसिद्धि II 463;

III 30, 33, 37, 39, 44, 49, 318. See also under प्रयो॰ and प्रयोग॰

Indira Gandhi National Centre for the Arts

प्रयोगहृदय II 226. See also under प्रयो॰ and प्रयोग॰

प्रयोगार्णव II 189, 262, 275, 300, 330, 338, 362, 451. See also under प्रयो॰ and प्रयोग॰

बार्हस्पत्य I 78, 89.

वाहट I 2, 3, 6, 10, 12,
13, 14, 15 16, 17,
18, 20, 21, 22, 23,
25, 26, 27, 28, 29,
31, 32, 33, 35, 36,
37, 38, 39, 40, 43,
45, 46, 47, 48, 49,
50, 51, 52, 53, 54,
56, 57, 59, 61, 62,
63, 64, 65, 66, 74,
75, 76, 77, 78, 83,
90, 93, 94, 96, 97,
99, 100, 102, 103, 104,
105, 106, 107, 108, 109,
111, 113, 114, 117, 118,
119, 120, 121, 122, 123,
124, 125, 126, 127, 128,
129, 131, 136, 137, 138,
141, 142, 143, 144, 146,
148, 153, 154, 156, 158,
159, 160, 163, 164, 168,
169, 170, 172, 173, 181,
182, 185, 186, 187, 188,
189, 190, 191, 193, 196,
201, 202, 204, 205, 219,

I 16, 17, 19, 20, 21, 22,
23, 24, 25, 26, 29,
31, 32, 37, 38, 40,
41, 43, 45, 58, 59,
69, 71, 72, 73, 74,
75 79, 86, 88, 97,
98 102, 108, 110, 112

बाइट (*contd.*) II (*contd.*) 115, 116, 117, 118, 119, 123, 124, 126, 130, 133, 135, 137, 138, 139, 141, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 156, 157, 159, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 168, 169, 170, 171, 175, 178, 180, 181, 182, 183, 186, 187, 189, 190, 193, 194; 199, 202, 209, 210, 213, 215, 216, 218, 219, 220, 221, 230, 231, 233, 234, 235, 236, 238, 239, 240, 241, 242, 248, 249, 251, 254, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 263, 269, 170, 271, 272, 273, 274, 276, 277, 278, 280, 281, 282, 283, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 298, 303, 306, 307, 312, 314, 317, 319, 320, 323, 324, 326, 327, 330, 331, 332, 335, 337, 341, 342, 343, 344, 345, 348, 349, 351, 352, 353, 354, 356, 357, 358, 360, 366, 375, 376, 377, 378, 384, 386, 387, 388, 389, 395, 397, 399, 400, 402, 403, 411, 412, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 424, 428, 429, 434, 435, 437, 439, 447, 448, 449, 450, 455, 460, 462;

बाहट (*contd.*) III 1, 3, 6, 8, 10, 11, 13, 15, 16, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 40, 41, 42, 43, 46, 49, 50, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 91, 92, 94, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 113, 114, 115, 118, 119, 120, 121, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 140, 141, 142, 143, 144, 146, 150, 151, 152, 154, 156, 159, 160, 161, 162, 163, 165, 166, 167, 168, 172, 173, 180, 181, 183, 188, 192, 204, 220, 221, 222, 223, 225, 230, 239, 240, 241, 244, 245, 246, 248, 249, 261, 265, 269, 270, 277, 280, 282, 285, 288, 291, 292, 297, 307, 313, 333, 336, 344. See also under वाहट.

बाहुशा० II 30, 111, 167, 169, 177, 301, 348, 361.

बाहुसङ्ग्रा० II 371, 374.

बिन्दु II 68, 145, 173, 355, 357.

बिन्दुसार II 56, 67, 135, 149, 184, 233, 241, 301, 321, 345, 420, 450;

III 163, 232, 248, 281, 302, 307, 309, 311, 315, 318, 324, 342, 344. See also under बिन्दु०; and विन्दुसार

बिम्बसार II 223.

बृद्ध० II 30.

बृहद्भोज I 194;

Indira Gandhi National Centre for the Arts

बृहद्भोज (*contd.*)	II	33, 43, 413, 414, 418;
	III	22, See also क्षुद्रभोज, भोज, भोजराज, and भोजोत्तर.
ब्रह्म०	II	127.
ब्रह्मचारिन्	II	135, 246, 302, 320. See also under ब्रह्म०
ब्रह्माण्डपुराण	II	6, 127, 166, 214.
ब्रा०	I	166.
ब्राह्मी०	I	93, 101, 103.
ब्राह्मीय	I	144, 146, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 183. See also under ब्रा० and ब्राह्मी०
ब्राह्मीयसूत्र	I	59, 60, 61, 66, 140, 151, 156, 158, 159, 161, 162, 164, 165, 166, 167, 168, 170. See also under ब्रा० and ब्राह्मी०
भद्र०	II	98, 161, 451.
भद्रवर्मन्	II	32, 49, 56, 77, 109, 128, 148, 212, 213, 234, 243, 257, 275;
	III	14, 46, 77, 276, 281, 302. See also under भद्र०.
भद्रशौनक	II	62, 346;
	III	335. See also under भद्र०
भरत	II	108.
भवक	III	230.
भविष्यत्पुराण	III	38.
भविष्योत्तरपुराण	II	9, 10.
भारद्वाजीय	I	183;
	II	35, 348, 350, 351, 365, 404;
	III	23.
भार्गव	II	77, 90;
	III	38.
भालु०	II	49, 127.
भालुक	II	58. See also under भालु०
भालुकीय	I	64;
	II	128, 218. See also under भालु०

Indira Gandhi National Centre for the Arts

भिषक्मुष्टि	II	27, 28, 69, 91, 95, 147, 174, 184, 190, 338, 366, 371, 397 ;
	III	119.
भेल	I	8, 11, 16, 37, 38, 48 60, 138, 139, 143, 149, 150, 152, 153, 191;
	II	24, 25, 32, 36, 42, 47, 97, 105, 190, 196, 211, 213, 214, 224, 299, 312, 313, 318, 422, 437;
	III	82, 85, 90, 195, 228, 260.
भोज	I	85, 86, 121, 122, 135, 137, 141, 145, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 157, 161, 163, 164, 165, 166, 169, 170, 171, 172, 173;
	II	19, 27, 31, 45, 46, 50, 56, 79, 113, 115, 129, 131, 137, 167, 172, 173, 174, 220, 222, 223, 264, 265, 274, 299, 303, 311, 335, 361, 380, 402, 413, 415, 416, 417, 418, 428, 431, 432, 433. See also क्षुद्रभोज, बृहद्भोज, भोजराज and भोजोत्तर ।
भोजराज	II	195, 207. See also क्षुद्रभोज, बृहद्-भोज, भोज and भोजोत्तर ।
भोजोत्तर	II	220, 231, 258, 293, 431. See also क्षुद्रभोज, बृहद्भोज, भोज, and भोजराज ।
मनुस्मृति	II	5.
मनोरमा	I	100, 104.
मयमत	II	12.
महा	I	42, 157;
	II	44, 49, 51, 57, 77, 79, 94, 95, 96, 107, 132,

Indira Gandhi National Centre for the Arts

महा (*contd.*) II (*contd.*)		134, 137, 146, 147, 154, 180, 214, 277, 299, 313, 329, 330, 438.
महा०	I	77 ;
	II	119, 276, 299, 300, 331, 338, 344, 352, 357, 360, 379, 387 ;
	III	112.
महापा०	I	185;
	II	35, 300;
	III	94.
महापाठ	I	23;
	II	167, 193, 300, 334, 441.
महापाठशुद्धि	I	40, 41, 46, 47, 58, 59, 62, 87, 96, 138, 155, 173, 182, 185, 186, 197, 202;
	II	302. See also under महा० and महापा०
महाभारत	II	6, 53. See also under महा०
महाया०	II	65, 100, 111, 112, 117, 118, 120, 122, 131, 197, 226, 271, 306, 339, 346, 390, 422, 433.
महायान	III	162, 169, 259, 297, 338. See also under महा० and माहाया०
महेन्द्रक	II	406.
महेन्द्रकल्प	II	194, 197.
महोदधि	III	24.
योग	II	164, 261, 265, 344, 357, 403, 404, 407, 424, 425, 426, 427, 432, 433, 438.
योग०	II	105, 129, 276, 323, 352;
	III	110, 111, 169, 177, 178, 197, 277.
योगकरण्ड	II	111. See also under योग०
योगमाला	II	240, 357, 424, 438, 455, 456;
	III	10, 39, 40, 45, 211, 247, 248. See also under योग०

Indira Gandhi National Centre for the Arts

योगयुक्ति II 32, 44, 62, 64, 141, 148, 337;
III 164. See also under योग॰
योगरत्ना॰ II 224. See also under योग॰
योगराशि II 147. See also under योग॰
योगशतक II 405;
III 120. See also under योग॰
योगसार III 189, 251. See also under योग॰
योगसारसमुच्चय III 87, 138. See also under योग॰
योगसिद्धि II 213. See also under योग॰
योगसुधाकर II 187, 196, 243, 244;
III 257. See also under योग॰
योगा॰ II 33, 45, 50, 175, 176, 188, 343;
III 11.
योगामृत II 28, 29, 30, 33, 34, 36, 45, 64, 90, 100, 113, 120, 172, 185, 191, 200, 211, 212, 225, 226, 231, 245, 265, 293, 304, 338, 348, 366, 388, 390, 392, 420, 422, 423, 427;
40, 99, 129, 139, 155, 168, 179, 189, 194, 196, 224, 255, 259, 280. See also under योगा॰
योगाशीति I 81;
II 36, 185, 191, 236, 257, 264, 356, 403, 408. See also under योगा॰
रत्नजितसेन II 27.
रत्नावलि II 52.
राजमार्ताण्डीय II 245.
राजवैदेहीय I 99;
III 94, 106. See also वृद्धविदेह and वैदेहीय।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

लीनार्थद्योतनी I 82.

वररुचि II 128, 184, 292, 362, 451;
III 39, 135, 139, 155.

वार्तिक I 58.

वाहट I See under वाहट ;
II 34, 35, 39, 45, 48, 58, 89, 101, 110, 143, 146, 151, 176, 179, 180, 202, 203, 252, 254, 255, 262, 263, 289, 312, 325, 328, 329, 336, 347, 351, 378, 379, 383, 408, 434, 439, 449;
III 48, 49, 101, 111, 112, 116, 120, 133, 135, 136, 137, 150, 153, 154, 161, 164, 170, 171, 172, 173, 174, 177, 178, 183, 184, 185, 186, 187, 190, 191, 194, 195, 196, 197, 201, 202, 203, 206, 213, 214, 215, 216, 218, 219, 226, 228, 229, 231, 233, 237, 238, 245, 247, 250, 252, 255, 257, 258, 265, 266, 268, 273, 276, 279, 280, 288, 305, 322, 325, 327, 345. See also वाहट.

विन्दुसार II 31. See also बिन्दुसार.

वृद्ध० II 25, 33, 34, 36, 42, 49, 52, 62, 63, 67, 76, 77, 80, 81, 90, 91, 98, 99, 108, 111, 119, 120, 148, 184, 191, 195, 201, 212, 223, 232, 243, 250, 271, 321, 323, 313, 333, 339, 345, 353, 358, 362,

वृद्ध० (*contd.*) II (*contd.*) 363, 373, 374, 387, 392, 400, 404, 405, 431, 433;
III 9, 91, 110, 125, 130, 136, 139, 140, 160, 218, 224, 227, 265, 276, 315, 316.

वृद्धकाश्यप II 366, 369, 374, 375, 400, 404, 430. See also under वृद्ध० ; and काश्यपीय०

वृद्धखर० II 314. See also under वृद्ध०; and also खरनाद and खरनादीय ।

वृद्धवा० II 49, 50, 128.

वृद्धविदेह II 99, 198, 212, 213, 353, 372;
III 19. See also under वृद्ध०; and also राजवैदेहीय and वैदेहीय.

वृद्धश्रवा III 198, 202, 204. See also under वृद्ध०

वृद्धहारिश्चन्द्र II 245. See also under वृद्ध०; and also हारिश्चन्द्र ।

वृद्धहारीत III 117, 183. See also under वृद्ध०; and also हारीत and हारीतीय ।

वृद्धा० II 23, 408.

वृध ? III 252.

वैतर० II 98.

वैदेहीय I 198, 199;
II 93, 94, 278, 345, 433;
III 48. See also राजवैदेहीय and वृद्धवैदेहीय ।

व्यसनगुप्त II 246.

शचीमत III 20.

शर्वत्रात II 136, 197, 304, 345, 348;
III 123. See also सर्वत्रात.

शाक्यभिक्षु II 167, 196, 244, 405.

शालिहोत्र I 78.

शास्त्रार्णव II 278, 293, 319, 349.

शिक्षायोग I 139.

शिवरत्नचूडामणि III 320.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्रीधवमुष्टि II 157;
III 82, 232.

श्लोकालङ्कार I 181;
II 392;
III 2, 17.

सङ्कट I 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14,
15, 16, 17, 18, 21, 23,
24, 25, 26, 27, 28, 29,
30, 31, 32, 37, 38, 40,
41, 47, 48, 49, 50, 51,
52, 53, 54, 56, 57, 58,
59, 60, 61, 62, 63, 65,
66, 75, 79, 82, 87, 89,
90, 92, 93, 94, 95, 96, 97,
101, 105, 107, 108, 109,
111, 113, 114, 115, 116,
117, 118, 119, 120, 121,
122, 123, 126, 128, 129,
134, 136, 137, 138, 139,
140, 141, 144, 149, 153,
154, 160, 163, 167, 169,
170, 171, 172, 179, 180,
188, 190, 191, 192, 193,
194, 195, 197, 198, 199,
200, 202, 205, 215;

II 2, 19, 22, 25, 28, 29,
30, 32, 34, 44, 47, 51,
53, 54, 55, 58, 60, 61,
64, 72, 73, 75, 76, 79,
80, 81, 83, 88, 89, 98,
106, 107, 110, 112, 113,
114, 117, 122, 123, 124,
125, 126, 130, 131, 133,
134, 135, 143, 144, 145,
146, 147, 148, 149, 151,

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सङ्गह (*contd*) II (*contd.*) 156, 158, 164, 165, 168, 170, 171, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 185, 186, 189, 192, 193, 194, 197, 202, 209, 210, 213, 215, 218, 220, 221, 222, 225, 226, 230, 233, 236, 238, 239, 241, 242, 248, 250, 252, 254, 261, 262, 270, 271, 274, 279, 281, 284, 285, 287, 289, 291, 292, 299, 301, 307, 312, 317, 320, 323, 324, 325, 327, 330, 335, 337, 340, 342, 343, 344, 348, 349, 352, 358, 366, 373, 376, 377, 378, 379, 380, 387, 388, 391, 400, 404, 410, 412, 414, 418, 419, 420, 422, 424, 426, 428, 429, 435, 437, 447, 448, 449, 450, 452, 453, 456, 464;

III 6, 33, 79, 85, 90, 92, 99, 100, 103, 104, 108, 109, 111, 112, 113, 115, 120, 123, 128, 129, 131, 132, 133, 137, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 150, 151, 152, 153, 154, 156, 157, 159, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 171, 172, 173, 178, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 194, 195, 196, 202, 204, 206, 208,

सङ्ग्रह (*contd.*) III (*contd.*) 210, 214, 215, 216, 217, 218, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 228, 229, 230, 231, 234, 237, 239, 240, 241, 245, 246, 248, 249, 250, 253, 255, 259, 262, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 276, 280, 281, 283, 291, 302, 303, 309, 311, 312, 313, 317, 318, 322, 324, 333, 341, 344, 346, See also बाहट and वाहट ।

सर्वत्रात II 195, 198, 225. See also शर्वत्रात

सहस्र॰ I 81;
II 335.

सहस्रयो॰ I 79;
II 34, 136, 286.

सहस्रयोग III 23. See also under सहस्र॰ and सहस्रयो॰

सहस्रयोगी I 31;
II 156;
III 316. See also under सहस्र॰ and सहस्रयो॰

सारस॰ II 282.

सारसंक्षेप II 186, 233, 421, 427, 438;
III 11, 14, 37, 40, 197, 247, 274. See also under सारस॰

सारार्णव II 451;
III 26.

सारावली III 1, 4.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सिद्ध II 231.

सिद्ध० I 104;
II 34, 56, 80, 85. 86, 100, 122, 129, 141, 144, 157, 166, 168, 169, 175, 183, 184, 197, 199, 223, 274, 288, 314, 329, 338, 342, 348, 355, 386, 388, 389, 391, 438;
III 14, 21, 90, 113, 150.

सिद्धयोग II 109, 113, 171, 173, 185, 191, 229, 245, 256, 267, 276, 283, 293, 298, 371, 393, 404, 426, 460;
III 39, 77, 83, 114, 123, 130, 145, 160, 169, 191, 198, 226, 232, 240, 242, 247, 250, 256, 259, 267, 270, 272, 311, 342. See also under सिद्ध०

सिद्धयोगसमुच्चय II 248, 393;
III 307. See also under सिद्ध०

सिद्धयोगसार II 442. Do.

सिद्धसार I 36, 50, 81, 129, 135, 136, 137, 144, 169, 186, 220;
III 1, 39, 46, 78, 81, 84, 87, 88, 100, 121, 130, 135, 136, 150, 153, 155, 167, 169, 178, 186, 192, 196, 198, 205, 208, 222, 230, 232, 245, 246, 254 256, 259, 279, 280, 285, 311, 312, 313, 317, 327, 342. See also under सिद्ध०

सुन्दरी I 95, 125, 184, 189.

सुश्रुत I 93, 100; 111, 117, 127, 135, 155;
II 34, 51, 77, 129, 140, 234, 257, 338, 341, 357;
III 44, 119, 153, 206, 245, 252. See also सौश्रुत.

सूद० I 97, 155, 159, 167;
II 51, 190, 201, 202, 348, 353.

सूदशास्त्र I 122, 124, 125, 138, 139, 140, 141, 143, 145, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 159, 164, 168. See also under सूद०

सौश्रुत I 43, 46, 48, 49, 51, 54, 55, 64, 74, 75, 82, 91, 94, 99, 102, 104, 106, 111, 113, 116, 118, 119, 121, 122, 126, 174, 185, 219, 220;
II 17, 20, 25, 31, 38, 117, 123, 125, 131, 174, 176, 225, 254, 255, 256, 307, 315, 357, 359, 410, 411, 418, 421, 424, 434;
III 24, 27, 107, 162, 214, 215, 216, 217, 218, 225, 230, 231, 234, 237, 240, 242, 305, 321. See also सुश्रुत.

हारि० II 34, 39, 44, 65, 147, 148, 175, 300, 341, 342.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

हारिश्चन्द्र II 28, 33, 34, 49, 50, 57, 65, 85, 99, 119, 147, 177, 187, 190, 191, 194, 211, 225, 231, 244, 254, 300, 308, 320, 338, 344, 346, 352, 379, 387, 390;

III 109, 163, 168, 183, 185, 187, 189, 195, 196, 218, 222, 224, 227, 247, 251, 255, 257, 260, 281, 312. See also under हारि॰, and also वृद्धहारिश्चन्द्र.

हारी॰ II 38, 40, 41, 43, 77, 111, 149, 150, 172, 174, 194, 214, 252, 404;

III 137.

हारीत I 139, 190;

II 5, 63, 68, 81, 111, 168, 347, 362, 395, 437, 453;

III 160, 281, 325, 328. See also under हारी॰; and also वृद्धहारीत and हारीतीय ।

हारितकीव्याख्यान I 80.

हारीतीय I 119, 135, 145, 149, 150, 160, 161, 166, 194;

II 21, 28, 29. See also under हारी॰, and also वृद्धहारीत and हारित.

हिरण्याक्षीय II 203, 256, 261, 282, 289, 290, 330 408;

III 17, 25, 29, 36.

IGNCA RAR
ACC. No. R. 369

Indira Gandhi National
Centre for the Arts